

Ўзбекистан Республикаси Жоқары ҳәм орта арнаўды
билимлендириў министрлиги

Бердак атындағы Қарақалпақ мәмлкетлик университеті

Ўзбекистан Республикасы Халық билимлендириў министрлиги

Әжинияз атындағы Нокис мәмлкетлик педагогикалық
институты

АРХЕОЛОГИЯ

Нөкис - 2014ж

§7. Парфия.....	153
§8. Хорезм.....	155
§9. Соғги Антик дәўириндеги Хорезм (I-IV асирлер).....	172
Х БАП. ОРТА АЗИЯНЫҢ ОРТА АСИР ДӘЎИР АРХЕОЛОГИЯСЫ. 177	
§1. Ерте орта асирлер дәўири.....	177
§2. Орта асирлердеги Орта Азия археологиясы.....	182
§3. Керлер мәденияти.....	184
§4. Раудажланган орта асирлер археологиясы.....	195
ХІ БАП.ГУДАЛЫДЫСЛАРЫ МАТЕРИАЛДЫК МИЙРАС СЫПАТЫНДА..... 238	
ХІІ БАП. АРХЕОЛОГИЯЛЫК ОБЪЕКТЛЕРДИ ИЗЕРТЛЕЎ ТАРИЙХЫ..... 243	
ӘДЕБИЯТЛАР..... 251	

КИРИСИЎ

Адамзаттын мийнет кураллары тийкарында пайда болган тарийхий хэм мәдений мийрас объектлерди кәдирлеп саклаў, оларды изертлеў, терең үйрениў хэм олардан пайдаланыў хәзирги ўақытта әҳмиyetли ўазыйпалардын бири болады. Соңгы жыллары ўзбекстан хэм Каракашпактастан республикалары тәрепинен дәретлипи пайдаланган тарийхий хэм мәдений мийрасларына кеўил бөлинип, оларды изертлеп үйрениў хэм саклаў баслы ўазыйпалардын бири болып есалтаналды. Соңгы 10-20 жыл ишинде, ўзбекстан хэм Каракашпактастан республикалары аймагында алып барылган археологиялык казып изертлеўлер нетийхесинде, әйнемги тас, жана тас, бронза, темир хэм орта асирлерге тийисли көп гана археологиялык естеликлер ашылып изертленип үйренилди хэм археологиялык табылмалар тийкарында жана илимий изертлеўлер дәретлиди. Археологиялык табылмалар музей запларындагы экспонатлар арасынан орын алды, жана табылмалар октаўлык әдебиятына киритилди. Ўзбекстан өз фәрезеклипине ерисеиўи, Каракашпактастан суверенли республикаға айланнаннан кейин, халкымыздын өтмиш тарийхына кызыгыўшылык және де артты. Ўзбекстан Республикасы Президенти И.А. Каримов: «Өзликти ангиаў-тариххты билиўден басланалды» дегениндей, оғада бай үлкемиздин өтмиш тарийхын жасларға үйретиўде тарийх пәни мәмлекет сиясаты дәржесине көтерилди. Тарийхсыз халык болмайды. Хар бир адам өз халкынын өткелдеги тарийхына кызыгды, халыкка хызмет етип атағы шыккан, халык хурметине ийе болган тарийхий шахслар менен мактаналды. Ата-бабаларымыздын дәретлипи бизге қалдырган тарийхий, мәдений мийрасларын терең үйренип билимей, келешекке назер салгўымыз кыйын болады.

Республикамыз аймагында тарийхий мәдений мийрасларды казып тексериўди Ўзбекстан илимлер академиясы каракашпак

Мамбетуллаев М. М., Туребеков М. *Археология*. Нокис.
2014-ж. 256-бет.

Сабаклык тарих канибеглигинин бакалавр баскышынын I-курс студентлерине арналган.

Сабаклык Орта Азиянын айемги обиналык дүзининен сонгы феодализм дәуирине шекемги тарихты өз ишине алды. Онда халықлардын тарихый-материаллык хэм мәдениий раўажланывўы, хожалыгы хэм жәмийетлик катнаслары туўралы сөз етиледи.

Сабаклык жоқарғы оқыў орынлары оқытыўшылары хэм студентлерине, археологларға, тарихшыларға хэм археология панине қызығыўшыларға арналган.

Жуўаплы редактор:

Тарих илимлери докторы
ИСАМАДДИНОВ М.Х.

Рецензентлер:

Өзбекстан қахарманы,
тарих илимлери кандидаты
ХОЖАНИЯЗОВ Ғ.

Тарих илимлери докторы
МАТБАБАЕВ Б.Х.

КИРИСИЎ.....	5
I БАП. АРХЕОЛОГИЯЛЫК МИЙРАС ОБЪЕКТЛЕРИН ИЗЕРГЛЕЎ УСЫЛДАРЫ.....	7
§1. Археология пәни хақында.....	7
§ 2. Археологиялык қыдырмалар.....	13
§ 3. Археологиялык естеликлердин түрлери хэм оларды изерглеў усыллары.....	15
II БАП. АРХЕОЛОГИЯ ИЛИМИНИҢ ҚАЗИПЕСИП РАЎАЖЛАНЫЎЫ.....	29
III БАП. АНТРОПОГЕНЕЗ – АДАМНЫҢ ПАЙДА БОЛЫЎЫ ХЭМ РАЎАЖЛАНЫЎЫ.....	42
IV БАП. ОРТА АЗИЯДА ТАС ӘСИРИ.....	49
§1. Палеолит.....	49
§2. Мезолит.....	65
§3. Неолит.....	73
§4. Энеолит.....	83
V БАП. БРОНЗА ӘСИРИ.....	88
VI БАП. ЕРТЕ ТЕМИР ӘСИРИ (Б.З.Ш. VIII-V ӘСИРЛЕР).....	101
§1. Дахнстан.....	107
§2. Бактрия.....	107
§3. Согд.....	110
§4. Ферғана.....	111
§5. Ташкент оазиси (Бүгүлүк мәдениаты).....	112
§6. Уструшана.....	113
§7. Хорезм.....	114
VII БАП. СКИФЛЕР ХЭМ САКЛАР ДӘУИРИ АРХЕОЛОГИЯСЫ.....	118
§1. Қадалар.....	124
§2. Әйемги мәмлекетлер.....	131
VIII БАП. ОРТА АЗИЯНЫҢ АНТИК ДӘУИРИ АРХЕОЛОГИЯСЫ.....	139
§1. Бактрия.....	140
§2. Согд.....	145
§3. Мартиана.....	147
§4. Шаш (Ташкент).....	149
§5. Ферғана.....	150
§6. Уструшана.....	152

бөлімінің тарих, археология хэм этнография институтының археология бөлімі, Бердік атындағы Қарақалпақ мемлекеттік университетінің «тарих хэм хұқықтаңу» факультеті, Әкибияз атындағы Ноқис мәмлекетлик педагогикалык институтының «Тарих» кафедрасы, мәмлекетлик үлкетану хэм көркем өнер музейлери хызметкерлери алып бармақта.

Археология илимин басқа илимлерден бөлек алып карауға болмайды. Археология илими пайда болудан баслап, антропология, астрономия, палеогеография, палеоботаника, палеозология, теология, этнология, нұнэматика хэм басқа илимлер менен бирге байланыста рауажланып келеди.

Археологиялык естеликлер республикамыздың барлық районларының аймағында ушырасады. Тарихый естеликлерди жол бойларында, Республика территориясы үстinnen самолеттан ушып баратырып, Әмиўдерья жағаларындагы тоғайларда, Устирттин кен жазык даладарында хэм дийханшылык аңыз ишлеринде ушыратса болады. Археологиялык естеликлер кашан пайда болды, не ушын олар бузылып, карабаханаға айданып катанан? Олардын тарихый сырларын үйренуўге болама? Оларды казып изертлеу ушын не билу керек?-деген сауаллар хәр дайым берилип келеди. Бул сабақлыкта уы сораўларга болған жуўаплар өз орнын ийелетен.

Археология пани бойынша карақалпақ типинде окыу сабақлыгы еге жазылған жок еди. Жоқарғы хэм арнаўлы кәсип окыу орындарында билгим алып атырған талабалардын, жәмийетшиник хэм үлке танушылардын археология панине болған қызығушылыгын есапка алып, «Археология» деген уы окыу сабақлыгы жазылып усынылмақта. Онда ен айкемги дәуирден баслап, ХVIII әсирге шекемги мағлұматлар келтирилген.

1 бап. АРХЕОЛОГИЯЛЫК МИЙРАС ОБЪЕКТЛЕРИНИ ИЗЕРТЛЕУ УСЫЛЛАРЫ

§1. Археология пани хаккында

Археология пән сыпатында жазба дереклерге хэм казыу ислери нәтижесинде табылған табылмаларға тийкарланып изертленеди. Археология адамзаттын өткен дәуирлерин, олардын пайда өткен материаллык мәденияты тийкарында үйренетутын тарихый илиминин ажыралмас бир бөлімин. Адамзат пайда өткен материаллык мәдениятка-турак жайлар, мийнет кураллары, қурылыслар, қурап-жараклар, өнерментшиник өнімдери, безениу буйымдары хэм басқалар киреди. Археологиялык естеликлерге-када қорғалар, аўыллык елатлардын орны, сыбынуу ораптары, қаруан сарайлар, устаханалар, көбиреталлар, ғазийелелер хэм басқалар киреди.

Ауыллык елатлар сыртынан қорғаныу дийўалларға ийе болауы мүмкин. Бундай аўыл елатлардын археологиялык қалдыгы «қалаша» деп аталады. Қорғаныу дийўалларына ийе болмаған елатлардын қарабаханасы «елат» деп аталады. Адамзат жәмийети мәлги рауажланыуда болады, сондықтан адамзаттын ен айкемги дәуирлери хаккында жаңа илимий пикирлер хэм болжаўлар атылып келеди.

Адамлар күнделикли күн қорис турмысында, жай салып кәнлек қағанда, салма, жап казып, жер аўдарып, жер сүрип дийханшылык еткенде, топырақ астында қатпап тастап, сүйектен ислентен мийнет куралдарын-тас бапта, тас шоқмар, ок-жай, найза үшпаларын, хожалык буйымларын, хайўан хэм балықлардын сүйеклерин көптеп ушыратады. Бирақ, бул табылған затларды бұрын жер астында жасаған адамлардын ямаса табылтын ислеткен буйымдары деп түсинген. Әйкемги Греклер табылған тас куралларды шакмақ шағып, тудирмама болғанда аспаннан түскен, тудирмама, шакмақ қулайлары усындай тас кураллары менен адамларды өлтиретутын болған деп түсинген. Ал, жерден табылған хайўанат сүйеклерин «олимп» қулайлары менен ұрыста қаза тапқан

батыр, пауан адамдардын сүйектери деп есептеген. Тас куралдарды - садак, ок-жай, найза ушларын жерге аспаптагы куралдар таспаган, сондуктан олар «караматлы», оларды тауып алган адамдар бахытлы болганды деп исенген.

1081-жылы Византия императоры Алексей Комнин Германия короли Генрих IV ге «аспаптан түскөн тас багтааны» жуга кымбатты зат деп сауга кылган. Адамдар узак уакыт усындай «сенрды» буйымдардын караматлыгына исенип кеткен.

XV-XVII асирдин I-ярмында улты географиялык ашыгулар натыйжесинде саяхатшылар, географлар, тарыхшы алымдар Африка, Австралия континенттеринде аниуйы тастан иеленген мийнет куралдарынан пайдаланып, жаобай хайуанларды адулап, жаобай осимликтердин мийуелерин терип хэм тамырларын казып жеп кун керип журген адамлардын турмысы менен танысады. Натыйжеде жокарыдагы сөз эткен тас, суйек, металлдан исленген аниуйы мийнет куралдары айкепти жамийеттик дузимде жаксаган адамлардын мийнет куралдарынан баска хеп наресе емес деген пикирге келеди. Ал, ири хайуанат суйектери болса, сол дэуирде жасаган, кейин өлшп кеткен носорог, мамонт, динозавр усаган улкен хайуанлардын суйектеринен баска хеп наресе емес деп тундандыради.

Эйкепти дэуирдеги адамдардын пайдаланган мийнет куралдары, суйек калдыктары, курыл-жарактарды, бээзениу буйымдары хэм тагы баска материаллык мадений заттардын калдыктары тийкарында адамзат жамийетинин тарыхын изертлеп үйрениушчилер - археологтар болады. Ал, адамзат тарошинен өтмиш дэуирлерде дөреткен материаллык мадений мийрасларды изертлеп, адамзат тарихын кайта тиклеп жазатуунын илими - археология илими деп аталады. Археология (antichaios - айкепти, кэлимги, logos - илим маанисиндеги грекше еки сөздин бирикпесинен алынган болып) - бул естеликти казып изертлеу, лабораториялык жумыс алып баруу, табылган буйымдарды үйрениу, бир системага салтуу хэм олардан дурис илимий жууумак шыгарууга багдарланады.

Археологияны биринши рет айкепти дэуирди үйрениугын илим деп түсиниу хэм бул илимнен пайдаланыу XIX асирде

Россияда хэм батыс Европа мамлекетлеринде баспаланды. Археология адамзаттын мийнет куралдарын жасап (буннан 3 миллион жыл бурын) турмыс кеширген дэуирден бастап XIV-XVI асирлерге шекем дэуирлерди үйрениди. Бэш IV асирде грек философы Платон биринши болып «археология» терминин колданады.

Археология пани хэм де археолог илимпаздар айкепти жамийеттик дузимде жасаган адамдардын турмысты үйренип коймастан, антик хэм орта асирлердеги жамийеттин материаллык мадений хэм рухый мийрасарын да изертлейди. Бериннен де бурын бизни дэуиримизге шекем келип жеткен адамдардын макан жайларды, кала, бекенис корганларды, ауыллык елаттарды, койымышылык орындарды, сыянывуу жайлары казылып, бул тарыхый естеликтердин белгити бир мадений катламнан көптеген буйымдар гүлди ылдылар, хум, гүзе, табак даген, кесе, кетпен, орак теңе, шийше ылдыстары, бээзениу буйымдары, курал-жарактар хэм баска да буйымдар тауып алынып изерленешди.

Каракалгакстан халкынын он айкепти дэуирдеги турмысын изертлеп, тарихын жазыуда да археология илиминин хызметин үйкеди. Халкымыздын материаллык-мадений естеликтери айкепти жазыулардан да бурын пайда болды. Адамзат жазыуды буннан 6-8 мын жыл бурын олган. Адамзат тарихында айкепти жазыуды Шумер, Аккада, айкепти Мыср, (Египет) халыктары ойлан табады. Орайлык Азияда хэм кубла Арап бойларда жазыу маденилти буннан 2000-2400 жылдар алдын пайда болды. Адамзат жазыуды ойлап тапканша, жэхон халыктарында жазба адабияттар хэм жазба тарихтар болмаган. Жазыуды ойлап тапканнан кейин де көптеген тарихый уакыялар жазылмаган. Жазыуларда тек пагша перманларды, буйрыктарды, диний тегиматтарды, пагша урим-путакларындын (династияларындын) тарихы, пагша-амирлердин алып барган урыстары, хожалыкка тийисини макулуакаттар корсетилген. Бирак, бул жазба деректер бизни дэуиримизге шекем толук сакланып жетпей, узинди болып жетип келген.

Адамдар мийнет куралдарын ислеуди, өзлерине имараттар, макан кайнарды салыуды жазыудан 2-3 мын жыллар бурын

билен. Демек, адамзат жәмийети тарихының үлкен бир дәуірі материалдық мәдениет мийраслар тийкарында үйрениледі. Хәр бир дәуірде жасаған адамлар өзлерине ылайыкты материалдық мәдениет байлыктары дүретеді. Буннан 2500 жыл бұрын, Әмгүдәрдың төменги алабында жасаған халыктар өз имаратларын, қала, бекенис қорғашларын пакаса хәм кам гербишлерден салса, VIII әсир ақыры-IX әсирден баслап жайлардың диньушларын көтергенде, пискен гербишлерден пайдалана баскайды. Бирақ, хәр бир әсирде исленген пискен гербишлер өзинин формасы, қалыптығы, ауырдығы бойынша айрылып турады.

Археологиялық естеликтердин ең көп ушарасатуғын материалдық мәдениет байлыктардын бир-түмд ыдыслар болады. Ылайдан хожалык бұйымларын ислеп пайдалануу б.з.д.н. 8-7 мыңытшы жыллары басланады. Ылайды ашык отқа куйдирлип, қолда таврланған хожалык бұйымдары адамлардын таябаына сәйкес, адамлардын ис тажрибеси өсиуи менен олардын технологиясы, формасы, сыртқы көриниси, бодуынын рени өзерип турған. Б.з.ш. VI-VI әсир басындағы гүлді ыдыслар пилиндир формасында, ал буннан 2000-2500 жылдар бұрын Хорезмде көп таратқан үлкен хум ыдыслардын формасы алмүрт формасында болса, VI-VIII әсирлерде олардын формасы үлкен ыдыска усаиды. Орта Азияда VIII-IX әсирлерден баслап сырланған гүлді ыдыслары пайда болады. Тенге пуллар да мине усындай белгили дәуирлерде өз ерислерге ушырап тұрады. Мәселен: Мавераннахр араб халифаты курамына киргенге шекем 1200-1300 жылдар дауамында алтын, күмис, мыс тенгелер қалаларда базар айналысында болады. Бул тенгелердин бир тәрәпинде патшанын сүүреті, екінши жагында патшанын тамгасы берилетуғын болады. Ислам дини тарағаннан кейин VIII әсирдин II-жрымынан баслап, басып шығарылған тенгелерде бұрынғы патша сүүреттери орнына, арабша жазуу халифалардын аты, төнгенин басылып шыккан қала сарайы ямаса ұстааттын аты жазылатуғын болған.

Археологияның тенгелерти үйрениу деп аталған қосымша шакабы жәмийеттин сиясий уақыяларын, тарихый дәуирлердин, сауда байланысларын аныктап бериле үлкен хызмет етеди.

Археология айнемеги, антик хәм орта әсирлер дәуириндеги жәмийеттин тарихын үйренип, оларды қайта тиклеп жазып гана қоймастан, ал XV-XVII әсирлерге, гейде XX-XXI әсирлердин тарихы ушып да жана материалшар бере алады.

XX әсиртеги илимий-техникалық прогресс, жана қалалардын курылыуы, санаат орындарынын пайда болууы, ауыл хожалығында егислик жерлердин кеңейуи көплеген тарихый-археологиялық мәдениет мийраслардын жоқ болып кетиуине алып келди. Тарихый естеликтерди сактап қалтуу, оларды тезрек үйрениу ушын «сактап қалуу» деген археология бөлими дүзиди. Көпшилик елгерде усындай тез бузылатуғын естеликлер биринши наубөсте изертленди, оларға мамлекет тәрәпиннен күәндерлик етиледи. Хәзир археологиянын ардархеология, космоархеология деген бөлнмелери пайда болды. Жерде көзге көринбейтуғын естеликлер жоқарыдан, космостан сүүретке түсирлип үйрениледі. Археология илими анык хәм тәбиғат пәндеринин жетіскеңгилктеринен кен пайдаланады. Тарихый естеликтердин жасын аныктағанда радиокарбон, дендрохронология хәм петрография усыларынан қолданылады. Археологияда математикалық статистика есапшәу хәм физиогномологиялық усылдарынан да пайдаланылады.

Археологалар узақ атмишттин тарихын, адамлардын пайдаланын қалдырған материалдық мәдениет мийраслар тийкарында, олардың тарихын қайта тиклеуле тажрибө (эксперимент) усылдарын да өткереди.

Археология тарих илиминин бир тарауы бола турып, жәмийетлик пәндер арасында белгили орынды ийетейди. Бирақ, бұрын археологиянын илиминин қайсы тарауына қосыу тууралы көп пикирлер болған. Бир топар алымдар археология көркем өнер илмий хаккында пән десе, екінши топар алымлары археология ойнеми дәуір хаккында илим, ал басқалар гүлді ыдыслар хаккындағы илим, және басқа алымдар археология-тарих пәнинин хызметинде, тарихка материал жыйнауы, екінши дәрежелі илим, деп түсинадирип келеди. Тарих хәм археология өз-ара байланыслы, олар бирин-бири толықтыратуғын бир пәннин еки шақашпасы. Себеби, археология хәм тарих пәндери тарихый

машкаталы мәселелерди шешүүне тен катнасалы. Тарых хэм археология пәндери бир-биринен тек өзлеринин не усылары менен айырмалды. Тарихшылар жазба деректер, архив хужжаттер тийкарында тарых жазса, археологлар жазуу пайда болганга шекеми адамдардын пайда болууы, инсаннын хайуанат дуньясынан болупшып шыкканнан бастап ягный буннан 2,5-3 миллион жыллардан бастап, олардын дереткен материалдык меденияттын тауып, казып изертлеу тийкарында тарыхты жазып тиклейди. Демек, адамзат жемийетинин еи улкес, узак машакатлы деури, археологиялык казып изертлеу тийкарында кайта тикенеди. Соныктан да, археологияны тарыхтан белин, тарыхтын жордемши пани деп карууга болмайды. Адамзат жемийетинин өтмиш тарыхы тек археологиялык казып изертлеу тийкарында жазылды.

Археологиялык топар ямаса археологиялык экспедициялар кулдыруу, тексеруу хэм казып изертлеу усулганда не алып барды. Археологиялык изертлеулердин узайпазы естеликтерин пайда болган деуирин, каниша жыл жасаганын хэм естеликтин кашан карабаханга айланып калганын хэм онып себеплерин аныклай менен белгиленеди. Жокарты окуу орындарында археология пани бойынша аудиториялык лекциядан кейин археологиялык дада окуу амелияты откериленди. Археологиялык лекция, семинар хэм лабораториялык жұмыстардан кейин тарыхый естеликтерге барып хэм казып изертлеу жұмыстары алып барылды. Натийжеде, археологиялык казып изертлеу тийкарында, тарыхтын белгили деуиртери ушын жаңа материалдар жыйналады. Археология пани тарыхтан усындай өзинин ис усулы менен ажыралып туралды.

Хазирги деуирде археология пани халык аралык эхмийетке ийе инимге айналды. Себеби, дунья жүзиндеги барлык халыктардын тарыхый, археологиялык мийрас объекттери бар. Археологиялык изертлеулердин жұмагына сүйенип, биз буннан көп мын жышлар бурын Европа, Америка, Австралия хэм Африка елдеринде кандай тарыхый узакылар болганын билемиз. Археологиялык казып изертлеулер барлык континенттерде алып барылмакта.

Хазир археологлар ушын тек казып изертленгенде табылган материалдарды жыйнап, оны апиуайы жазып, тарыхый узакыларды кайта тиклеу жеткиликсиз. Сонын ушын да археолог илимпаздардан бурын болып өткен сиясий узакылардын себеплерин, болган өзгерислерин дунья жүзиндеги баска регионнардагы узакылар менен салыстырып хэм дурыс объектив илпимий жұмуак шыгаруу талап етилды.

§ 2. Археологиялык Көздегирмелер

Археологиялык казып изертлеу кыйын хэм жүде жууапкерди жұмыс. Нызам бойынша бундай ислерди тек казып-изертлеуге руухсаннама-«ашык кагазы» бар канийге-археолог алым алып баруу керек. Руухсаннама-«ашык кагаз»ды (открытый лист) Озбекстан Республикасы меденият хэм есторг ислери бойынша министрлиги жанындагы естеликтерди коргау хэм оннан пайдалануу белими берди. Естеликтерди канийге алам казып изертлесек, көп гана материалдык, медений мийрасларды табды. Натийжеде ол сонын менен илимди байытты. Егер естеликтин канийге емес адам казып изертлесек, тарыхый мийрас бузылады. Хэттеки естеликтин археология илими ушын бахалы болган молений катламдары бузылып, жок болып кетеди. Демек, бул тарыхтын жаңа беттеринин жогалыуна алып келиуи мүмкин, деген сөз. Соныктан да, археологиялык естеликтерди казып изертлеу тек канийге археолог илимпазлардын неси болып есапталды. Бирак, археологиялык саххатты (экскурсияны) хэмме алып баруу хэм оған катнасыуы мүмкин. Хар бир адам үлке таныушпи, окытуушы, студент, тарых окутуушылары тарыхый естеликтерге барып, оны сүүрестке алып, сол естеликтер тууралы жергиликтин халыктан эсаналар, аңыз сөзлер жазып алыууга, естелик үстинен айырым материалдарды, гууал ылдыларды жыйнаууына болады. Окутуушылардын жыйнап алып келген материалдары келешекте мектеп жанындагы тарых музейинин тийкарып куралды. Элибете, бул естеликтен жыйнаган материалдар хаккында канийге археологларга, илимий мекемелерге хэм музейлерге хабар берген орынлы болады.

Археологиялык саяхатка шыгыу үшүн окыушылар төмөндөгү аты аталган заттарды өзлери менен бирге алып баруу керек. Оларга метр (рулетка) хэмме үшүн биреу болды. Метр (складной метр) хэр бир окыушыда болуу тиис. Тахта-плашет, көлөмү 35x25 см болып, оған компосты жабыстырып бекитиу керек, сызыу катасы, кара көлөм, өшпргиш, кнопка, шайтан (уровень), эки метрлик рейка хэм калыкка катасы болуу шерт.

Естелик үстүнөн терип жыйнаган археологиялык табылмаларды орап алып коюугун катас, оны байлауун жип (шпагат), табылган заттарды салып хэм ийинге асып жүрүгүгүн сумка, шетка, пышак, фотоаппарат, аптечка, фляга (суу үшүн ыдыс), рюкзак, күндөлүк дептер хэм баска заттар болуу керек.

Окыушылар, студенттер естеликке келип, сол жердеги жергиликтү аймактар менен танысып, сөйлөсүп болганын кейин естелик пенен танысыуу керек. Егер, естеликтин үсти менен күн шыгыска карап жүрөс, естеликтин үстүндө, бурын көзгө коринбөй жаткан заттар жытырат тез көринедди. Саяхат уакында естеликтин ойылган жерлерине, салмаларга, казылган жерлерге сер салып карау керек. Бундай жерлерге естеликтин маленгий капталмалары, жайдын лийуал катлыктары көзгө түседди. Естеликтен табылган заттарды алып, көргөн нәрселерди күндөлүктү дептерге жазып баруу керек. Бул табылмаларды естеликтин кайсы жеринен, кайсы тәрепинен, канша тереиниктен табылганын жазып алыу керек. Табылган заттарга этикетка жазып, кашан, ким, кайсы жерден не талты хэм онын атын жазуу керек. Табылган заттар кагазга оратып акелинеди. Солга гана бул табылган заттар илим үшүн ахмийетли болды. Бир естеликтен табылган заттарды, екынши естеликке алып барып таслауу болмаиды, бул жагдай илимпазларды шатастырады.

Солдай етип, жас, болажак археолог тарийкка кызыкса, археология бойынша арнаулы илимий китапшарды көп окыуу керек хэм кәнийге-археологтардан мөсләхәтлер алып, музейлердин бай экспонат-материалшары менен танысканын кейин, экскурсияга шыкса гана саяхат табыслы болды.

IV-VIII асирлерде кубла Арал бойы ханликтары феодаллык катнасыктардын орнатыуу дәуирин басынан кеширеди. Хорезмде VII-IX асирлерде мәмлөкет пайда болды.

Кубла Арал бойынын басым көпчилиги VII-X асирлерде, Хорезмдин бийлеп келген жергиликтү династиялар дүзгөн мәмлөкет курамына киреди. Жергиликтү династия өзүнүн уруу башшысы Афригиттин аты менен аталады. Ерте орта асирде Хорезмдин арка-батысында тәрезиш Хамджерд деп аталган мәмлөкет болган, солпыктан да тарийх мнйнеттеринде оны Хамджерд патшалыгы деп атайды. Және Кердер Улайты өмир сүргөн Буған Әмиуларья дельтасындагы Дарсан (Ток кала), Мизлахкан (Тәур кала), Корганша, Кердер (Хабуан кала) калалары кирген. Бул дәуирде элэттегишпей гүлал ыдысларын колда таярлап, оннан пайдаланыуу дәуам еткен. Онерментлер үлкен хум ыдысларды, гүзе, багина, казанларды таярлаган. Буларды таярлауда ытайлардын арасында хум ямаса сол ыдыслардын өзгөрүн жүдө майдалап коскан. Кубла Арал бойы гүлашыларыннын IX асирден басып ыдыслардын сыртынын көкшил, акшил, саргыш хэм кызыл рендеги боюлар менен боьган. IX-XV асирлерде гүлашылык жүдә өседди. Табак-көселердин ишлерин түри гүлдер менен сырлап боьиды. Бул гүлашылардын сырланган ыдыслары кубла Арал бойында жайлааскан Тәур кала, Кызт, Шемаха, Ичан кала, Кердер, Ток калаларда көп ушыраады. XII- XIV асирлерде кубла Арал бойы өнерментлери көнүр хэм кара ренди ыдыс буйымаларын көпеш шыгарды. Кубла Арал бойы кала хэм ауылдарынан табылган гүлаш ыдыслар хәзир үлкемиздин музейлеринге, тарийх, археология хэм этнография институтынын археология бөлминнин фондунда сакланбакта.

Солдай етип, айкемти гүлаш ыдысларыннын әхмийети нешәрдәт нобарат? Бириншиден, гүлаш ыдыслар, олардын сыныктары археологтар үшүн сол изертленген коняс, ауыл, калалардын маленний катламдарыннын жасын аныктауға жәрдем береди. Себөйи, хәр бир дәуирлерге тийисли гүлашылык технологиясы, ыдыслардын формасы, боюу хэм натгыслары болган. Солан карап, археологтар хәр бир табылган гүлаш ыдыслардын кайсы дәуирде исленгенин айтып бере алады.

сақланыуы мүмкін ямаса суу жууыл. ызғар тартыш ылайға араласып жок болып кетуи де мүмкін. Естеліктердин мәдени қатламдары самал, жауын, сел сулары коп тасир етпейтуғын қалып кум астында, күрғак үлгір жерлерде жақсы сақланады.

Мәдени қатламлар бир неше әсирлер дауамында кем-кемнен көбейип, бирнеше он метрге жететуғын қалыңдықарды пайда етеди. Мәселен: Месопотамия қалаларынын мәдени қатламы 30 м, Москвада 8 м, Афросиаб қаласынын мәдени қатламдары 15-20 м, Хийуа қаласынын мәдени қатламы 6,5-8 м, Койқырылған қалада 4-5 м. Кердер қаласында 3,5-4 м. Күдик қалада 2,3-2,5 м. Бир мәдени қатламларға ийе болған археологиялық естеліклер де ұшырасады. Олар узак емес белгили бир қысқа дәуірде пайда болып, кейин пайдаланылмаған естеліклер де болған. Бундай мәдени қабаттын қалыңдығы 9-23 см ден аспайды. Бундай бир мәдени қатламы естеліклерге: Жанбас қала, Анжа қала, Азз қала, Хорезм ұялағынын Шаавт районындағы Толырақ қала киреде.

Айырым жағдайларда мәдени қатламдардын еки аралығында адамлардын материалдық қалдықлары болмаған таза топырақ қатламдары ұшырасады. Бундай топырақ қатламлар пайда болған уақытлары, сол естеліклерде адамлар жасамай тиришиликтиң үзиліске түскенлигин анығайды. Бундай қатламлар-жууылған қатлам деп аталады.

Мәдени қатламдардың хам жууылған қатламдардың биринин үстин бири басып, белгили бир қатлам қатарда жайласуы естеліктің стратегиясы деп аталады (стратиграфия- латынша *stratum*- қатлам, *gratia*-рекіше жазу деген мәнисти белгилейди) Демек, стратегия-мәдени қатламдарды үйренип жазу деген мәнисти анығайды.

Мәдени қатламдардың ен төмениндеги қатламы болған таза топырақтан (жердин) үстинги қабаты, яғный адамлардың материалдық қалдықлары араласпаған таза жер (топырақ кум, таслақ) материк деп аталады. Материкте яғный адамлар жасамаған жерлерде хеш кандай археологиялық буйымлар табылмайды.

Мәдени қатламлар менен жабылған жердин үстинги самал менен топырақтың араласқан қабаты- топырақ деп аталады. Соның

үшын да археологиялық объектти қазып изертлеу дәуірінде мәдени қатлам бойынша изертлеп, қатламлардан табылған табылмалар өз алғына алынады хам оларды типлерге бөлип үйрениледи. Археолог белгили стратиграфик қазулар натижесинде алынған материаллар жердеминде, белгили аймақты археологиялық дәуірге бөлиди мүмкин. Археологиялық табылмалар тийкарында адамзат тарихы дәуірлерге бөлинели

Археологияның дәуірлерге бөлиуі усылы- стратиграфиялық усыл деп аталаып, бұл усыл арқалы мәдени қатламдардың биринин үстине екіншиси жабысып, қатламлардан табылған табылмалардың дәуірлерин анықлауға болады. Төменги мәдени қатламзатғы буйымлар, жоқарылаты қатламзатғы буйымларға қарағанда ертерек пайда болалды. Салыстырмалы-типологиялық усыл бұл стратегиялық усылға ұқсас болып, табылмалардың қатламлардан табылуына қарап, онын типологиясы дүзиледи. Ерер естеліктің мәдени қатламдарында бир түрдеги, бир типтеги буйымдар ұшырасып қансе, оларды бир типке киртисип үйренуіге болады. Усы усылдар тийкарында естеліктің абсолютлік жасын анықлауға болады. Естеліктен жазу, тенте, керамикаға жазылған жазу, тасқа жазылған жазу табылса, онда естеліктің хақыкый абсолюттик жасы анықланады.

Археологиялық объектлерди қазып изертлеген археолог айырым жағдайларда табылған материалдар жердеминде, белгили аймақты археологиялық дәуірге бөлиди мүмкин. Археологиялық табылмалар тийкарында адамзат тарихы дәуірлерге бөлинели

Мәдени қатламларға бир дәуірде түсип қалған буйымлар биринги «археологиялық комплексе» деп аталады. Археологиялық комплекстен бир зат түсип қалса, бұл буйым жетіспегенлиги тийкарында археологиялық комплекстің дәуірін анықлау біраз қыйынғасыуы ямаса анықтанған хронологиялық дәуір надурыс болуы мүмкин. Бұны тенгелер менен байланыслы ғазийнегерден көремиз. Мәселен: табылған ғазийнедеги тенте түрди дәуірлерге тийісті болуы мүмкин. Бирақ, бұл ғазийненяни дәуірін анықлауда ен сонғы дәуірге тийісли тенте, ғазийненнин дәуірінде

тууры келеди. Археологиялык объектилердин дәуирин аныкка да тийкарынан тентгелерден, жазуулардан ямаса дәуири анык болган буйымдардан пайдаланылады.

Тас эсерине тийисли естеликтердин дәуирин аныкка да кыйылырак болады. Тас дәуирин аныкка да археолог геологиялык катламдардын анык дәуирине сүйенеди. Себеби, археолог объектин кайсы катлам үстүндө жаткандыгын аныкка да, онын дәуирин биледи. Көпшилик геологдар да геологиялык каттамдардын дәуирин аныкка да, археологиялык каттамдарга сүйенели. Солай этип, археологтар хэм геологдар өзгөргөпчү илимий жуумактарын шыгарыуда бир-биринин жетискеликтиеринен пайдаланады.

Ал көпшилик жатдайдарда ен өйемги археологиялык объектилер дәуирин аныкка да, археологтар палеонтология панинин жердемине сүйенеди. Мелений катламдарда түрлү осмликтердин катлыктары сакталанды, бул осмликтердин түрлерин үйрениуде палеоботаника илими жердем береди. Усы усыл менен өйемги дәуирлерде өскөн осмликтер дуньясын аныкка да болады.

Археологиялык объектилер катламдарынын жасын аныкка да радио үлгерөд ямаса радиокарбон усылы да пайдаланылады. Бул усыл менен хайуанаттар ямаса осмликтер денесинде топчанган ауырдыгы 14 (С 14) ке тен болган атом үлгерөдтын таралыуына хэм организм өлгөнгөн кейин үлгерөдтын майдаланып бөлиниуинен хайуан ямаса осмликтин кашап жасаганын хэм набыт болган уактын аныкка да болады. Булы лабораторияда дендрохронология усылы менен аныктайды. Кейинги усыл палеоматнит усылы деп атталады. Бул усыл бойынша хар кандай тау жынысы (тасы) перроматнит косымшаларынан туралды. Ол тасты 670 С° градуста кыздырылганда магниттенгендик дөрежеси аныкка да шыгылады. Бирак, бул кейин және магниттенген кәсийетине ийе болады.

Солай этип, мелений катламнан табылган тулалшылык, кумбыз печелерге, темир ериттуу печелерине тийисли буйымдарды олардын кашап акыргы марте 670 С° градуста арттык дөрежеде кыздырган уактын аныкка да мүмкин. Бундай жатдайда жердин магнит майданынын өзгөргөпчү дөрежеси есепка алынады.

Сүйектердеги фтор материялынын көп ямаса аздыгына каран та, дәуирди аныкка да мүмкин. Сүйек кашпа ески болса, ондагы фтордын муштары жууда көп болады. Археологиялык объектилердин дәуири хэм хронологиясы аныкка да кейин, белгилли бир түрдеги буйымдарды неслеп шыгарган жайы аныкка да керек болады. Бул усылды толык пайдаланыу ушын турак-жай, мекендардан табылган бир түрдеги буйымдар есепка алынады. Жайдардын топографиялык картасы дүзиледди. Сонда гана белгилли мушдарда буйымдардын, белгилли бир жерлерге тараганын аныкка дамыз. Бирак, бундай жатдайда да анык жуумак шыгарыуда болмайды. Егер де, сол изертгенил атырган буйым, мелли бир тулалшылык кумбыз печеге таярланган түзе ямаса баска ыдысты кумбыз печеге таярлау дәуирине тийисли сынган ыдыстын сылык бөлөги табылса, тулал материялдарын неслеп шыгарыу менен байланысты болган орындарын анык табыуда болады.

Усылар менен бирге темир ямаса бронза ыдыстарды неслеп шыгарыу менен байланысты болган орындар хэм темиршилик пенен байланысты болган металл куйыуда пайдаланатугын келип табылса, ол уакытта металл буйымдарын ислейтугын устакана ямаса металлшылык жайларды табыуда мүмкин болады.

Археологияда турак жай-мекендардын ултыума майданы, онын тийкары магистрал көшелери, сууфарыу системалары, махалгелери, Ширкеу-ибодатхана, сарай хэм баска да имаратлар тууралы матлыуматтар да археологтар ушын жууда кымбаттаы болады. Белгилли бир турак жай мекендарынан хэм сол аймактагы табылган буйымдар хэм баска табылмалар үйренилгеннен кейин, белгилли бир аймактагы табылмалардын мелений жактан ултыумалтыгы аныкка дады. Бир толпар хэм бир дәуирге тийисли хэм ултыумалык характерли белгилери болган археологиялык объектилер бир аймакта жайласкан болса, оны археологиялык мелений деп атаймыз.

Археологияда халыктардын этник тарийхын үйрениуде антропология, этнология, география хэм лингвистика панилери менен бирге изертлеу жуумысы алып барылады. Маселен, белгилли бир аймактагы дөрөя, көл, тениз, тау, жер елагларын ямаса сол

жерде халықтың кайсы топ шақашпасында сойлегенин аныккауға болады.

Археологиялык моленигтынын шетарасы багеруеинин ашыктаранда, кауимлердин бир жерден екениши жерге жылысканын, миграцияга ушыраганынын аныккауға болады. Натийжеде, турак жайлардын турлери, пайдаланылган ыдыслардын турлери, формалары, олардын ислеу технологиясы өзгериске ушырайды. Бундай өзгерислер белгилли бир аймакта жасаган халыктардын миграцияга ушыраганын аңлатады.

Археология этнографиян, этнография археологиясыз жасай алмайды хам бул еки илим тармаулары жулда тыгыз байланыслы. Археология илими география, агрономия, химия хам математика пәндери менен де жулда тыгыз байланыста болады.

Естеликтердин турлери. Археологиялык объектердин турлери халкымыздын тарихый хам молений мифраслары, улкениздин барлык районларынын аймагында, дийханшылык стыз арасында, Омаулерды дельтасы алабындагы тоғай арызында, Устирт кенисигинде, Кызыл кумын кен жазык сахраларында ушырасады.

Тарихый естеликтерди олардын турине, аткаратуғын хызметине карап бир неше турлерге болуге болады. Сийемин тас асирин (палеолит), жана тас (неолит), бронза асирлериндеги коныс орынтары, мекен жайлары суу жатгаларында хам кенисликтерде көп ушырасады.

Адам козине көбирек алыстан коринетуғын естеликтерге катадар, бекинис-корганлар, минаралар, куруан сарайлар хам макбаралар жатады. Сопардын ишинде кам гербишген ямаса пәхседан ершпен бийик хам калын дийуалдар менен оранган калалар, елатлар кареобаханасы еспе кумлар арасында калып, куфтак хауа райында жаксы сактанын бизин дауиримизге шекем жеткен.

Тас хам бронза дауирине тийисли естеликтер адамлардын хожалык кесибине карап: «тураклы коныслар» хам «уақытта турак жайлар» болып болинеди. Озбекстанда туракты коныс жайларга: Селунтир, Обирахмат, Тесиктас, Көлбулак, Кутирбулак, ди Каракалпакстанда Жангобае 4 хам Толстов орынтлары жатады.

Палеолит хам неолит дауирлеринде, Устирт кенисигинде жасаган адамлар, жабайы хауанлардын изинен кууып хам гезип жүрген. Натийжеде олар узак уақыт бир орында жасамаган. Соылыктан олардын уақытта токтап откен орындарында молений катламлар ушырасады.

Койымшылыктар. Койымшылыктар-көбирлер булар естеликтин көп таралган турлеринин бири болып есепләнәди. Уақыттын отиуи менен олар жер асты катламларында калып, көбинше оларды табуу кыйын болады. Адамларды жерлеу дәстүрлери хәр кыйлы дауирлерде, хәр кыйлы халыктарда хәр түрли болған. Себеби, бул сол халыктардын ол дунья хақында түсниктерине, диний дәстүрлерине байланыслы болған.

Өзбекстан хам Каракалпакстан аймагында мархумларды жерлеудин бир неше түри ушырасады. Мархумды көбирге жерлеу, жерлеудин бул түри жулда көп таралган хам ол жана тас дауиринен баслап ушырасады. Оликти жанып, кулин ыдысларга салып жерлеу бар. Оликти, онын гошин денесинен ажыратып, сүйектерин куыларга осталон ыдысларга (осуарияларға) салып, екениши рет жерлеу хам таны баскалар. Бронза асирине тийисли Бухара уалятындагы Замалоба көбиретаны хам Каракалпакстанда Коше-5 көбиретанында да мархумларды көбирлерге жерленген.

Хорезм базисинин дегерегинде, Устирт кенисигинде, Узбой алабында жасаган көшпели сак, сармат, массагет кауимдери оз мархумларын көбирлет, көбир казып жерлеп, устине топырак уйип, төбесин этяп ямаса тас катап, белгилер койған. Бундай төбешикли көбирлер жагыз бөлек ямаса бир неше топар болып жайласкан. Бул көбирлерге олген адам менен бирге көмилген хәр түрли зат-буйымдар көп ушырасады.

Сыйынчу орынтлары. «Кераматлы» сыйынчу орынтлары естеликтердин бир түри болып, кала хам ауылдык елатлардын ишинде ямаса өз алдына бөлге жайласады. Оларды казып изерлемегенше, олардын аткарган хызметин аныккау кыйын. От Ширкеулары, сыйынчу орынтлары: Джиптильже, Жанбас кала, Койкырылган кала, Базар кала, Тәуир кала, Улкен Айбуир кала хам Топырак калапардан табылды.

Корған кагыздар. Бекниис-корғандар. Хорезм мемлекеті, әйкемгі хэм орта асирде өзинин кәуипли сыртқы душпантарына корғаньу ұшын елдин шетараларына бекниис-корғандар, узы динүаллар (Дәукескен) хэм хәбарлау минарларын салды. Булар да археологиялык естеликлер болып есапланады.

Тау кән хэм ұстаханалар. Әйкемгі хэм орта асирлер тау кәнлери казып алынган орындар хэм таудан алынган материалларды кайта ислейтувын ұстаханалар археологиялык естеликлердин бир түри. Бундай естеликлер: Зарафшан оазиси, Карагау жапабауырындагы Ушут тау ұстаханасы, Султан Уай тауында, Устиртте хэм Кызыл кумлары Бокен тауында ушырасалы.

Үлтирлер. Тарихый естеликтин бул түри Өзбекстанда Мичай, Обирахмат хэм Устирттин шыгыс жагаларында ушырасалы. Терек үлтирлерге тек аркан зангилер аркалы түсүйи болады. Зангилерди тик жарлыктагы караньы, кириу тесиклер аркалы байкауга болды.

Гидротехникалык курылыстар, сууарып етилте атылар. Естеликтин бул түри Республиканымыздын аймагында бурын көп ушырасатуғын еди. Жаңа егислик жерлерди озлестирлиш кенейиуи менен бул естеликлер атызлык жерлерди айтаныш кетти. Бул естеликлерге узын, кен, еңли канал-жаппалар салмадар, бөгет, кашы, тоғыртқалар, егислик атылар, суу сақататышлар, сардобалар хэм керамикалык кубыртлар киреди. Булардын ишинде үлкен каналлар хэм кашылардан басқалары жерде жүрип антарыу кыйын. Себеби, олардын көбиси топырақ астында көмилеп қалған, үлкен жап-канал андарлары, әйкемгі хэм орта асирдеги атыз хэм шөлдерди тек арнауды түрде самолеті жердеми менен сууретке түсирлип көриуге болады.

Торткул, Беруний хэм Елликкала районлары аймагында бизин орамызга шекемги II мыңыншы жылларға тийисли көп гана сууларьу тараулары, егислик атыз каздыклары, майда узын бөгет, шөлдерди тек авиация жердеми менен сууретке түсирлиш анықланды.

Кәруән жоллар, кәруән сарайлар, құдықлар, әйкемгі хэм орта асирде кубла Арал бойы халықлары, Ауғанстан, Хиндстан, Иран, Сирия, Мыср, Кытай, Кавказ хэм шыгыс Европа еллери менен суу

хэм кәруән жоллары менен байланыс жасаган. «Уллы жипек жолы» арка шақалшасынын бир тармагы Хорезм патшалыгынан, Әмиуларьы бойлап Бактрия, Согд, Хорасан еллери менен орта асирде кәруән жоллары менен Гурғанджидан (Тоне Ургенштен) Устирт кенислиши аркалы Кавказ төменги Едил, Жайык бойы еллери менен байланыстырған. Бул кәруән жоллар бойлап тастан өрилген кәруән сарайлар салынып, құдықлар казылап хэм сардобаларда суу сақланган.

Петроглифлер. Жар тастагы белгилер, сызылмалар хэм сууретлер. Өзбекстанда Зарауат сай, Каракалпақстанда Бес төбе, Кара төбе хэм Устирттин жартасаларында ушырасалы.

Табылган жеке затлар. Археологиялык естеликлердин бул түри жүде көп ушырасалы. Жеке затлар қарабаханаға айлапып қалған қалаларда, елатты орындарда, аўлиелерде, кумбыз пещылердин дегерегинде сынып, кейин жердин бетинде топыраққа араласып жатқан буйымдарды хәттеки пүтин затларды, тентилерди хэм адам мүсиналерин ушырауыға болады. Бундай археологиялык естеликлер жер қазанда, атыз жұмысларын алып баралда тосаттан табылып қалады.

Археологиялык тарихый естеликлерди жер үстинен, суу астыларынан, тау араларынан хэм кум сараларынан табып алып изертлейтуғын болнаны ушып, олар хәзирги заман илимий-техника жанадыкларынан кеннен пайдаланып, естеликлерди қылдырып тауып хэм казып изерлеу ислеринде пайдаланады.

Хауа археологиясы. Жер бетинде апиуайы көз бенен көрип, анықлап болмайтуғын жүде көп, хәр түрди естеликлер ушырасалы. Оларды тек самолет жердеми менен хэм космостан байқап, жоқарыдан сууретке алыу жүде жақсы нагийже береди. Естеликлерди казып изерттеместен бурын, оларды самолет ямаса вертолет аркалы жоқарыдан сууретке түсирлип, топографиялык жайлавеуын хэм формаларын анықкауга болады. Қаланын динүал жағаларын айдынып өскен майда осимлик шөлдер онын формасын кайталайды. Кәруәнлар көп басып жүрген узын тузар жоллар самолеттан жақсы коринеди. Археологиялык естеликлерди самолет пенен қылдырып изертлеу усыллары батыс Европа еллеринде 1930-1939-жыллары кен қолданылды. Орта Азияда Арал бойы

естеликтерин авиация уёвлы менен изертлеудин биринши болди. 1945-жылдан башлап Хорезм археолог-этнограф-экспедициясынын башлыгы профессор С.П. Толстов колдады. Натийжеде, ол Арват-Каспий аразынында, Устюрт кенисliğинде, Сырдарыя алабында, Кызылкум сахараларында тас дәуиринен ХХІІ асирге шекемги халкымыздын тарыхый мийрестарын ашып хал археологиялык картага түсирди. Эмилдерья-Сырдарыя алабдарынан 250 ден аслам жана кага елаллар хам көбирге калдыкларын ашты.

Койымышлыклар хам көбирлердин жайгасыуы, жер төгелер каналлар, кашылар, узын қораныу диниуаллары, қаруан жоллар хам егислик атызлар самолёттан жақсы көринеди. Егислик жерлердин майданын жоқарыдан самолёт арқалы сүүретке алып атыктауға да болады. Ески каналлар-қала дотерегиндеги өрлерде ишинде өсимликлер паулап өсип тураа, қала бекенис-қорта диниуалардын топыраты қатты болғаны ушың, олардын үстінде өсімлик сийрек өседи хам өсимлик сарғайып көринеди. Усында усыл менен тарыхый естеликтердин топографиясы хам формады анықланады. Самолёт жердеми менен естеликтерди қылдыры оларды сүүретке алып ашылған археологиялык естеликтерди саны жулаа көп. Самолёттын жердеми менен пилада, машина арқалы барашмайтуғын үлкен кенисliğетте естеликтерди, қысқа ұақытты ишинде изертлеуге болады. Хәзирги ұақытта археологиялык естеликлер қосмос қорабылыери жердеми менен сүүретке алыны тексериледи.

Бузылып, сактанбаған мекан жайларды топырақты химиялык қурамына қарап анықлауға да болады. Мәселен: бурды естеликлер жайтасып, кейин айдалып кеткен жерлерде органикалык затлар ширип, топырақта фосфоритти пайда етеди. Онын хәр жеринен тонырақ алып, лабораторияда тексерип буршыңы қоныс орын көриниси хам айдалған жердин органияны қоныр-қара болып көринеди.

Суу асты археологиясы. Археологлар тениз, көл, дәрй суулары астындағы естеликтерди де изертлейди. Археолог-аквалангистлер тениз, көл, дәрй суулары астында бурын бағып қалған естеликтерди, қорабыл-көмелерди тауып, олардын орны

анықлап тексереди. Суу астындағы естеликтерди қазып изертлеу анықлап болғанынстан, археологлар тек олардан табылған жулаа қыйын болғанынстан белгілеп, естеликтин топографиялык затлардын орныларын белгілеп, Керчы бугазынын сууы жайгасыуын алыу менен шекленеди. Керчы бугазынын сууы астында жатқан Термонасс естелигги хам орта асирдеги Тмурақан қанысы археолог-аквалангистлер тәрпинен табылып тексерилди. Қазақстанда хам Карақалпақстанда хәзирге шекем суу асты археологиясынан пайдаланылған жоқ.

Археологиялык объектлерди изертлеу. Хәр қандай археологиялык объектлер топографиялык картага қылдырып излеп табылған естеликлер топографиялык қартага түсирди, кейин ол естеликлер археологлар тәрпинен қазып изертленеди. Естеликтин мәдений қатламлары онын бекенис диниуаллары хам ишиндеги жайгасқан қурылыслары менен байланысты тексериледи.

Археологиялык қазып изертлеудерде табылған материаллык затлар, мәдений қабаттағы қатламлар шертли рәйиште екиге бөлинеди. **Бириншиси-**табийғи қатламдарды (палеозоология, палеоботаника) адам хам хайуанат сүйектери, өсимлик қалдықтары болып, оларды геологлар, ихтиологтар хам антропологлар тексерип үйренеди. **Екиншиси-**адамзаттың күнделикли турмыс кеширтуинде пайда болған материаллык буйымлар болып, оларға: мийнет қуралдар, қурай жақралар, тулап ылеслар, керкем өнерлер, безеніу буйымдары, тасларға ойылған салынған сүүреттер, жазну, мүсиндер хам тағы басқалары киреди. Адамзат тарихын үйреніуде археолог алымдар материаллык буйымлар хам жазба нұсқалар тийкарында жұмыс алып барады.

Естеликти қазып изертлегенде тек оннан материаллык қалдықларды тауып қоймастан, онын мәдений қатламдарынын қалдыгасыу түртерин, қалыңдығын яғнай естеликтин стратегиясынын изертлеп үйренеди. Мәселен: ертедеги көбирлерди қазып изертлегенде, көбирдин үстине үйілген топырақтың түрлерин, кейин көбирдин ишине толып қомылып жатқан топырақтың стратегиясынын, оннан соң көбир диниуаларынын тәрешлерин хам көбир ишине жатқан адам сүйегин тексеріу керек. Бурын адамдарды олардын турмысында пайдаланылған зат буйымлары менен бірге жердеу дәстүр болған.

Сол затларды белгилли бир тәртин белен көчүтүп болгаш. Өлини бундай этип жерлеу дәстүрлери, сол жамийетте жасаган адамдардын диний түсинигинен, дәстүрлеринен, үрп-адатларинен келип шыккан. Егер, көбүрдөги табылган заттар көп, кымбатты, бахалы болса, онда ол адамнын жамийетте социалдык дәрәжесинин жокары болганынын аныкталат.

Хар кандай естеликте алып барылган казып изертлеулердин барысы күнделик дептерге жазылып, исленген жумьислардын режелери кагазга сызылып барылмаса, алып барылган изертлеу жумьислар илимий думийетке ийе болмайд. Егер, канийе-археолог эмес адам естеликти казып изертлеп, казып ашылган орындарын, жай бөлмелерди кагазга сызып режесин алмаса, исленген жумьистын барысын күнделик дептерге жазып бармаса, ол тек өзине керекпи археологиялык затларды алыу менен шекленсе, онда ол адам естеликти бузган болып эсепланады. Онын казып изертленген жумьисынын илимий натыйжеси болмайд. Онын исленген жумьисы археология илими ушын зыяннан баска пайда келтирмейди.

Биздин республикамызда хэр бир тарийхый естеликтер мамлекет тарапинен есепке алынып, нызам бойынша коргалады. Естеликтерди казып тексерип изери тек тэжрийбелги канийе археологларга гана руххат етилед. XX асирдин 60-70-жыллары республика аймагында суугаруу каналлары хэм изейкешлердин казылуу, көшпел курылыс ислеринин салынууы, етселик жерлердин кенийуи натыйжесинде бир неше археологиялык естеликтер бузылып кетти. Соныктан да археологлар биринши наубетте сол бузылатуун үлкен курылыстар астына кетелуун естеликтерде казып-изертлеу жумьисларын алып барууы керек. Бундай бузылып кетелуун естеликтерди илим ушын казып изертлеп, топографиялык жайласуун алып, казып орындарды сызып, кагазга түскрпн сактап калуу керек. XX асирдин 70-80-жыллары ягный Түйекойын суу саклагышын сагган жылдары Ельхарас, Капарас естеликтери толык изертленип археология илимин жана материалдар менен байытты.

Естеликтин медений катламлары естеликтерге цурф койбуу хэм кен көгөмде археологиялык казыу ислерин алып баруу

натыйжесинде аныктаналы. Цурф-(немешше-schurf) сөзинен алынган болып, каракалпак тилинде казып көрпү, казып тексерпү деген маиниети билдиреди. Цурф казыу натыйжесинде естеликти биринши рет казып тексерип, онын медений катламынын калыптынын аныктауу хэм сол естелик хаккында дәстелетип илимий маглыуматтар алыуга болады. Цурф-кварт (2х2метр) амаса тууры торт мүйешли (4х6 метр) түринде болып, онын теренлиги хэм кенлиги естеликтен медений катламына карап хэр кыйлы болууы мүмкин. Естеликти кен көгөмде казып изертлеу натыйжесинде медений катлам толык ашылып, адамдар турмысынын излери болмаган жерге шөкөм ягный «материю»ке шөкөм казылады.

Естеликтин сырткы коргошис динуалдырынын курылысын билип үйренпү ушын ени 2 амаса 4 метр, узынлыгы бир неше метр болган траншея койылып казылады. Ең жакасы естеликти кен түрдө көп жыт дауаында казып изертлеу керек. Сонда гана естеликтен толык тарийхый маглыумат алыуга болады. Естеликте изертлеу бир темс-горизонт катламы менен казылады. Пастстыл казылыныты 20-25 см. Казылып изертленелуугын жер 2х2 метр квадратка бөлгнпн, онын бир катар пласты алынган сол казылган жердин планы алынады. Егер, казып изертленген жерден турак жай бөлмелери шыкса, онда бөлмениян ишиндеги полы бойынша казып изертлеу дауам етилед. Изертлеу барысында медений катламдары өзгерислер күнделик дептерге жазылып, табылган заттар дизайне алынып, олардын атлары, табылган жеринин теренлиги өлшешип хэм орны жазылады.

Естеликтерди казып изертлеуде археологлардын тийкаргы мнннест куралдары: бел пышак, шетка, кисть, скальпель хэм совок болады. Сонын ушын да профессор-археолог Артемний Арпиховский: «Археология-бул бел менен куралланып изертлеулин тарийхы»-деп жазалды. Хэзарги заман техникасы тек казыу уактында үйидин калган, бел менен алыуга кыйын болган топшырактарды нысырпн таслауга пайдаланылады.

Археологиялык казып изертлеу натыйжесинде теиде естелик бузылады. Соныктан хэр бир археолог сол казып изертленген жериндеги табылган жай орындарын, архитектуралык

курулышларды өлшеп планга түсүрүп, сүүрөтүн алып, күндөлүккө даттерге жазып болгандан кейин, казылган жерди компи кетүү керек. Ямаса архитектуралык ашылган курулышларды бурчунда туринде кайта тиктеп, казылган жайларды дүзөтүп, естелик туристтер келип көрөгүтүн тарыхый маданий орайга айландыруу керек.

Археологлардан казып изертленген естеликтин каша салынган уакытын хэм казып алынган материалдык калдыклардын кашан исленип тайдалганан дөүирин аныккауу талап этиледди. Естеликтин көрүниш, формасы, негел салынган, оны баска аныккантан естеликтер менен салыстырып, олардын бурун ямаса кейин салынганын шама менен аныктаналды.

Естеликтин анык уакыты бизин жылы санауымызга байланыстырып бериледи. Естеликти казып изерттенде оннан табылган буйым-затлардын турине, формасына, исленүү технологиясына, ренине хэм не ушын пайдалангынына карап оларды бир неше топтарларга бөлүү керек. Мээселен: металлдан исленген буйымдар, түзөлөр, моншактар хэм таты баска буйымдар деп бөлүү орынды болып келмекте. Буларды да кериписине, көлөмине, натыйсаларына, калай исленүүине карап, және майда типтерге бөлсө де болды. Бундай табылган хэм бөлгөнөн археологиялык затлардын кайсысы маданий катланган табылганын аныктап, баска естеликтерден табылган усындай затлар менен салыстырып, олардын кашан пайдаланганын, кайсы аймакта ушырасатуугынын аныккауға болды. Айырым жагдайларда казып алынган заттар, тенге жазыуға ямаса бурун табылып жасы аныкканган сүүрөт сызыу-навысларга укса болса соған карап олардын жасын аныккауға болды.

Солдай этип, археология тийкарынан адамзат жемийетинин өйөмгү, антик хэм орта асирдеги дүзөминин тарыхынд үйрөндө хэм усындай казып изертлеу усылы менен ис алып барады.

II бап. АРХЕОЛОГИЯ ИЛДЭМИНИН КӨЛӨП ЛЕСИИ РАУАЖДАНЫУУ

Археология илдин өзинин келипчиси рауажлануу баскышында, узак дөүирлерди басып өткөп, социал-гуманитар илдинин бир тарауы болды. Адамзат өйөмгү дөүирлерден баслап-ак, өзинин отмиши тарихына, көркөм өнер үлгилерине кызыга баскайды. Б.з.ш. IV асирде грек философфы Платон «Өткөн дөүирдин тарихына» үйрөндө археология материалдарынан пайдаланды.

Өйөмгү Римде археологиялык табылмаларга кызыгып, казып изертлеу жұмыслары алып барылган. Өйөмгү дөүир тарихына, көркөм өнер үлгилерин үйрөндөгө болган кызыгылушылык орта асирлерде бир канша көмөшөйдди.

XIV-XVI асирлерде Европалары «ояныу» дөүиринде антик дөүир маданиятына, көркөм өнерине, сүүрөт салыушылыгына болган кызыгылушылык және де күшөйеди. Усы дөүирде көркөм өнер усталары, сүүрөтчилер, мүсүнчилер өз мийнеттерин антик дөүирдеги көркөм өнер үлгилерине еликтеп, сол дөүир көркөм өнерине уксагып сага баскайды. Антик дөүир көркөм өнерин казып табуу хэм жыйнау бауларында «коллекцияшылык» жұмыслар басаналды.

XVI-XVIII асирдин II-ярымынан баслап Россия аборядылары арасында антик дөүир маданиятына, көркөм өнер үлгилерине, нумизматикага кызыгылушылык басаналды. Натыйжеде сакскифтердин бай кабир-корганлары, Кыргыз ярым атайындагы өйөмгү трек полис-капалары, Босфор мамлекетинин археологиялык естеликтери режесиз казылып бузылады.

Бул дөүирде археологияга кызыккан адамлар тек кымбатлы материалдардан исленген буйымдарды хэм көркөм өнер үлгилерин жыйнау менен шугыланалды. Себейи, кымбатлы археологиялык табылмаларды Европа мамлекеттериндеги аукционда хэм коллекционерлерге сатып, көп пайда көрсөтүлүп болган.

үйренилди. Жокаргы палеолит естениклеринин мелений катламларынан тас куралдар, сүйектер көп табылды. Россияда 1200 мекен жайлар бар.

Мийнет куралдары хэм оларды ислеу технологиясы

Соны палеолит дәуиринде мийнет куралдардын саны хэм түри көбейди. Илимпаздар 200 ден артык түрлеринин болганын жазды. Солардан бири - призматикалык нуклеус. Олар тууры мүчешли, еки тарапты жүзи болады. Бундай куралдар пластик ямаса пластикалык курал деп аталынады. Тас кураллар ретуши түринде болады. Тисли куралдар скребби, откир ушлы курал, скреббок хэм кескиш түринде болады. Кескиш куралдар көп таралады. Кескиш пенен сүйек, ағаш хэм хайуан терилерин кеседи. Көп таратан куралдар скребки болады. Оларды пластиннадан, от-шөптөн таярлап, онын калың жүзи болады. Онын менен терилерди ийлегенде пайдаланды. Балык аўлау ушлы курал-жарактар таярлайды. Хайуанларды ушлау ушлы откир куралдар иследи. Таслардан тесюу, кесюу хэм жонюу ушлы куралдар исленеди. Хайуаннын сүйегин эсиресе хайуанлар шақынан мийнет куралдар, хожанык буйымларын хэм безениу затларын иследи. Ийне бяз таярланады.

Жокары палеолитте турак жайлар көп салынады. Адамлар үнгирилерди, ык жерлерди жай стип пайдаланалды хэм жана турак жайлар салады. Көбинше турак жай ушын хайуан сүйеклерин (мамонт) көп пайдаланалды. Сибирь жерлеринде куретин материял ретинде тас хэм сууын шакарарын пайдаланалды. Бул материял тырнайы болса хэм онын үстине ылашык соғалды. Турак жайлар формасы домалакпау ишинде бир неше ошап орналасалды.

Россияда 30 дан астам жокары палеолит турак жайлары изертленди. Мәселен: Дон бойында Тагарино, Десна дары бойында Енисейчи хэм тағы баска орындар белгилли. Пушкикар коныс жайынын узынлыгы 12 метр, ени 4 метр болып онын ишинен 3 ошак табылды. Устин хайуан терилери менен жабады. Жыллы регионларда шалаштан пайдаланылады. Бир неше турак жайлар меканны пайда етеди. Жокары палеолите хайуан тисперинен, ракушкалардан (баканшактан) моншактар ислеп пайдаланылады. Колларына билезик, моншак, баканшакларды бяз

хэм үсти кийимине таккан. Хайуан терисинен кийим тийип кийген. Адамлар мамонт, жабайы жылкы, сууын, бизон, сайгак, касқыр, аныу, түлки, коян, еус хэм балык аўлайды.

Диний түсинипи хэм жерлеу дәстүри. Соны палеолит дәуиринде адамларынн руухый турмысы жана жерлерди өзгестирюу хэм материалдык мәдениеттин өсиюи менен байланыскаы болды. Әйемети адам табыт кубылыстарына сер салып, табытын күшлерге, хайуанларга хэм затларга сыйына басалды. Бундай исенюу анимизм деп аталады. Ал хайуанларга хэм осимлик ағашларга сыйынууы тотемизмди пайда етеди. Тотемизм руушытык көмкөйтинин пайда болууы менен келип келди. Белгилли бир руу ағзалары бир хайуаннан яки осимликтен келип шыкканбыз деп түснеди. Мархумларды көбирге жайтасууын, олардын көбирине тас хэм сүйектен болган безениу буйымларын салады. Көбирге кызыл боюу-охра салады.

Жеке көбирлер менен бирге көпшилик жерленетууын көбирлер де болган. Мәселен: Европанын Чехия жерлеринде Пржегомость меканынан 20 адамнын скулети табылды. Соннан 8 үлкен адамлар, ал калгандары балалар болган. Сунтирь көбиринен 3 мын моншак хэм түлки тиси табылды. Бул жерде адамларды бесени бир-бирине каратып жерлеген. Көбирге узынлыгы 2 метр найза салган. Оны мамонт сүйегинен ислеген.

Көркем-өнер. Жокаргы палеолит адамларынн руухый мәденияты бай болган, олар сүүрет салган. Сызба көркем-өнер үлгилери сонгы ашель хэм мустье дәуиринде басланып, жокары палеолите ол еге де жақсы өсип барады. Көркем өнердин монументаль түрлери үнгирилердеги живопись хэм рельефлерде белгиленеди, ал киши формалары-майда пластикала (мусин, сүйектен исленген гравировка) болады. Прикладдык өнер болып-бетеу хэм безелип исленген буйымлар табылады. Сондай кылып адамлар дуаяны аялап түсине басалды. Көбинше мамонт, бизон, жылкы, жабайы хайуандар сүүретин көп салады.

Бундан 28 мын жыл бурын адамдар үнгирилерге ойып сүүретлер салады. Олардын көбиси Франция, Италия хэм Испания жерлеринен табылады. Адамлардын сүүретлери де ушырасалды. Әйемети адамлар минерал бояулардан: тор, көмир, сары хэм кызыл

естеликтер кубога, кубог-шытыс Азия хэм Европада көп табылды. Венгрияда Вептешелдеш макавынан мийнет кураллары менен архантрон сүйек калдыклары табылды. Украинадагы Королево жайында табылган кураллар да олдувай дәуиринде туура келеди. Бул дәуирдеги кураллар жүзү апиуайы тастан исленген үлкөн балта таризин чоппер, нуклеусерден ибарат болган. Узунлыгы 8-10 см болган тас кураллар менен адамлар өзлери уюлган хайуандардын төшлерин кескен хэм өсимдиктердин тамырын казып алып, азык-дүкүт ретинде тутуынан. Олдувай дәуириндеги адамлар пада-пада болып жасалган тас кураллардын тасты жеминстеринен пайдаланыпкан. Олар биринчи пил, бегемот, носорог хайуандарды үнгирге айдал келип камап уюлган. Мийнет куралларын жетиштириуде архантроптар биологивилык жактан маймыллар дуньясынан жүдө узакта болды. Мийнет куралларын ислеуде көтөрдүн кызмети өссөди, тажирийбе топтойды, хайуан төшлерин дүкүт еттиги адамлардын турмысын күн көрүүдүн өзгөртөди. Олдувай дәуиринде янгый буннан 1 миллион 500 мың жыл бурун Эзбекстандын Фергана каласынан 100 шақырым арка-батыста Кырантау үңгиринде жайгаскан мекен жай аныкталды. Аханграндагы Алма сай бойындагы Көлбулак коньс орынның төмөндөди малений калпаллары Олдувайдын соңгы дәуирине жатады. Эзбекстан аймагындагы Олдувай дәуиринин археологивилык объектиери болган Кулбулакты 1967-1970-жыллары М.Касимов, Селүңгирди 2004-2006-жыллары У. Исламов, К. Крахмаль хэм антрополог Т. К. Ходжаевлар изерттеди. Бул жерден табылган мийнет кураллары Эзбекстан аймагында плейстоценнин ортасынан баслап архантроптар жасаранын делгилейди. Буннан 1 миллион 500 мың жыллар бурин жасаран мекен жайлар Орта Азияны хэм Эзбекстанды дамызаттын эн айемети ата-бабалары жасаран регионлары болганын делгилейди.

Тас кураллар хэм оларды таврлау техникасы. Олдувай дәуирин тас индустриясын кагып-уруп тусириуү ямаса «галечный меденият» деп атады. Тасты кагып-уруп тусириуү техникасы менен тас курал таврланады. Егер тасты кагып-уруп тусириуде бир төрөдүн тусирип ислесе ол монофас деп аталады. Егер тастын эки төрөдүн уруп тусирип таврласа ол - бифас деп аталады. Усындай жол менен палеолит дәуиринде нуклеусер, чопперлер хэм кол

рубилюсы таврланган. Олдувай дәуиринде мийнет кураллардын түрү көбирек исленеди. Көп кырлы тас кураллар, чоппер хэм үчүн түрү болгон белгиле. Көп кырлы таслар апиуайы таврланган болгон таслар белгиле. Көп кырлы болып исленген. Бул кураллар менен домак, көп кырлы болып алынган хэм хайуандар төши өсимдиктердин тамыры казып алынган хэм хайуандар төши мадаланган.

Чоппер ямаса чоппингилер-булар үлкөн болып, майда таслардан (галыклардан) таврланган, жүзүн өткир болган. Таслар бир жүзүн етип таврланса ол чоппер, ал эки жүзүн болса-чоппинг деп аталады. Булар менен төш майдаланады. Отшөпкер-деп тасты белгиле формага келтирип, нуклеус таврлайды. Кейин нуклеуси кагып-уруп, тасты майдалайды. Отшөпкерден скребля, тисли отшөпкер таврланады. Булар төш кескенде, хайуан терисин таврланганда хэм тескенде пайдаланады. Кураллардын узунлыгы 8-10 см болган, бирок олардын үлкөнлери де ушырасады. Олдувай дәуиринде адамлар 1,5 миллион жыл дауамында жасайды. Төбнтий жатды: адамлар хэм хайуандардын жасауында колдуйлы болып, жылылы хайа, тогайлык хэм суулар мол болган.

Олдувай дәуири естелити шытыс Африкадагы ^{Гессен-Фора} болып, онын жасы 2,8-2,6 миллион жылга туура келеди. Коньс жайтарда Олдувайлар коллектив болып жасап, бул жерге уюлган адамларын хэм жыйнаган өсимдиктердин мийгенерин өксөтп дүкүт конган. Уакытша коньс орындарда жасап, ол жерге кайта кайта келип турган хэм катты самалдан сакланыуү ушын констар куралды. Олдувай үңгиринде буларда 1,75 миллион жыл бурун курган көтеми 4,7х3,7 метр коньс орын табылды.

Африкадагы Чесованы коньс орыннан отка кыдырылган янда бөлектери табылды. Демек, буннан 1,4 миллион жыл бурун адамдар оттан пайдалана басалаган. Австралиптиклер аншылар болган, олар биритип ан дүлаган хэм бир-бири менен сес шытарыл байланыс жасаран.

Апель-палеолит дәуиринин 2-баскычы 800-120 мыныншы жылларды өз ишине алады. Бул дәуирдин материаллык меденияты *homo ergaster*, *homo antecessor* хэм *homo heidelbergensis* адамдарынын жасаран дәуирине туура келеди.

Ашель дәуири естеликтери Олдувай дәуирине караганда көбүрөк ушырасалы. Олар Африка, алдыңгы Азия, кубла хэм кубла-шыгыс Азия жерлеринде, кубла хэм батыс Европада, Франция, Германия, Италия, Испания хэм Югославия аймагында ушырасалы. Арка-шыгыс Евразияда ашель дәуири естеликтери кемирөк. Олар ашель дәуиринин II-арымына тийисли. Ашель дәуири естеликтери Кавказ, Молдавия, Днестровка, Азов бойлары, Орта Азия, Казакстан, Алтай хэм Монголия жерлеринде ушырасалы.

Адамдардын бул жерлерге коныс баыуы табийгый-географиялык орталыкка байланыслы болган. Адамлар алдыңгы Азия жерлеринен Кавказ арты жерлерине арка Кавказга келеди. Батыс хэм орайлык Европада Рус кенисигине келип орналасалы.

Ашель дәуиринде коныс орындардан мелений катламлар ушырасалы. Шыгыс Европадагы ерте ашель дәуири естелигине батыс Украинадагы Корсолово естелиги киреди. Ашельдин скинши арымына Наторный Карабахтагы Азык естелиги киреди. Бул жерден архонтологтын сүйөк калдыктары, сүйөк жаккалары табылган. Орта Азия хэм Казакстанда ашель дәуири естелигине Көлбулак көп мелений каттамы естелиги киреди. Өзбекстаннан хэм кубла Казакстаннан табылган ашель дәуирине тийисли чопшөр, отшөшөр хэм рубило куралдары, алдыңгы Азия елдери менен байланышта болганынын далилдейди.

Бурын Сибирьде адамлар жасаматан деген пикир бир ели. Соңгы жылдары мустье дәуирине шөкөмтү мийнет куралдары Алтайдан табылды. Улалитка, Кизин-өзөк, Усть-каракол хэм Кара Бом Денисова үндүүлери соңгы ашель дәуири естеликтери болалы.

Алтай жерлерине адамлар Орта Азия, Казакстан хэм Монголия аймагынан барган болууы керек. Ашель дәуириндеги архонтологлардын бас мий кутыбынын көлөми 950-1075 см³.

Мийнет куралдары хэм оларды таярлау технологиясы. Ашель дәуиринде мийнет куралдарын кварц, аборидиан, сланд кремень тасларынан ислетет. Кол рубило хэм колун-кливер куралдары көп пайдаланылалы. Мийнет куралдарын ислейтууну устаханалар пайда болалы. Кол рубилосы үлкөн 35 сантиметрик тас бөлөккөрүнөн ямаса отшөшөрдөн таярынады. Таслардын еки

төрөпн катып уругым таяранып, олардын формасы дөнгөлек ямаса миндаль түринде болган. Адамлар кол рубилосы менен естеликтердин тамырын казды, киши хайуандарды урып өлтүрөди, олардын гөшин бөлөди, агаш хэм сүйөккөрүн жонанды. Колун ямаса кливер еки төрөпн ислеткен үлкөн тас курал болды, еси жылы анык симметриялы исленеди.

Ашель дәуиринде агаш, сүйөк, мал шакынан куралдар ислеткен. Ашель дәуиринде Олдувай дәуири сыякы чопшөрдөр, өөрөшү, тисли куралдар ислетинеди. Ашель дәуиринде отшөшөр, тууры мүйөшли хэм үш мүйөшли куралдар көбөйөди, найза ушы исленеди. Ашель дәуиринде левилла деп аталган курал пайда болалы. Бул курал Париж жанындагы Левилла-Пере мекен жайы атнаган алынган. Левилла формасы бойынша доматаккау тас баканын үстине уксады.

Ашель дәуири естеликтери. Ашель дәуири естеликтериндеги мелений катламдарында адамдар жаккан оттын издери ушырасалы. Аншы хэм мийүе тернүүшнлердин жайынан ибарат адамлар үнпир хэм ашык даландыкларга тасалан. Кытайдагы Чжоу коузга коныс жайы көп метрик мелений катламга тийе. Бул жерден күл хэм көмирлер табылды. Булар оттан пайдаланган. Адамлар бир жерде узак жасаган ямаса кайта-кайта келип және коныс баскан.

Аншылык өткенде лагерлер курган, устахана пайда өткөн хэм узак уақыт бир жерде үлкөн жөмөгө болып жасаган. Ашель дәуири адамдары далада хэм үнпирлерде жасаган. Меселен: Испанияда Агброне, Терра-Амат, Францияда Дазар үнпир коныслары белгиле. Терра-Амат ерте ашель дәуири естелиги болып, бул жерге адамлар кайта-кайта келип жасаган хэм коныс жай ортасында узак уақыт от жанган.

Орайлык Кавказда Кулар I мелениаты каттамы 0,7 м болып, ол жерден мийнет куралдары, ошак орындары табылган. Солай өтпү ашель дәуири адамдары үй курап, бир жерде узак жасаган ямаса өс.1 жерге кайта-кайта келип турган. Олар жөмлөсип үлкөн хайуандарды аўлаган. Адамлар өз үйлерин хайуандардын көбүрөк жайылып жүрөтуугын жерлерине жакын салган. Үйлериний үстин кайуандардын териси менен, өсимдик шакталары менен жаккан.

оҳра ҳам тағы басқалардан пайдаланады. Таслардан рельефтің көриністері ислеп, хайуан хәм адам мүсінлерин салады. Адамлар жасаган мақан жайлардың жанындағы тау жыраларында мамонтлардың, адамның, ат, ийт, бұға, түлки, доныз, жайран, ақ куу хәм тау ешкілеринин сүүреттери көп ушырасады.

Сонғы палеолитте сүйектен исленген хай мүсіндери (Хэйкелдери) көп ушырасады. Иллинозлардың пикиринше бұл мүсіндер хасылдарлық илахий күш, адамзат туқымының жасау зорудығын халлар мысалында берген хәм ол үй және ошак ийеси есапланган. Сонғы палеолит-руушылык жәмийетинин дасленки аналык руудын дәуири болады. Буннан баска куш, балык хәм жылап сүүреттери де салынады. Кустын ушып хәм балыктын иуэин баратарганы тасларға ойып салынган.

Антропоморф мүсіндер ишинде халлардың яғный «палеолит дәуири Венерасы» салынады. Хәзирги Уақытта олардың 200 дей хайкелі табылды. Хайуанлардың көриниси талнеман, оберет, тумар болган. Исленген затларды точка, сызык, атанак, үш мүешли, спираль менен бөзелген. Булар Россияда, Украинада хәм Сибирь есетликтеринин табылган. Жокаргы палеолит мәдениетте жергиликті жерлерде, мустье дәстүрлери тийкарында пайда болады. Хәзир жокаргы палеолит мәдениеті Евразия хәм Америка жерлеринде ушырасады. Усы дәуирде көркем өнердин живопись, скульптура, графика түрлери пайда болды хәм Заравутсай, Хиртакасай Бишик шаматан табылды. Адамнар оз өлген тууысканларын хайуан тиси, бөзениу затлары менен бирге жерлеген. Копыс орындары жанында сыйынтуу орындарын пайда еткен. Таслардан хайл мүсінлериң ислеу дауам етеди. Солай етип айнемги тас эсирдин сонғы дәуиринде адамзат жәмийетинин баслангыш этапы тамам болады. Балалар анасын танып, анасын бауырдында тәрбияланады. Аналар үйге отырып, бала тәрбиялайды хәм фарыларға гамурдык еткен. Усы Уақытта өз-ара тууысқан адамдар арасында неке түсиу бийкар етиле басады.

§2. Мезолит

Палеолит менен неолит аралығы эпинепалеолит, орта тас эсир, ролочен палеолит деп дәуири атагашы. Биракта көпшилик алымдар бұл аралықты мезолит деп атайды. Мезолит грекше мезо - орта, литос - тас деген мәниети ангатады. Мезолит б.э.ш. IX-VI мыңыншы жылдарды өз ишине алады. Б.э.ш. II мың жыл узак дауам еткен музлыктан кейин жылдылык басланады. Плейстоцен ролочен менен атмасады. Музлар ерип, жерлердин рельефи өзгере бастайды. Дүньядағы океан суулары эсиресе Каспий, Кара тениз, Балтык тениз суулары котерилит, б.э.ш. IX-VIII мыңыншы жыллары жокары дәрежеге көтериледи. Натийжеде тениз суулары хәм тарылар бизин дәуиримиздеги дәрежеде болады. Мезолит дәуиринде көпшеген тоғайлык, кенисликтер хәм ойпаттыктар пайда болады. Хайуан райының өзгеріуи менен бұрланды мамонт, жүгли носороглар кырыла бастайды. Олардын орнына сууын, донь, айнуу, касқыр, шошка, бобер, сайтак, жабайы ешек, жылкы хәм тағы баска хайуанлар келеди. Кустардың саны көбейеди.

Хожалығы хәм турмысы. Табынғы жатдайдың өзгеріуи менен адамдардың турмыс кәли де өзгерди. Мезолит дәуиринде адамнар материклердеги географиялык зоналарды кен өзестиреди. Кубла зоналарда тоғайтык, кенислик хәм өсимликлер көп болады, теримшилик еседі. Бул өндирип шығаратуғын хожалықтың пайда болыуына алып келеди. Алымты Дани жерлеринен адамдардың миғрашысы бастанып, жана аймактар өзестириледи. Тоғайлык зонада ашылык хәм теримшилик дауам етеди. Адамнар ашылыкты бирлигиң алып барады. Хайуанларды ок жай менен аулайды. Ан аулауда итті пайдаланады. Иттің сүйек бөлектери мезолит дәуириндеги коньсе жайлардан-Кырым, Сибирь хәм адалығы Азиядан табылды.

Палеолитте ұзын найза, дротиклер пайда болса, оларды мезолитте пайдаланады. Ок жайлардың ұзындығы 1 метр богып, оларды тесит, хайуан сүйектери менен бөзеген. Мезолитте балыкшылык рауажланды. Балықты кармак, гарпун хәм шанышкы менен аулайды. Мезолитте балык ұсагытшы ау пайда болды. Аудың

Отка отқалардың пайдаланып жеткен, қыста жылынған, бос уақыттарда ошақ дөңгегінде откерген. Ашель дәуірінің естеліктері Ахатрандағы Келбулак, Ферғанадағы Бақырғансай хәм Шайқоңыс орындары киреди.

Ашель дәуіріндегі естеліктердің мәдениет қалпында тастан аташлардан исленген мийнет құралдардың көп таралыуына қарағанда, адамдардың бир срында ұзақ уақыт жасай бастағанын дәлилдеди. Олар биригип пил, бұта хәм зүбр хайуандарын айғайды. Тұрғын болып жасауы нағижжесинде көпшилик жатқайда хайлардың ерлер менен бирге ұзақ жерлерге барып ан айлауы қатнасыуында мүмкиншилик болмайды. Жәмийетте биринши рет жыһаге өзгешелігине қарап мийнет бөлинушілик келип шығады. Хайлар енди көбирек үйде, ошақ басында болып, бала тарбиялап тарры хәм аурьуларға қайырмашылык етеди. Ал, ер адамлар әлеттегине мийнет құраллар, қурап-жараклар ислеп ан айғайды, өз қауымын сыртқы душандардан қорғайды. Ашель дәуірінде адамдар социалык жактан биригип, тууыскандык қауым жәмийетин пайда етеди.

Мустье палеолиттин орта басқышы буннан 120-100-40-мыңғышы жылдарды өз ишине алады. Бул дәуірде музлар ерди хауа райы жағымды, ытылы болып келеди. Адамлар ұзақ уақыт отты сақлап қоймай, ағашты бир-бирине үйкелеп, тасларды бир-бирине урып от пайда етуге үскытын үйренеди. Адамдардың физикалык келбетінде өзгерістер келип шығады. Архантроп палеонтологлардың манғайы жалпақ, қас асты сүйеклери өскил, жак сүйеклери хәм тиелери үлкен болып келеди. Олар физикалык жактан жақсы рауажтанған, шаққан хәм қаймықкыш болған. Адамдардың бас мий қутысының көлеми 1300-1400 см куб болып, олар өз-ара сойлесип билген. Усы дәуірде адамдардың хәзирте физикалык түр келбети қалыппеседи. Антропологлардың пикиринше, мустье дәуірінде адамдардың рассалык түр өзгешеліктери пайда бола бастайды. Демек, палеонтологлар хәр түрлі типлерге бөлинген. Мустье дәуіри естеліктери ашель дәуіріне қарағанда көбирек болады.

Россияда 150 ден астам мустье дәуіри естеліктери изертленди. Солардан Кинк-Коба, Староселье, Заскальное 1-5,

Молочна 1-7, Рожок, Азов бойындағы Кударо, Кавказдағы Цоно, Волга бойындағы Сухая мечетка хәм Алтайдағы Кара Бом естеліктери белгилди. Мустье дәуірінде адамдар қурап-жарактарды ислейди жетилестирип, үй салыуы хәм жақсы билген. Тас құралдардың көпшеген түрлери исленеди. Тастан ұшпы-тисли құраллар левалдуа хәм скребля ислейди.

Мустье дәуірінде ағаштан исленген мийнет құралдарының түрлери көбейип, оларды жүде жақсы ойлап хәм пайдалануыға қолданы етип ислеген. Бул дәуірде мийнет құралдардың 150 ден астам түри болып, қураптар кесіу, қырғу, жоныу хәм тесіу хызметлерин атқарған. Өткір қырғыштарды, пышак хәм бизгерли 5-10 минутта ислейтуғын болған.

Мустье дәуірінде адамдар аташлардың ұшпыарына тасларды байлап, шоклар хәм ұзын ұшылы найза ислеген. Сүйеклерден биз хәм ийне құралдарын ислеп пайдаланған. Адамлар үңірлерден шытып, ашык дөңгегерде үйлер салып, олардың үстін хайуан терилери менен бастырған. Хожалықты биригип алып барған. Хәр бир тууыскан урыу ағзалары 15-20 адамнан тұрған. Адамдар мамонт, бұта, бизон, тау ешкіси, архар, жаббайы жылкы хәм сайлақтарға ашылык етсе. Хайуан гөшперин жетен, ауылқандарын қуласта келтирип қысқа таярлаған. Өсімликтердің мийнеттерин де жыйнап ауқат еткен. Мустье дәуірінше адамдар жеке ашылыкка шыға бастаған.

Қураптар хәм оны ислей технологиясы Тасларды урып майдалап нуклеуслерди ислейди. Диск таризли тасбақанын үстине ұксатан (левалдуа), аморфлык түрінде нуклеуслерди таярлайды. Отпен хәм пластина түріндегі құраптар көбейеди хәм рубилолар азайды. Көбинше скребля, ұшылы құраптар, пышак, тескиш, бұраулау таты басқалар көбейеди. Ушы өткір хәм скреблялар жүде көп ұшырасады. Ушы откір құраптар миנדаль ямаса ұш мүйішши формада болады. Бундай құраптар менен мамонт, пил, носорог, бизон, адеуітарға ашылык еткен. Жапыраққа ұксатан құраптардан да пайдаланалды. Скребля баскыңтүзгялык формада болып, оның менен хайуан терисин гөштен тазалаған хәм ағашты жонғанда пайдаланған.

Бул дәуірде тұрақ жайлар тау, үңгірлерде хәм ашық жерлерде ушырасалы. Тұрақ жайларда узақ уақыт хәм (Молдова 1-5, Көлбулак) уақытша жасайтуғын болған. Мәселен: аңшылық етеутғын лагерь (Кутиро 1-3) уақытша жайлардан бири болып есапланған. Тұрақ жайлар ашық жерде домалақтау формада болып, олардың ишинде ошак болған. Курьлыг материаллары ретинде үлкен хайуан сүйектери хәм ачалан пайдаланған, үстин хайуан териси менен бастыртқан. Молдова 1-5 жайдың көлеми 50 кв.м болып, ишинде ошак орналасқан.

Орайлық Азияның мустье дәуиринин естеликтерин казып изертлеу 1938-жылдан басланған. Хәзир мустье дәуиринин 100 ден аслам археологиялык объектлери бар. Орта Азияның палеолит объектлери болған Тесиктас (1938-1939- жыллар), Кайраккум маканы (1954-1961-жыллар), Карабура (1957-1964-жыллар), Хожатар (1954-1959-жыллар), Жаркутан (1961-1963-жыллар), Зарбулак (1971-1972-жыллар), Кутирбулак (1971-1972-жыллар хәм 2002-жылы), Обирахмат (1962-1971-жыллар хәм 2010-2011-жыллар) хәм Самарканд (1958-1973-жыллар) казып изертленди. Кейинги жылларда изертлеулер палеолит дәуири тарыхын және жаңа материалдар менен байытты. Мустье дәуиринин баслы естеликтерине Тесиктас, Обирахмат, Ташкенттен 100 шақырым ыныгыста жайлесті, онын 12 мәдений катламлары бар. Демек, бул жерде адамлар узақ уақыт жасаған.

Хожакент-Ташкенттен 80 шақырым аркада, Шыршақ дорисының шен төрепинде жайласқан. Онын мәдений катламынан табылган тас кураллар, нүктелес, отшен, кырғыш, пышак, түрек хәм тагы баскалар белгилі. Тесиктас хәм Обирахматтан табылган мийнет куралларына уқсас. Бул коньы орындарында адамлар б.з.ш. 100-40 мыныншы жыллары жасаған.

Күлбулак көп мәдений катламы мекән жай, Ахантаран дарьжының он төрепинде, Кызыл алма сайдын орта болиминде. Антрэн капасынан 10-11 шақырым ыныгыста жайласқан. Көлбулак 49 мәдений катламга ийе болып, онын жокарта 3-катламы сонгы тас, оннан кейинги 4-8 катламлары мустье хәм сонгы төменги катламлары ашель дәуирине тийисли. Мустье дәуиринде адамлар урыу-жәмәәт болып жасайды. Тесиктас мекән жайы Сурхандарья

уадығының байсын тауынын кубла стетинде жайласқан Тесиктас бәс мәдений катламга ийе. Тесиктасын жокары мәдений катламынан 25 см төменинде 8-9 жасар баланын сүйек қалдығы табылды. Ол сүйек антрополог М. Герасимов төрепиннен төкериллип, неандерталь (палеонтроп) адамь деген ат алады.

Обекстанда мустье дәуиринин естеликтерине Ферғана дазиондаги Капчгай, Науқат, Жарсай, Байсын тауындагы Амир Темур, Самарканд жанындагы Аман Кутан, Кутур-булак коньы орындары жатады. Кубла Арал бойында, Кызыл кумдары Кызылнур, Акағытма, Карасыгыр, Давлякан кол жаталарынан табылган. Устирт кенислигиндери Есен 1,2, Каракудық, Карын жырақ хәм Шақмакты устаханасы уы дәуирге жатады. Мустье дәуиринде адамлар Устирт кенислигин кен өзлестирген. Мустье дәуиринде көркем өнер пайда болды. Адамлар өзгери жасаған коньы орындары жапындагы тасларга сызып хәм сүүрет-пағыслар салды.

Аңшылық, Адамнар аңшылық етип күн көрген. Хар түрлі хайуанларға аңшылық етип мамонт, айыу, носорог, сайгақ жабайы ешек, кой хәм кубла Кавказда балыкшылық еткен. Аңшылықта специализация болған. Мәселен: Кырымдагы Староселье маканында жабайы ешектердин сүйеги 98%, Заскальное орында сайгақ сүйеги көп табылады. Кавказда айыу хәм бизон 87% сүйеги табылган. Хайуандарды ойна түсирлип ұстаған. Әсимликтердин майуулерин де терип аўкетеландан.

Дүниега көз-қарасы хәм жерлеу дәстүри. Мустье дәуиринде адамларда дүнианы түсиниўте жаңа көз-қарас пайда болды. Езини жерлеу мархумга сыйынуў, өлген адамга хүрмет етиў дәстүри келип шығды. Көркем өнер, хайуандарга исениу, көркеу түсини кетип шығды. Мархумды жерлеу дәстүрин анықтауғын археологиялык объектлер батыс хәм кубла Евразияда, Кырымда, жақын шығыста және Орта Азияда табылды.

Мустье дәуириндеги адам жерлеу, олардын отырған орындарынан хәм тау үңгірлеринен табылып изертленди. Мархумларды узынына жатқарып жерлеу, оларды затлар менен бирге комму дәстүрлери пайда болған. Кабирлер төрт мүйешли формада, үңгірлерде отырған жеринде тасларды ойып жерленген.

узунлиги 25 метр болып, оларды өсімдік қабыршағынан тоқайды. Сууда қайықта жүреді. Қыста дыққа хәм шандан пайдаланады. Адамлар тау үңгірлерінде хәм шагашларда жасайды. Ярым жер төлелерде де тууысқан кәуім бөлініп жасайды. Хәр бир кәуім ағзаларының саны 50-100 ге жакын болған. Орта тас дәуірінде ийтті, ешкі, қобайлды қолға үйретип асыратан. Бул дәуірде қалыңты Азия, жакын шығыс елдерінде хәм Орта Азияның кубла районларында жасаған адамлар да шаруашылық ете басқан. Кубла Түркменстандағы Жәбел хәм Дам-дам шаңне мақан жайлары уы дәуірде жатады. Кубла Түркменстанда жасаған адамлар қолрен өсімдіклердин денин қолдан етип диханшылық етеди.

Өзбекстанда орта тас дәуір естеликлерине Мачай үңгіри мақан жайы киреди. Еселік Сурхандарья обдасты. Кетпенчи тауының кубла етегинде, Мачай дарыясының он терепинде жайлақан. Мачайдан тас құраллар менен бирге адамның бас сүйеги, тиси хәм жақ сүйеклери табылды. Мачайлылар барыс, түлки, тау ешкіси хәм архар хайуан голшлерин отта писирип жеген. Мачайдан баска мезолит дәуіринин естеликлерине Ферғанадағы Обишир 1, 5, Заруат-камар, Ташкент оазисинде Бөзүү киреди. Орта тас дәуіринин естелигине Устирт кенисингиндеги Айдабол 2, 4, 6, 9, 14, 16, 26, Актөбе-1, Актөбе-2, Кысык шыңтарыу-2, Чурук-2, Косхалты, Сууалма хәм Жарымкулды киреди. Кызыл кумдағы Бөкентау қоныс орындары орта тас дәуіринин соңгы б.з.ш. VI мыңыншы жылдарына жатады. Мезолит мақан жайларында нуқлеус, ретушли хәм ретушез сынықлар хәм қырғыш исленген Согай етип, б.з.ш. IX-VI мыңыншы жыллары Өзбекстан, Каракалпакстан хәм Хорезм аймагында кең көлемде мезолит кәуімлері жасайды. Бул дәуірде көркем өнер рауақланады. Өзбекстандағы Заруат сай, Заруат камар үңгірлерінде адамлардын жабайы хайуандарды қамап анлау усыллары қызыл бояу менен сызылған.

Орта тас дәуірінде Орта Азияның кубла районларында өндіриуши хожалықтың деретиушиликке өтиу процесі дауамында, тайын жемислерди терип жыйнаудан кем-кемнен өсімликтердин тұкымын терип қолдан етип өсириуіге хәм де үй

хайуандарын қолға үйретип асырауға өтиу басланды. Бул өзгерислер айнеми адамлардын материалдык мәдениытының өзгелік салдарында үлкен өзгерислерге алып келеди.

Мийнет құралдары. Мезолит дәуірінде адамлар көбирек кремень тасларын, геометриялық түрге ийе септеп, үш мүйешли талпешия формалығы пластинкалар ислеп пайдаланды хәм олар хазирде геометриялық микронга деп аталады. Аташларды жоңыу ұпын бақта, шот хәм дотого истейди. Аташтан үй-жай салған, кеме, ложа, шана, хайуандарды қамайтуғын жай, аташтан табак хәм тағы баска затларды ислеген. Жерди сүретуғын гүнде ислеген. Олар хазирде макролит деп аталады.

Рухый мәденият, көркем-өнер хәм жерлеу дәстүрлери. Жокаргы палеолит дәуірінде монументаль, прикладдык пластика көркем өнер түрлери өссе, мезолит дәуірінде схематикалық графиканың түрлери өседі. Адам хәм хайуандар кориннии белги хәм символ менен бериледи. Тасларта салтыңғын сүуретлердин көбінен ашпылтыққа эмса урысларға арналады. Көбинше анышлардын найза, оқ жай менен қурапанып, ан аузын атырғаны сызылған.

Бундай сүуретлер Испания, арқа Африкада ұшырасады. Сүуретлер қара, қызыл минерал бояулар менен салынады. Мәселен Заруат-камарда орайлық Ферғанадағы сүуретлерде 3 композиция берилген. Анышлар жабайы өгіз, жейран хәм ешкілерге анышлық етип атырғаны салынған. Кипи пластикаларда антропоморф хәм зооморфтық сүуретлер салынады. Адамлар илдиригипти, тасларды аташ, сүйек, шақ, бағлық тиінен истейды.

Жерлеу дәстүри. Мезолитте-адамлардын руу көбирстаны пайда болады. Олар тұрақ жайдан бөлек бұтталсады. Шығыс Европада Олений атауы көбирстаны Онеж көли жанында жайласып, ол б.з.ш. VI-б.з.ш. I мыңыншы жыл басына туура келеди. Көбирлерде тастан исленген құралдар, бөзенау затлары, айыу сүурети ұшырасады. Бул адамлардын айыуға сыйығнанын билдиреди.

Мезолит дәуіріндегі археологиялық мәдениятты. Б.з.ш. IX-VIII мыңыншы жыллары Жакын шығыста хожалықтың ислеп

шығарыу формасына өту басланды. Жақын шығыс хожалықты ислеп шығарыу орайы болып, ол консы елдерге өз тәсірін тийгизеді. Алдыңғы шығыста мезолит мәдениетінің өскен орайы Натуфий мәдениеті болып, ол Палестинадағы Вади-эн-натуф естелігі атынан алынады. Б.э.ш. XI-X мыңында жылытары бұл жердің халқы аңыздық хэм терімшілік пенен шұғылланады. Ал б.э.ш. IX-VIII мыңында жылытары Натуфий жәмәәти арздары отырықшы болып тұрмыс кеширеді. Бұл жерде 50 ге жақын пахсадан құрылған жайлар болып, жайларда дән сақтайтуғын ұра, топан сабан қалдыты, бийдай хэм арпа тұқым қалдықтары табылады.

Израильдеги Иерихон естелігі Натуфий мәдениетінің ерте дәуіріне туура келеді. Б.э.ш. VII мыңында жылы олардың аулақтары еңат болып отырып, оның дөңгегін бийік дийуал хэм минара менен беккемлейді. Бұл елақтың шындығы жайларды, құрылыстарды салғанда кам тербиш хэм таслардан пайдаланылған. Иерихон естелігі отырықшы этностардың ертегі жайы болады. Миграциялар Жақын шығыстан арқа хэм шығысқа қарап үш жоқ менен кетіп таралады. Балқан, Кавказ хэм Каспий бойы, Орта Азия жерлеріне келіп араласады. Алдыңғы Азия мәдениетінің тәсірі тас құралдарды әсіресе геометриялық микролиттерге жақсы байқалады. Арқа-Батыс Европада, мұздықтар ерменнен сон адамлар ол жерлерді өзлесіңге басайды. Арқа Кара теңіз, Кавказ, Орта Азия, Каспий бойы, Урал жағаларындағы жасаған этностар, алдыңғы Азия хэм шығыс елдердің мәдени тәсірі астында ислеп шығарыушы хожалыққа өтеді.

Орта Азия мезолит дәуірі естеліктері Ферғана ойпатлығы, Памир тау етеклерінде хэм Каспий бойларынан табылып изертленеді. Хожалығы аңыздық, балықшылық хэм теміршіліктен ібарат болады. Каспий бойындағы көп мәдени қатламды Жебел естелігі б.э.ш. 8-7 мыңында жылытары туура келеді. Естеліктің мәдени қатламынан қой, ешкі мүсіндері табылады. Бұл хожалықта қой, ешкі асырағандың делілі болады. Каспийдің шығысында мезолит дәуірі естелігі Дам-дам Чашма, Кайто болып, олар шығыс Каспий мезолит мәдениеті деп аталады.

Куба Уралда Унгерль мәдениеті пайда болып, ол б.э.ш. IX-VII мың жылыларыға туура келеді. Куба Уралда этностар Каспий бойынан, жақын хэм орта шығыс елдерінен келеді.

Тәжікстанда Бісык гор мақаны менен бір қатарда Алишир хэм Олпхана мақан жайлар ұшырасады. Бісык гор мақан жайының мәдени қатламы бір арым метрге тең болған. Бұл жерден тасарды қалап исленген ошак табылды. Мезолит мақан жайында аңыздық, балықшылық, терімшілік пенен шұғылланған. Жер төңе хэм женил үйлерде отырған.

Орта Азияның мезолит дәуірі мәдениеті хэм комплекслері өзине тең белгілері менен айырылып туралы. Бұл жерде мезолит дәуірінің пайда болуында сонғы полелит дәуірінің жергілікті мәдениеті тийкар салған, соның менен бірге тас дәуірінің ири мәдениеті орайы болған жақын шығыс қауімдерінің де тәсірі тийген. Орта Азия мезолит дәуірінде көркем өнер өседі. Қыя тасларға адамдар, хайуан хэм басқа түрлі сүүрет салынады. Зарауатсай хэм Шахта тасларындағы сүүреттер мезолит дәуірін көркем өнерінің жақсы үлгісі болған. Орта Азияда мезолит дәуірінің 50 ден астам археологиялық объектілері ашылып үйренілді. Түркменстанда Жебел, Тәжікстанда Дантари хэм Орта Азиядағы тағы басқа мезолит дәуіріне тийісіні объектілері үйреніу А.Р.Окладников тәрепіннен басланған болса да, сонғы жылдары А.М.Мандельштам, Г.Е.Марков, Х.Юсупов, Н.Г.Горбунова, Ю.А.Заднепровский, А.В.Виноградов, В.А.Ранов, У.Исламов, М.Жунисалиевтар тәрепіннен даула етилді.

Мезолит объектілерін тас құралдардың ислену технологиясына қарап, илипазлар екі комплекске ажыраталды. Мәселен: Ферғана мезолитінің ертедегі Ферғана хэм гор (унтир) мақан (Обишир) ға бөледі. Өзбекстан территориясында мезолит дәуірі және Ташкент хэм Сурхандарья комплекслері болып бөлінеді.

Шығыс Каспий мезолиті. Бұған Красноводский (хәзирги С.Ниязов) арым алауы, Балхан бойы Қарабұғаз, төменгі Узбой мезолит археологиялық объектілері киреді. Бұл аймақта 30 дан артық мезолит қоныс орындары хэм төрт қатламды гор (унтир) мақандар (Жебел, Кайто, Дам-дам-чашма 1-2) ашылып

изертленди. Табылган материаллар тийкарында бул райондагы мекан жайларды Балкан бойы ямаса Каспий бойы мезолит топарлары деп атайды. Хэр бир еки мекан жайларда тасларды терис жоньу, кесюү хэм терсюү техникасы колданылган. Булардын екннши ягнъий Каспий бойы мезолитинде микролиттер кабирек ушырасалды.

Шыгыс Каспий бойы мезолит дауири б.э.ш. X-VII мыныншы жылларды өз ишине алады. Бул еки комплекстер өз нубетинде Балкан бойы ерте, орта хэм сонгы болып бөлинеди. Шыгыс Каспий бойы мезолити ерте хэм сонгы болып бөлинеди. Бул аймакта жасаган этностар аншылык, балыкшылык, термшислик менен хүн көрген. Терини нийлеген, оны айнеуде сүйектен хэм агашлардан пайдаланган. Тасан мийнет куралларын, тас хэм сүйектен бөзөнюү буйымдарын ислеген. Мезолит мекан жайлардан ешки хэм кой сүйектеринин табылууы, шыгыс Каспий бойы халыктарынын хожалыгында сонгы мезолит дауиринде шаруалыктыктын келип шыкканын далиллейди. Шыгыс Каспий бойы мезолити Орта Азияда неолит дауири мәдениятынын пайда болып раўажланыуына тийкар салды.

Устирт мезолити дауиринин мекан журтлары, Арал бойындагы Устирт кенисингинде хэм Кызыл кум сахрасынган табылып изертленди. Устирт мезолити Есен-3 хэм Шурьак-12 туриндеги жокарғы палеолит естеликтери тийкарында пайда болады. Устирт мезолити территориялык жактан Каспий бойы хэм кубла Уралдын мезолит мәденияты арасындагы аралык мәденият топарларына киреди. Устирт мезолит мекан жайлары Жарынкудук кабиринги районьипан табылды. Булар Айдабол-16 хэм Айдабол-26 мекан жайлары болып, булар раўажланган мезолит дауирине тийисли. Раўажланган мезолит б.э.ш. VIII-VII мыныншы жылларды өз ишине алады. Ал, Айдабол-6, 9, 11, 21, 22 хэм Жарынкудук коньислары анадурлым кайинти дауирге ягнъий б.э.ш. VII-VI мыныншы жылларга жатады.

Кызыл кум сахрадыгынан табылган мезолит материаллары Устирт ерте караганда анадурлым адырак хэм онын көпшинин мезолиттин жууа, экилеуши дауирине, жепе мезолиттен неолитке өтуу дауирине тийисли. Олар Кызыл кум ишкерисиндеги Давлякан

көлдү жаталарында, Зарафшаннын ески аңгарынан хэм орайык Кызыл кум хэм Бөкен тау етектеринде көп ушырасалды. Устирт хэм Кызыл кумдагы мезолит дауири халкынын экономикасынын тийкары өзине меншикли өзгестирюүшилик сыпатында болган. Мезолит дауиринде Орта Азиянын кубогсында андирюүши хожалыктын дөрениу процесси дауамында, тайын жемислерди терит кайындаудан кем-кемнен өсимликтерди колдан етип өсирюүге хэм үй хайуанларын колга үйретип хожалыкта аснрөу басаланды. Мезолит дауиринде пайда болган бул жаналыктар, неолит дауиринде үлкен өзгериске алып келди. Натийжеде бир неше жүз миңдеган жыл дауамында үстем болып өчир сүрген, өзине меншиктеп өзгестирюүши хожалык экономикасы, прогрессив өндирис формасы менен алмасалды. Бул өзгерислер айнекти адамдардын материаллык мәдениятынын барлык баска бадаларында да отада үлкен прогрессив өзгерислерге алып келди. Мезолит дауири жергиликли неолит дауиринин келипселип раўажланыуына тийкар салалды.

Орта Азиянын шыгыс ұлаяттары мезолитине тийисли Орта Азиянын шыгыс аймагында 200 ден астам археологиялык комплекстер табылып үйренилди. Бул аймакта бир топар, бир кыйлы жайласкан мекан жайлар ашылып, оларга Фергана мекан жайлары, орайлык Кызыл кум турак жайлары, Мачай гор (Унгар) меканы хэм курьлык меканлары киреди. Ферганадагы мезолит мекан жайы, өзине тән еки комплекске бөлинеди: теписликтеги Фергана хэм гор (Унгар) мекан жайы (Обшир). Орта Азиянын шыгыс ұлаяттарындагы мезолит б.э.ш. X-VII мыныншы жылларды өз ишине алады.

Мачай мекан жайы Сурхандарыя ұлаяттыгын Байсын тауында жайласкан мәдениет катламынан тас, сүйектен исленген мийнет кураллары көп ушырасалды. Мийнет кураллары кварцит, кремень катты таслардан исленген. Тас куралдары нуклеус, тас пышак, кескич, жонгыш, найза хэм сары жай ок ушыларын ислеп пайдаланган. Кураллар трапешия хэм сегмент формасында болган. Мачай мекан жайынын дауири 7550-110 - жылларга тууры келеди.

Ташкенттин Багысында, көлнмги Бозсуу каналынын шеп жагасында Курьлык меканы жайласкан. Егетликтин мәдениет

курулыстарды өлшеп, планта түсүрүп, сүүрөтүн алып, күндөлүктүн беттерге жазып болгандан кийин, казылган жерди компил кетиуи керек. Ямаса архитектуралык ашылган курулыстарды бурчуну түрүндө кайта тиклеп, казылган жайларды дүзөтүп, естеликти туристтер келип көрөтүгүн тарыхый маданий орайга айландыруу керек.

Археологтардан казып изертленген естеликтин кашан салынган уақытыл хэм казып алынган материаллык калдыктардын кашан исленип пайдаланган дәуирин аныктауу талап етиледил. Естеликтин көрүниси, формасы, неден салынганы, оны баска аныкчанган естеликтер менен салыстырып, олардын бурлып ямаса кейин салынганын шама менен аныксанады.

Естеликтин анык уақыты бизин жыл санауымызга байланыстырып бериледи. Естеликти казып изертленгенде оннан табылган буйым-заттардын түрине, формасына, ислениу технологиясына, реңине хэм не ушун пайдаланганына карап, оларды бир неше топтарларга бөнуу керек. Маселен: металлдан исленген буйымдар, түзөлөр, моншалктар хэм тагы баска буйымдар деп бөнуу орынлы болып келмекте. Буларды да көрүнүсине, көлөмине, натыйсаларына, кайдай ислениуине карап, және майда типтерге бөлсе де болды. Бундай табылган хэм бөлинген археологиялык заттардын кайсысы маданий катлаптан табылганын аныктап, баска естеликтерден табылган усындай заттар менен салыстырып, олардын кашан пайдаланганын, кайсы аймакта ушырасатугынын аныктаууа болды. Айырым жагдактарда казып алынган заттар, тенге жазыууа ямаса бурын табылып жасы аныкчанган сүүрөт сызыуу-нагыстарга уксас болса, сонга карап олардын жасын аныккаууа болды.

Согай етип, археология тийкарынан адамзат жаминетинин айкемти, антик хэм орта асирдеги дүзиминин тарыхын үйренеди хэм усындай казып изертлеуу усылы менен ис алып барды.

II бөл. АРХЕОЛОГИЯ ИЛИМИНИН КӨЛПИЛДЕСИИ РАУАЖЛАНУУУ

Археология илими өзинин келипчиси дауахануу баскышында, узак дәуирлерди басып өткен, социал-гуманитар илиминин бир тарауы болды. Адамзат айкемти дәуирлерден баслап-ак өзинти отмиши тарыхына, көркөм өнер үлгилерине кызгата басарды. Б.з.т. IV асирде грек философы Платон «Өткен дәуирдин тарыхына» үйрениуе археология материалдарынан пайдаланалды.

Өткөмти Римде археологиялык табылмаларга кызгытып, казып изертлеуу жумасылары алып барылган. Өткөмти дәуир тарыхына, көркөм өнер үлгилерин үйрениуе болган кызгытуушылык орта асирлерде бир канша төмөндөйди.

XIV-XVI асирлерде Европалыгы «оюнуу» дәуиринде антик дәуир мадениетине, көркөм өнерине, сүүрөт салыуушылыгына болган кызыгуушылык және де күшейди. Усы дәуирде көркөм өнер устаттары, сүүрөтчилер, мүсүнчилер өз мийнетлерин антик дәуирдеги көркөм өнер үлгилерине еликтил. сол дәуир көркөм өнерине уксатып сага басарды. Антик дәуир көркөм өнерин казып табуу хэм жыйнеу багдарында «коллекцияшылык» жумасылар басланады.

XVI-XVIII асирдин II-ярымынан баслап Россия дөбрындары арасында антик дәуир мадениетине, көркөм өнер үлгилерине, мунизацияга кызгытуушылык басланады. Петийжеде сак-скифлердин бай көбир-корталлары, Кыргыз ярым атауындагы айкемти грек полис-келалары, босфор мамлекетинин археологиялык естеликтери режесия казылып бузылды.

Буа дәуирде археологияга кызгылкан адамлар тек кымбагылы материалдардан исленген буйымдарды хэм көркөм өнер үлгилерин жыйнеу менен шугыланалды. Себейи, кымбагылы археологиялык табылмаларды Европа мамлекетлериндеги аукционда хэм коллекционерлерге сатып, көп пайда көрөтугүн болган.

Усындай кабирлер Кыргыздагы Кийик-Кобе, Франциядагы Де-Мустье хэм Италиянын Лаферраси орындарынан табылды. Кабирлер тереңлиги 70 см хэм үсти тас пенен жабылган.

Орта Азияда Телик таштагы кабирди жерди казып ислеген. Гейде тастап яшиклер ислеп жерлеген. Телик таста кабир дегергине тау епкиннин шакын кадап койган. Бул адамга тамкордук етиү, өз өлгүгине хурмет етиү болды. Кабирлерде адамлар узынына маса бүктөнип жаткан, гейде оларды отыртызып койган. Жерлеген кабирге тас куралдар, от-шөңлөр, охра бөлөкчөери, хайуанат сүйөги салынады. Стратустын мейетин көкирөгине кысып, отырган адам скелети Ирактын Схул үңгүрүнөн табылды. Мустье дәуиринде адамдардын орташа жасы 10-70 жас болган.

Мустье дәуиринде «өлим», «өлим турмуш», «өлим» дүсүнүкчүлөр болган. Мустье дәуиринде сызып сүүрөт салуу көркөм өнөри де пайда бола башайды. Сүйөк хэм тасларга натгыстар салды. Кызыл минерал бою-охрадан пайдаланылды. Олардып калдыклары табылды. Безениү заттардан моншак хэм илтиргилер ислеп пайдаланылды.

Мустье дәуиринде хайуанлар кулгытине исениү келип шыгады. Адамдар жасаган үңгүрлерден айнуу сүйөкчөери көп табылган. Испаниядагы, Кавказдагы кабир-тас ашикчөерге салынган айнуу сүйөкчөери табылды. Олар үлкөн жырткыш хайуан айыудын карамагытына исенген. Мустье дәуиринде рүүштүлдүк жамээти пайда болды. Мустье дәуири естеликчөери Каспийден бастап Устүрг кендигликчөеринде, Кызыл кум ишинде хэм Фергана тау етекчөеринде ушырасалды.

Жокарнын палеолит б.з.ш. 40-10 мынныншы жылдары өз ишине алды. Бул дәуирде хазирги акыллы «homo sapiens» адамлардын антропологылык түр келбөстөгү келгилгеседи. Адамлар бұрынгыдай аншылык, термшилик пенен шугылданады. Руушыллык жөмийети өседи. Бул дәуирде сууыктык ытталык пенен алмасып, палеогеографиялык жагдай жакшыланды. Хайуанлардын түрлөри көбөйөди. Адамлар көбирек жылкы, өгиз, сууын, антилопа, каскыр, кийик, тау текееси хэм коянтарга аншылык етеди. Термшилик хэм байыкшылык пенен де шугылтанган Мийнет

курагларды ислеу технологиясы өседи, турак жайлар салыналы хэм көркөм өнөр раужаланады. Алымдар бул дәуирдин кроманьондар дәуири деп атайды. 1868-жылы Э.Дарте Франциянын Кроманьон жеринен 5 адам скелетин табады. Кроманьондар хазирги «homo sapiens» лердин ередеген уакыни бөлдөдү. Хазир Европада 80 пен адам олардын естелиги табылды. Олардын Германиянын Оберкассель, Франциянын Гримальди, Солотур, Де-Шавер, Англиянын Павлинг, Чехиянын Брно, Россияда Султирь хэм Малта коньес орындары табылып ислетилди. Сонгы тас дәуиринин естеликчөерине Араг-Каспий аралыгында Дам-лам, шашма-1 коньес орыннын төменги маченини калдыкы, Ташкент областыгындагы Көлбүлак, Учтут, Бавм макандар жайы, Бориканган, Ташкенттин, Караганир, Кыз қада, Камар ординалары киреди. Устүрг кендигининде Есен 3 усталастан, Шүрүк-12 мотай жайы, Зарафшан алабында Зербулак сай хэм Мачай үңгүрлөри киреди. Усы дәуирде адамлар кендигликчөерге жер төгөлөрдө жасайды. Бул дәуирде мийнет куралдарды ислеу усылы өседи. Эгересе, пышкы теризин өткир тас куралдарды көбирек пайдаланылды. Сүйөк хэм агаглардан мийнет куралдарын ислеу дадам етеди. Сүйөктөн биз, ийне, багтта сап, гарпун хэм найза ислетген. Сүйөкчөерге натгыс салды. Найзаларды узакка ыдактырыуды жетилгистиреди. Усы дәуирде ок жайды пайдалана баштайы. Бирак ол турмыста көн таралмайды. Адамлар элеттегендей жабайы өсмиликчөердин мийүүлөрин тереди. Тасбакчаларды да ушлап жейди. Бул дәуирде тууыскаан адамлардын кезим бирикчөелери 50-60 адамнан турган хэм олар коньес жайларда 8-10 шаңарак болып жасатан.

Адамлардын таралыуы. Усы дәуирге тегинги макандар Европа, Америка хэм Австралияда ушырасалды. Адамлар усы дәуирде Беринг бугасы аркалы музлыклардан өтөп Арка Америкага тарайды. Адамлардын арка Америкага таралыуы буннан 30-20 мын бұрын жыл болды, олар шыгыа Сибирден барган. Жокарты палеолит естелиги Чилиден хэм табылып, ол б.з.ш. 14-12 мын жылдарга туура келеди.

Жокарты палеолит естеликчөери Лена дарыя бойынан, Чукотка, Камчатка, Аляска, Кавказ, Памир хэм Орта Азиядан табылып

Жазба деректерде XIX асир ортасында Россияда, граф А.С. Уваров тарапынан кыска мұддет ишинде жүзлеген скифлердин кабир-корталдары казып ашылып, ондагы кымбатлы металлдан исленген табылмалар, медениет үлмилери талан-тараж етилген.

XVIII асирдин II-ярмы- XIX асирдин ортасында медени мийрас объектлерде археологиялык казып изертлеу жумлыслары менен кэржетли, бай адамлар шугылданады, сонлыктан да бул дәуирди Россияда «дворянлар археологиясы» деп атайды.

XVIII асир акыры - XIX асирдин басында Туркстан үлкесинде естеликтерде, кабирлерде, ески мекен орындарында археологиялык казып изертлеу жумлыслары айып барылмайды. Себеби, Туркстан халыкларынын медениет руухый турмысында үстемлик эткен ислам дининин катылдалары бойынча, гоме мекен жайлар мукаддес орындарды, кабирстанларды казып тексеруу, мархумлар руухында зыян тийгизуу, «туна» деп есапланган.

Патша Россиясы Туркстанды жаулап алганнан сон Туркстандагы үш халыктык вассал мамлекетге айландырып, XIX асирдин 70-жылларынан басылап, Туркстан үлкесинин айкеми тарихына хэм медениятина кызыгышуулык кушейди. Рус кабилелери жергиликли халыктын өткнш тарихын, этнографиясын, керкем өнерин үйренууде жергиликли, окымыслы үлке ганыушылар менен бирге изертлеу жумлысларын алып барады.

Россия социал-гуманитар илиминин кабилелери Н.И. Веселовский, В.В. Бартольд, Е.Ф. Казь, А.Н. Самойловичлар Туркстан тарихын изертлегенде, жергиликли халык зыялылары, окымыслы адамлардын пикирлерин есепке алады. Самарканды Мирзо Касимов, Ташкентти Акрам Аскаровлар, профессор Н.И. Веселовскийге (1848-1918-жыллар), Афрасиаб (Самарканд) Бухара, Фергана, Сырдарья областларындын бай тарихый, археологиялык мийрас объектлерин изертлеуге жардем көрсетеди Самаркандты Мирзо Абдулла Бухарий, Н.И. Веселовскийди өз жыйнаган 11 аттын, 77 түмис, 951 мыс тенгелери, 18 мор, 6 адам хэм халык кабилелер (мусулманлардан ибарат коллекциясы менен таныстырады. Самаркандты Абу Сайид Максум, В.В. Бартольд пенен танысып, оған өз жыйнаган Султан Шахрух Мирзо дәуиринен

Шайбанилердин сонгы үкени мукимранлыгына тийгели жарлыктар, хужжетлер хэм вакынамааларды пайдаланууга береди.

Археолог В.Д. Вяткиннин жазууы бойынша, Абу Сайид Максум вакып хужжетлердин, этнографиялык матлыуматларды хэм халык аңызларын салыстырып, В.Д. Вяткинге Улыбектин расалханасы (обсерватория) жайласкан орнын анык көрсетип береди.

Сайид етип, XIX асирдин сонгы шерегинде Туркстан үлкесинде басыланган археологиялык казып изертлеулерге жергиликли зыялылар, хуёскерлер катнасып, археологиялык изертлеу исленде көп тажиррибө топлайды. 1895-жылы Ташкентте, В.В. Бартольдтын усынысы менен «Туркстан археологиялык хуёскерлер дөгерети» дүзиледи. Туркстан хуёскерлер дөгеретине, сол дәуирдеги белгилли шыгысы изертлеушилер: В.В. Бартольд, Н.И. Веселовский, М.С. Андреев, А.А. Динаев, Н.С. Диконин, Н.Г. Мглинский, Н.П. Остроумов, В.Д. Вяткин, А.А. Семеновлар арга болып, олар Туркстан үлкесинин тарихый, жэмийетлик дүзими бойынша шыгыс колжазбалдарын, элебият, фольклор, этнография, нумизматика, халыктын үрп-әдеттери, накыл-макалдары, коллекцияларды жыйнап, оларды есепке алып үйренеди. Соған карамастан, олар Туркстанда Россия империясынын баскаруу сипетин бөккөмлеуге де хызмет етеди.

В.В. Бартольд бул хаккында: «Шыгыс халыктары бизин медениетимыздын үстемлигине сонда гана түсинеди, егер бизлер оларды өзлеринин билимлеринен жаксы билегуынымызга уындырса»-деп жазады. Бирак, соған карамастан XIX асир акыры-XX асир басында Туркстанда алып барылган археологиялык изертлеулер, Орта Азия сонын ишинде Өзбекстанда айкеми дәуир тарихын хэм материаллык медениетин үйренууге кен жол ашып берди.

Бул иске жергиликли халыктын окымыслы зыялылары, ұлтаннын айкеми дәуир естеликлерине кызыккан Мирзо Касимов, А. Аскаров, Мирзо Абдулла Бухарий, Абу Сайид Максум, Турди Мирганиевлар жигерли катнасып, Өзбекстанда археология илминин келипсесиуйне өз үнеслерин коьтты. Бул дәуирде

Туркстан археологиясы бойынша айтырдыктай материалдык мәденият үлгілери жыйналган болса да, ол материалдарда дәуірлерге бөңү икний олардын хронологиялык шкалаларында түзүлдө үлкөн машкаталы мәселелер пайда болды. Табылган археологиялык материалдар шама менен жүздө ашуунга ушунга жүздө кен дәуір сөнелери менен белгиленди. Археологиялык материалдар: «мусылманшылыкка шексиз», «монголдарга шексиз», «Темурийлер дәуирине тийисли» деген атамалар менен белгиленип, естеликтердин дәуірлери ушулдынша сөнеленди. Археологиялык казып изертлеу натыйжелери, Туркстаннын айыкмиг дәуір тарихына байланыстырып каралмайды. Буннан баска, Туркстанда археологиялык казып изертлеудин методикасын ислеп шытылмаган ели.

Өзбекстанда хам Каракалпакстанда археология илими ХХ асирдин 20-30 жыллары өзинин илим тарауы болып кагилдесуу баскышына жетеди. 1925, 1929-1930-жыллары В.Л.Вяткин Афрасиабга (Самарканд), 1926-1927-жыллары Б.П.Денике гөндө Термизде, 1925-1928-жыллары М.Е.Массон Ахангранда хам 1932-1933-жыллары Айртанда, 1934, 1939-жыллары А.Ю.Якубовский Зарафшан оазисинде, 1936-1938-жыллары М.Е.Массон гөндө Термизде, 1936-1939-жыллары В.А.Шипкин Таги-Барзуда хам Варахша естеликтеринде кен көлемде археологиялык казып изертлеу жумьыстарын алып барды.

1925-жылы Э.А.Масальский Хорезминин үлкөн каласы Хиниуанын архитектуралык естеликтерин өлшеп, планын алады. 1926, 1928-1929-жыллары Москваы Н.А.Баскаков хам 1927-жыллар МГУ дын этнология факультети студенти А.Давлетов Каракалпакстанда бөлып, этно-лингвистикалык материалдар жыйнайды. 1928-жылы Каракалпакстанда Санкт-Петербургда алым А.Л.Менков этнографиялык экспедиция илюктемлестирди. Куехана тау микрооазисиндеги Куйик калга хам оссуриялык кабирстанды изертлеп, естеликкен оссуриялар хам тенгелер жыйнат, оларды Санкт-Петербургдагы Рус музейине тапсырды. 1928-1929-жыллары А.Ю.Якубовский Гөне-Ургеншти, Хожели каласы жанындагы Гаур каланы хам онын шытыс терепиндеги Назлумхан сулуу ярым жер асты мабарасын

изертледил. Назлумхан сулуу естелиги XIV асирге тийисли-деп жууурак шытарды.

А.Ю.Якубовский шытыс кол жазба дереклери тийкарында В.В.Бартольд жазган X-XI асирлердеги ибн Русе, ал-Истахри, ал-Макиси миннеттеринде Миздахкан деп аталган каланын Гаур кала орында жайласканын археологиялык материалдар тийкарында тастыйыккаланды.

1928-жылы Каракалпакстанда тарих-үлкөтануу музейи ашылды, музей ызыметкерлери автономия областыга естеликтер хам көркөм өнөрлөрдүн дизинин алады, бирок бул жумьы баспадан шыктан калды. 1931-жылы Каракалпакстанда комплексли илимий -изертлеу институты ашылды.

1932-1934-жыллары институт хам үлкөтануу музейи ызыметкерлери (Н.В.Торчинский, А.Г.Неленко хам Баскалар) Гүзайронч, Кабат кала, Дуван кала, Ава кала, Топрак кала дөгөргөнөн археологиялык материалдар хам тенгелерди жыйнайды.

1934-жылы Омидурьянын шеп терепиндеги Замахшар каласын М.В.Воеводский казып изертлеп, естеликтин кайсы асирлерге тийисли экенин аныккайды.

1936-жылы Каракалпакстан аймагында Я.Г.Гуломов хам Т.Миргязовлар Миньт каласы жанындагы Куба таудан зардуштинлик кабирстанын ашып изертлеп, Хорезминин ислам динине шексизги мәденияттын ашды.

1937-1939-жыллары С.П.Толстов хам Я.Г.Гуломовлар айыкмиг Хорезм оазисинде, 1938-1939-жыллары А.П.Окладников Тосиктае, Мачай естелигинде, 1934-1937-жыллары В.В.Григорьев Кауыншы төбө естелигинде кен көлемде казып изертлеу жумьысларын алып барды.

Археологиялык изертлеулер натыйжесинде Өзбекстан хам Каракалпакстан тарихынын айыкмиг дәуірлерге тийисли экени дөлиленеди. Археологиялык табылмалар тийкарында, тарихымыздын айыкмиг дәуірлери аныкланды хам айыкмиг дәуірлердеги көптеген археологиялык мәдениятлар ашылтып, Караеминлар, Тазабякчап, Суужарган, Әмирабад хам Кауыншы мәдениятлары илмиге киргизиледи.

Бактрия, Хорезм, Согд тарихий-маданий ҳудудларда айёмги даўрден баъсан өзгирине тен маданий турмуштын болганы илимий жақтан деллиелди. 1938-жылы Тесикта учиринде ашылган неандерталь типиндеги адам «Хомо сапиенс сүйектеринин табылуы, Орта Азияда үлкен жанталык болды. Өзбекстан аймагында антропogeneз янғын адамнын пайда болды орындардан бири болганын деллиелди.

Каракалпакстанда археология илиминин раўажлануўын С.П.Толстов башылык еткен Хорезм археология этнографиялы экспедициясы үлкен роль ойнады. Ол Хорезм археологиялы естеликтеринин даўирлерин хам картасын дүзди. С.П.Толстовтын илимий жаналыкдарынын бири, Хорезм хам каракалпак халықларынын алыс даўирдеги тутин бир тарихий даўирлерде изертлеп, кайта тиктеп, толык калпаче келтирини баянлап берилди. С.П.Толстов кубла Арыл бойы халықларынын неолит даўиринде ХV асирге шекеми айёмги Хорезм цивилизациясы ашыл илимге киргизди хам «Хорезм археологиялык мектебин» пайда етти.

Өзбекстанда археология илиминин раўажлануўына Орта Азия мамлекетлик университетинде 1940-жылы «Археология кафедрасынын ашылуўы, 1943-жылы Өзбекстан илимге академиясынын тарийх хам археология институтынын ашылуўы үлкен ахмийетке ийе болды. Натийжеге жергиликли археолог кадрлар таярлана басылды. Орта Азия университетинин «Археология» кафедрасын пикерген археолог кадрлар те Өзбекстанда гана емес, ал туткил Орайлык Азия хам дуньяда белгили кадрлар болып жетисип шықты. Соларда Б.А.Литвякиски, В.М.Масон, В.И.Сарганиди, Ю.Ф.Буряков, Э.В.Ртвеладзе, О.Б.Обельченко, Б.Д.Кочнев, Р.Х.Сулдаманов хам тағы баскалар археология илиминин раўажлануўына үлкен үлес кесты.

XX асирдин 30-40-жылларынан баъсан Өзбекстан археологиясына жергиликли кадрлар көплен араласа басылды. Биринши өзбек археологы Я.Ф.Гуломов болды. Я.Ф.Гуломовтын илимий хызмети көп кырлы болдып, онын дықкатында Өзбекстан тарийхы хам археологиясынын үлкен үш мәселеси турды.

Биринши: Өзбекстаннын айёмги даўиринен хазирги күнге шекем болган суўлары тарийхы, *Екинчи:* Орта Азиянын айёмги даўиринен 1917-1918-жылдарга шекем тарийхы; *Учинчи:* Өзбекстаннын рушылтык дүзиминин археологиясы хам тарийхы. Илимдеги усы ахмийетли меселелерди пешин ушын археологиялык экспедициялар шөлкемлестирип, оларга башылык етти. Я.Ф.Гуломов айёмги Хорезм цивилизациясынын тийкары болган Хорезм ирригациясы тараўларын изертледи. Я.Ф.Гуломов Келтеминар мадениятынын Даруза кыр мажаны, Заманбаба кабирстаны, Зарафшан хам Кашкадарья аймақларында тас даўири естеликтерин, Ташкент оазисинде Обирахмат, Ферганада палеолит, мезолит, неолит, бронза даўири естеликтерин, Кувада будда ибдалаханасын изертлеп, археология илимине жанталыклар киргизди.

Академик Я.Ф.Гуломов Өзбекстанда археология илиминин жана илимий держеесине көтерилюине ерести. Бул алымын үлкен хызметлеринин бири «Өзбекстан билимли археолог кадрларга мүтже» деп, жергиликли жасларды өз дегеретине топлап жасларга хэр түрли даўирлердин социал дүзими тарийхы, материаллык мадениятына тийисли темалар белгилен берил, оларды археологиялык казып изертлеу экспедицияларга катнастырып, оларга баскада колайлы жагдайлар жаратып берди.

Я.Ф.Гуломовтын куўатлауы менен жас кийиетелер Москва, Санкт-Петербург, Новосибирсктеги илимий орайларга аспирантурада оқыўга жибериледи. 1950-1970-жылдары жергиликли археологлардын «Гуломов мектеби», кейин ала «Өзбек археология мектебине» тийкар салыналды. Усы мектептен өсип шыккан археолог кадрларга: Өзбекстан Республикасы илимлер академиясынын академиктери А.Асқаров, А.Мухаммаджанов, У.Исламов, Ю.Ф.Буряков, профессорлар М.Касимов, Т.Мирсоатов, Р.Сулдайманов, М.Журакулов, Т.Ширинов, М.Исоев, М.Мамбетгулаев, А.Абдухамидов, М.Х.Исомиддинов, М.Ш. Кыдыршизов, Б.Х. Матбаев, тарийх илимин кандидатлары И.Ахраров, У.Алпиков, А.Анарбаев, Ж.Мирзахмедов, М.Турбеков хам баска кийиетге археологлар республикамызда археология илиминин раўажлануўына үлес косып келмекте.

1940-1950-жыллардан башлап Озбекстандагы археологиялык объектлерди районларга, тарихий мадений оазислерге бөлүнүп изертлеу жумасылары алып барылды. Усы жыллары Термиз археологиялык комплекси экспедиция, Хорезм археология-этнографиялык Маханларга археологиялык, Кашкаларга археология-этнографиялык, Памир-Алай хэм Памир-Фергана археологиялык экспедициялары табысты изертлеу жумасыларын алып барды.

XX асирдин 60-жыллары Я.Г.Гуломов басшылык еткен Маханларга археологиялык экспедициясы Зарафшан етектеринде б.з.ш. IV-II мынышы жылларга тийисли 60 тан артык неолит, бронза дауири естеликтерин ашып изертлейди.

Учут естелигин Т. Мирсоатов, Мачай естелигин У. Исламов, Муминабад кэбирстанын А. Аскарлов, Самарканд палеолит естелигин Д.Н. Дев, М.Журакулов, Бухара хэм Жиззак оазисинде Х.Мухаммедов, А.Кабировлар, Ферганадагы Чуст бронза дауирин В.Спришевский, Дашверзин тепеде Ю.А.Заднепровский, Халчын естелигинде Г.А.Пугаченкова казып изертлеу жумасыларын алып барды.

XX асирдин 50-жылларынын акырынан башлап Арал бойынын археологиялык естеликтерин казып изертлеу башланады. Арал бойы айнеми дауирлерден башлап, Евразия кеңислигинде жайласкан этносларды алдынты хэм Орта Азия, Хиндстан, Иран хэм Жер орта теңиз жагасындагы халыктарды байланыстырып турган туйин болган.

1958-1959-жыллары каракашпак археологиялары (А.В.Гудкова, В.Н.Ягодин, С.Малияров) Эмилдерга дельтасынын он терепиндеги Ток кага, Кыран тау, Хайуан кага, Дары кага, Көкше кага, Баргад, Куйик кага, Корганша кага естеликтерин изертлеп, олардын VII-VIII асиртерге олардын керлер мадениятына тийисли экенин аныктайды.

1959-жылы Озбекстан илимлер академиясынын каракашпак филиялы, шөлкөмлөсп, онын курамында археология хэм этнография секторы ашылды, археология илими және де өседи.

1960-жылы Эмилдерга дельтасынын шеп терепиндеги археологиялык естеликтер изертленип, соллардан Миздахкан,

Моншаклы, Кетон кага, Улкен Айбуйир кага, Каташлык, Кызырат кагагы жанындагы Топрак кага, Томар 1,2,3, Буграхан, Пушкай, Урте хэм Устирттин шыгыс ернегиндеги минаралар (дөңлөр) изертленип, олардын дауирлерги аныкланады.

1965-1985-жыллары Арал бойы археологиялык естеликтерди казып изертлеуде С.П.Толстов шекиртлерги Б.А. Андрианов, М.И. Итнина, А.В. Виноградов, М.Г. Воробьева, Н.Н. Неразник, Б.И. Райнберг, Л.М. Левина, Ю.А. Рапопорт, О.А. Вишневецкаялар дауам етип, олардын катнасы менен Койкырылган кага, Топрак кага, Елхара, Аыз кага, Жеке Парсан естеликтерги изертленди. 1972-1985-жыллары каракашпак археологиялары Устирт комплексинде орта палеолит дауири естеликтерги (Есен, Каракудук, Шахтакты) сак-массагет, сармат кауимлеринин кэбир коргалдарын казып изерттейди. Көшпегли шаруа кауимлердин Хорезм оазиси дийканылык елгалары менен мадений байланысы болганын аныктайды.

Устирт кеңислигинде жабайы хайуандарды (кулан, сайлактар) камап устайтуугын «арав» деп атаган антик хэм ерте орта асиртерге тийисли курылышларды тауып изерттейди.

1970-жылы Озбекстан Хукиметинин карары менен Самарканд кагасында Озбекстан илимлер академиясынын археология институты ашылды, археологиялык естеликтерди изертлеуге және ле итибар берилди. Археология институтына республика аймагында естеликтерди археологиялык казып изертлеуге илимий методикалык жактан басшылык стийуши орай сыпатында бардык материалдык мадений естеликтерде алып барылатуугын казып изертлеу шинер ушын рухсатнама (ашык кагаз) берилу хэм оны кадалап баруу хуқыкы берилди. Археология институты өз жумасыларын Озбекстан илимлер академиясы каракашпак бөлими, көркөм өнер институты, Озбекстан миллий университетги, Самарканд мамлекетлиг университети менен биргеликте изертлеу жумасыларын алып баруу натийжесинде, 1970-1980-жыллары Озбекстаннын бардык улаяттарында кен көлөмли изертлеу жумасыларында үлкен табысларга еристи.

Озбекстан халкы тарихынын айнеми тас асиринен сонгы орта асиртерге шекеми дауирлерге тийисли көшпеген

материаллик мەданият ўлچилери ашылди. Сурхандарёяда Селунгир, Ўсеиктаё, Самарқандта Өмир Темур, Аманкутан Кутирбулак, Ташкенте Обирхамат, Хужакенте (М.Қасымов, У.Исламов, Р.Сулдайманов) естеликлери, Хорезмде ҳам Арда бойында Есен, Қарақулық, Қызылтур, Давлякян, Кабат-3 пагодалар ҳам Бронза (М.И.Итина, А.В.Виноградов, Е.Бижанов) естеликлери изерленнип, илимий жәмийетшиллик ушын Өзбекстаннын хам Қарақалпақстаннын тас асири археологиясы тарийхы ушын үлкен илимий жанадықлар ашылды.

Өзбекстаннын кубла аймағында бронза асирине тийисли айнекти отырыкшы дийханшылық оазислеринде жайласқан елатлар, кәдимти протокалар карабақалалары ашылып изерленди. Солардан Сапаллы тепе, Жаркутан, Бустан, Миршад, Бандихан, Қызыл тепе естеликлери изерленнип, олардын айнекти қалалар болғаны анықланды.

Орта Азия сонын ишинде Өзбекстан аймағында қала мәденияты тарийхы қала урбанизациясы бойынша алып барылған изертулеулер, Самарқанд (Афрасиаб), Ташкент, Еркурган, Канка, Ески Термиз, Давверзин тепе, Бухара, Пайкент, Ахсеикент, Пой, Хийўа, Миздаххан, Қазакты-Жатқан естеликлеринин мәдени қатламдары қала урбанизация дәуирлери анықланды.

1988-1991-жыллары кубла Хорезмнин Қумбыз тепе гулапшылық өнерментшиллик орайы ашылды (М.Мамбетуллаев, Н.Юсупов, Ғ.Хожаниязов) хам Хорезмнин ең айнекти қаласы Хийўанын (Ичан-қала) 2500 жылдық жасы анықланды (М.Мамбетуллаев).

1959-жылдан баслап Археология институты «Өзбекстан материалдық мәденияты», 2002-жылдан баслап «Өзбекстанда археологиялық изертулеулер» деп аталған хәр жыллық илимий топламдары баспадан шықпақта 2010-жылдан баслап «Өзбекстан археологиясы» илимий журналты шыға баслады.

1982-жылдан баслап Қарақалпақстанда «Арда бойы археологиясы» илимий топламы баспадан шықпақта

Республикада археология илиминин раўажландыўына антропология илими де үлкен тәсир жасады. Хорезм, Зарафшан, Сурхандарёя, Сырдарёя, Ферғана оазислеринде алып барылған

археологиялық хам антропологиялық изертулеулер нетийжесинде, Орта Азия сонын ишинде Өзбекстанда айнекти дәуирлерде жасуўыны жертиклени халықлардын антропологиялық типлери, олардын пайда болуўы жолларын үйренуўге имканият туўдырды. Бул мәселелерди изертуўде антрополог Т.Қ.Ходжаевтын хызмети үлкен болды.

Өзбекстан өз ғарезисизлигине ерискеннен баслап, халқымыздын өтмиш тарийхын, әуладларымыздан қалған мәдени мийрасларды илимий жақтан изертуў күн тәрттибине койылды. Өзбекстан Республикасы Президенти И.А.Қаримовтын 1998-жылы Респуб.ликанын бир топар жетекши тарийхшы хам археологлар менен ушырасыўы нетийжесинде, Республика Ұзирлер Махкамасынын «Өзбекстан пәндер академиясынын тарийх институты хызметини жетилистириўу хакында» қарары тийкарында тарийхшы-археологлар тәрепинен үйренилген объектлерде археологиялық қазып изертулеулер жұмыслары және де артты. Усы қарар тийкарында археология илимин раўажландырыўудын жана концепциясы ислеп шығылды. «Концепцияда» Өзбекстаннын жаўап цивилзациясы диниминиети орны, дунья мәдениятына қосқан үлеси археологиялық қазып изертулеу нетийжелери тийкарында сылаптанған. Концепцияда археология илиминин тийкарғы Ұазыпшары белгиленген.

Бунда айнекти дәуирлерден Темурийлер дәуирине шекемти өзбек мәмлекетшилги хам цивилизациясынын пайда болуўы хам раўажланыўу жолынын тийкарғы басқышлары, дәуирдин шетарадары, датларықа ушыратқан жыллары, оларды үйренуўдин тийкарғы машқалалары белгиленген.

«Концепция» ислеп шығылған күннен баслап, өзбек хам карақалпақ археологиясынын хазирти уақыттағы бас макетин-халқымыздын өтмиш хакыйкый тарийхы жазуўы, онын ең айнекти дәуирлерден темурийлер дәуирине шекем болған бай тарийхын жасуўы тарийхынан бөлип, қарама-қарсы коймай изертулеу, шығыс пенен батыс дубандаты мәдениет байланысларға хызмет қылған өзбек халқынын жаўап мәдениетти ғазийнесине қосқан үлесин көрсетип, Орайлық Азия халықларды мәдениетти хам

мамлекетшиликнинг қоллиқеиуинде ата-бабаларымыздын коскан хызметлерин аныклап бахалау болалды.

Горезеизлик жыллары кеп келемде казып изертлеулер натийжесинде, Озбекстан археологиясы дунья илимдери дорежесине кочерилди. Натийжеде Озбекстан хам Каракалпакстан археологларды дуньянын белгили археологиялык орайлары менен гамхорлыкта, олар менен тен тийкарда шертамалар дүзин, археологиялык казып изертлеу жумысларын алып бармакта. Хазирги уақытта Озбекстан территориясында Австралия, АКШ, Германия, Италия, Испания, Франция, Польша, Россия хам Япония мемлекетлеринин археолог илимназалары менен биргеликте халык аралык изертлеу жумыслары алып барылмакта.

Озбекстан археологларды хазирги уақытта миллеттин мени, халкымыздын медений руухый турмысы, горезеизлик идеяларын келип шыккан халда илимге хызмет етпекте. Уатанымыздын дуньяга белгили болган ата-бабалары: Ал-Хорезми, Ал-Беруний, Ахмад ал-Фарганий, Имам ал-Бухарий, Бурхониддин Мариноний, бахырганий, Сахибкырган Эмир Темур, Айруза У дунбоектин илимий минфрасларды, олар жасап еткен деуирлер медениятын уйрениуде Самарканд, Бухара, Каршы, Шахрисабз, Хидуа, Термиз, Ташкент усаган айемги калалардын тарихый сенелерин аныклайда, археологлардын хызмети огада уллы болды. Бул юбилейлерди Бирлескен миллетлер шөлкеминин арнаулы бөлими ЮНЕСКО тореппенен куугагалаып откерилиуи, сонгы 22 жыл ишинде Республикамыз келеминде алып барылган археологиялык илим изертлениулер натийжелеринин табыслы болганлыгынан дерек береди.

Бундай табысларга ерисуйимизге мамлекетиниз тореппенен керсетипшен улкен гамхорлыклар себеп болмакта «Археологиялык мийрас объектлерин коргау хам олардан пайдаланыу хаакында» Озбекстан хам Каракалпакстан республикаларындын нызамы 2010-жылы май айында кабыл етилди.

Нызам бойынша археологиялык естеликлер, халкымыздын матер.ушалык медений мийрас объектлери болып, олар мемлекет тореппенен коргалды. Сонлыктан да, археологиялык мийрас объектлерди коргау, олардан пайдаланыу, республика

тухарларыннын тийкарты узайтасы болып есапланады. Отмиш дауирлердин медений мийрасларын уйрениу хам оларды келдирип саклеу, медениятлы мемлекеттин тийкарты белгилеринин бири болып есапланады.

III бап. АНТРОПОГЕНЕЗ – АДАМНЫҢ ПАЙДА БОЛҮУЫ ХӘМ РАҰАЖЛАШУУЫ

Илимпазлардың пикиринше бизин жасап атырған ана жеримиз 5 миллиард жылтық тарихка ие. Жердин тарихын илимпазлар бир неше геологиялык араларга бөлгедн. Маселен: архей, палеозой, мезозой хәм кайназой эрашары. Ен дасегет жерде хен кандай тиришилик болмаган. Архей эрасынын акырында жерде жула эпидайы ири маклуклар пайда болса, палеозойда сууда хәм кургаклыкта жасаушы хайуандар, мезозойда ембеглен жургушилер пайда болды. Жер тарихынын кайназой эрасында сүт емизуши хайуандар таралды. Кайназой эрасы өз нәубетинде үшлемши хәм төртлемши болып еки баскышка бөлгнелдн. Үшлемши баскыш 64-66 миллион, төртлемши баскыш 3,3,5 миллион жылшарды өз ишине алды. Кайназой эрасы палеоген, неоген хәм антропоген болып бөлинелдн. Антропоген грекше - **антропос** - адам, **генезис** - туулыу, адамнын туулып пайда болууы деген маинсти билдирелдн. Буннан 3 миллион жыл бурын адамлар материалдык хәм мәдени байлыктарды дерете баспайды. Бул антропоген дәуіріне туура келгедн. Антропоген-эсплейстоген, плейстоген хәм голоцен дәуірлерине бөлінелдн. Плейстогенда жердин көпшилик бөлегин калып муз каплайды. Музлыктар көбінесе тау басларында калып болып, узакта жаталды. Орта Азия хәм Казакстан даланылыгын калып муз капнамаса да, музлар бийик тау басларында сақланып, онын тосири тепликти жерге узак уакыт сезинип, хауа райы сууык болып келелдн.

Музлыктын ерлуге менен плейстоген дәуіри тамам болалды. Музлыктан кейин голоцен дәуіри ямаса хазирги геологиялык дәуір басланалды. Жер тарихындагы ең баслы үзектердин бири, хайуанат дуньясынан адамзаттын ажыралып шыгуы болалды. Адамлар пайда болууында өз басынын узак дауам еткен дәуірлерди кеширелдн. Неогеннин акыры, эсплейстоген басында Африкада, кубла Европада, Азиянын кубла региондеринде адамга уксае хәр түрлі маклуклар жасайды. Адамлардын келип

шыгуында адамга уксае маклуклардын катнасынын бар екенлигин илимпазлар ерте уакытлардан байкайды.

Антропоген-э-антропология илминин ең әхмиетли тарауы болып, гоминидлер хәм адамлардын эволюцион жолы менен келип шыгуын изертлейдн. Буны үйренуу, әспресе тас әсири археологиясы ушын үлкен әхмиетке ие. Себеби хазирги адамлардын физикалык келбетн әйемги тас әсиринде келтирелдн.

XIX әсирде тебиет изертлеушилери Ч.Дарвин, Т.Гексли биринши болып, адамлардын адамга уксае маклуклардан эволюцион жолы менен бөлинип шыкканын айтады. Ч.Дарвин маклуклардын адамга айланыуында мийнет етудин, мийнет куралларын жетестирюу натыйжесинде болды,-деген эволюцион теориясын (1859-жылы) «Түрлердин келип шыгууы» мийнетинде жазды.

XIX әсирде Ч.Дарвиннин эволюцион теориясы тийкарында, XX әсирдин биринши ярымына шекем антропогенез мәселесинде стагнациялык теория үстем болды. Адам бугасы өзинин биологиялык рауажланыуы тийкарында бир неше стадия дәуірін басынан кеширелдн. Биринши стадия-архантроп (питекантроп, синантроп, алантроп), екннши палеонтроптар (неандерталдар), үшінши неонтроп (хазирги түрлети адамлар), ямаса кроманьонен. Бул биологиялык классификация емес ал, стагнациялык схема болып есапланалды. Бундай етип гоминидлерди схемага бөшуу жақында шекем илмиде түрлі пикирди туудырып келдн.

Сонны 10-20 жыллар ишинде, бул мәселеге жаңа материаллар топланып, адамнын келип шыгуы хақында жаңа пикирлер пайда болды. Хазирги дәуірде эволюциялык процесс бул бир багдардагы хәрекет емес, ал үзликсиз узак дауам еткен көп багдардагы процесс болып есапланалды ямаса бул жерде мәселе тармак түрлі эволюция болып, бир уакытта хәр түрлі эволюциялык дәуірлерди өз басынан кеширелдн. Яғный, адамлар морфологиялык хәм мәдени рауажланыуында хәр түрлі баскышларда болалды.

Адамзат эволюциясы морфологиялык жақтан мий күрдысларынын өзгериске ушырауы, мий күрдысларынын көлеминин үлкейюй, бет жақтарынын киширейюй, тикленип

жүре алдығы, аяк-кол сүйектерінің өзгөрсіке ұшырауы, мийнет етіуи патийжесінде кол бармақтары тез көрөкөтке келиуи менен белгиленеди.

1920-жылы Куба Африкадан айкемги адамнын скелети-сүйек калдыгы табылды. Оны алымдар австролопитек (*australopithec*, *pithec* — маймыл) деп атады. Бул еки аякы, жокары раўажланган маклук болып, куба- шығыс Африкада буннан 5-6 миллион жыл аралығында жасаган Дуньянын баска аймактарында бундай австролопитек ўакиллери эле табылган жоқ.

Австролопитеклердин бас кутысы шиндеги мийнинин көлеми 435-130 см³ болган. Олардын бойы 120-130 см, ауырлыгы 30-40 килограмм болып, австролопитеклер адамларга жууда уксаас болган. Адамларга уксаалыгы басынын курлысы хам тиелери менен белгиленеди. Олар еки аягы менен тиклемши жүрген. Шығыс Африкадагы Олдувей үнгиринен үш австролопитеклердин табан излери табылган. Буннан 3 миллион жыл бурын бул жерден жүрген австролопитектин излери адамнын жүрүсине уксаалды.

Еки аяккап жүрүү, адамнын физикалык келбети туринин келипчесиүине хам адамнын дене дүзүлиселеринин осөүине алып келеди. Австролопитеклер кылдырып, гезип жүрүп осимликтердин мийүелерин терип жеген хам киши хайўанларды усаап аўкалтанган. Олар жабайы шошкылардын хам баска хайўанлардын конкүренти болган.

Австролопитектер оттан пайдаланыўды билмеген. Мийнет кураллары ретинде ағаш хам таслардан пайдаланган. Австролопитек пенен адамлар арасындагы буўынны *homo habilis* укышы адам болады. Оттан пайдаланыўды билмеген Мийнет кураллары ретинде ағаш хам таслардан пайдаланган *Homo habilis* буннан 2,4 миллион жыл (Олдувей үнгиринен, ал буннан 2,8 миллион жыл бурын жасаган *homo habilis* Кооби-Фора коньыс жайынан табылды) бурын жасаган. Олар тастан алуўайы мийнет куралларын желеп билген. 1960-жылы америкалы археолог Д.Линк Олдувей үнгириден олардын тастан исленген мийнет куралларын табыды.

Homo habilis -укышты,	адам	болган.	Колдан	мийнет	
куралларын	ислеп	пайдалангын.	Бул	жерден	Олдувей

археологикалык мадениятына тийисли тастан исленген чоппер, коп кырды тас багта хам баска кураллар табылды. Егер, австролопитеклер мийнет кураллары етип табиийый таслардан пайдаланса, *homo habilis* мийнет куралларын колдан ислеген. Бирек сонда да алымдар австролопитеклерди эле хайўанлар деп, ал *homo habilis* эле адамлар емес деп осалдайды.

Усындай табылган адамга уксаас маклуклардын сүйек калдыктарына, олардын тастан ислеп пайдаланган куралларына караганда, адамлар буннан 3-3,5 миллион жыллар бурын пайда болган. Бул дәуирде палеогеографиялык жатдай, адамлар жасаўга колайлы болган суўлар, тоғайлар хам жабайы хайўанлар көп болган. Табиийый орталык хезирүлген бир канша жылдырык болган. Периней арым атауынан Кытайга шекем аралык субтропикалык, Азиянын Куба районлары хам Африканын коншилик бөлгими тропикерлик зона болган.

Үшгемши баскыштын акыры, төртгемши баскыштык бастарында тропикалык зоналарда көшпеген хар турли маклуклар жасайды. Солардын арасында адамга уксаас маклуклар болып, олар адамартып ең айкемги ўакиллери болып осалпанады. Маклуклардын адам дарежесине өте баспаган түрлери — архантроп (грекше *архайос* — айкемги, *антропос* — адамлар) деп аталады.

Илимий изертлеўде Африка архантроплары дуньядагы ең айкемги (даслепки) казып тексерилген адамнын биринши ўакиллери болып осалпанады. Буннан 1,9-1,7 млн жыл бурын «укышты адамлар»дын орнына, стадиялык схема менен айтканда баска архантроптар-питеконтрон, синантроптар келеди. Оларды антропологияда *homo ergaster* (искер адам) хам *homo erectus* (еки аякы адам) деп атады.

1891-1892-жыллары Голландиялы алым антрополог Евгений Дюба Индонезиядагы Ява атауында; архантроптын сүйек калдыктарын тауып изертлеп, оны питекантрон (грекше — *питекос*-маймыл, *антропос*-адам), ягнын еки аяккап жүрелүгын мадьян тарихи адам деп атады. Питекантронтын маңдайы жаппак, кас үсти маншай сүйектери өскен, ийеги көмрек раўажланган болады. Буннан 1 миллион 160-1 миллион 251 мын жыллар бурын жасаган питекантронлар алуўайы таслардан мийнет куралларын ислеп

пайдаланган Питекантроптын бас мий кутысынын көлеми 900-1075 см³ болган. Питекантроптардын мийнет куралдары хэм сүйөк калдыктары 1950-1960-жылдары Азия, Африка жерлеринен табылып, олардын таслардан өзлөрине керекти эпидурый мийнет куралдарын иштей атуугуыны аныктады. Питекантроп шыгыс Африканын Кения жеринен табылды. Олар буннан 1,6-1,9 миллион жыллар бурын жасап турмыс кеширген.

1927-жылы Пекин каласы жанындагы Чжау Коуянь деген жерден Канадалы атым Д.Блек Кытай архантроптын табаты. Ол нинимде синантроп (латыша сина-кытай, кытай адамы) деп аталды. Синантроптардын бас мий кутысынын көлөмү 915-1225 см³ болган (Хэзирги адамлардын бас мий кутысынын көлөмү 1400-1450 см³). Буннан 400-500 мың жыл бурын жактаган синантроптарда еки аягында тикленип жүрүш тастан мийнет куралдарын ислеген. Олар питекантроптарга караганда бир канша физикалык жактан рауажланган, шаккан болган. Синантроптар оттан пайдаланылды билген. Бирок адамлардын отты кашан хэм калай пайда еткенин айтуу кыйын. Олдувей тау үңгүрлеринде жасаган адамлардын конгис орындарынан оттын калдыгы табылган бирок архантроптар найзагайдан хэм вулкан атылганда пайда болган оттардан пайдаланган. Синантроптар жабайы хайуандарга ашылык етип, олардын гошин отка пидарип жеген, теңиз балык хэм моллюскларын услап аўкалганган.

Номо егectus лердин дене булшык етлери рауажланган болган Африка конгенети **нома егectus** лердин өмир сүргөн уатаны болады. Олар бул жерде миллион жыллар дауамында жасап миграция натыйжесинде Аравия, жакын шыгыс хэм Кавказ жерлерине барып жетедн. Израильдеги Убедия, орайлык Кавказдагы Дманиси конгис жайлардан табылган палеонтопологиялык табылмалар буну тастыйыктайды.

Куба-шыгыс, шыгыс Азия, Европата **нома егectus** буннан 1,1-0,8-миллион жыл бурын келип араласады. Кейин **нома егectus** (архантроптар) Африка, Куба Европа хэм Азиятын көпшилик жерлерине орналасады.

Буннан арым миллион жыл бурын «архантроптар» дын орнына **нома heidelbergensis** (гейдельберг адамы) келеди. Онын

таралыуы 50-60 мың жылдары болады. Олар бұл регионнан 35-40 мың жылдар бұрын Азия, Австралияны өзгестірді.

Адамдар пайда болғаннан басыап, олар үздіксіз мийнет етіп, мийнет құралдарын жетілтіріп барады. Орайлық Азияның географиялық жағдайы, әйемгі жемілетілік дүзімінің ертедегі басқыншыларында адамдардың тұрмыс кешіріп жасауына қолайлы болған. Күбіла Қазақстан, Қырғызстан кеніспліктері хәм тау баурайлары, Тәжікстан, Түркіменстан тау етектері, Каспий бойлары, Қызыл кум, Кара кум ишіндегі көп атираптары, Әміуларья, Сырдарья алабылары, Устірт кеніспігі, Өзбекстандағы Ахангараң, Чирчик, Қарақамыс дарья бойлары, Қаратау, Вахш тау етектері, Зарафшан, Сурхандарья, Кашқадарья, Ферғана ұлаятында хәм оның таулы жерлерінде тас асиринин ерте басқыншыларына тиісінди мекен жайлар табылып ізерленді.

Бұл жерлерден табылған археологиялық естеліклер, табылмалар, Орайлық Азияны антропогенез пайда болған район орайларының бири болғанын дәлилдейді.

IV бөл. ОРТА АЗИЯДА ТАС ӘСІРИ

§1. Палеолит

Орта Азия палеолит дәуіріне ұлғұма харақтеристика, Адамзат жер жүзіндегі барлық тири жанлардан өзінин искерлігі хәм хәр түрлі техникалық құралдарды илеп пайдалануы менен айырлып турады. Тастан, ағаштан хәм сүйектен ислентен мийнет құралдары менен адамдар ашылық етеді, баық ағдайы хәм осимліктердин мийуелерин тереди. Адамдар жасау ұшын үй сағайы, киім тигеди, сыйынуу орындарын құрады хәм көркем өнертер пайда етеді. Тас әсирин адамзат тарихында ен әйемгі ұзаққа созылған дәуір болады хәм барлық мийнет құралдары тастан исленеди.

Адамдар мийнет құралдар ұшын хәм керекли заттарды тастан ғала емес, ал сүйектен, ағаштан, хайуанат териси, осимлік қабығынан хәм вулканнан пайда болған шийшелерден пайдаланады. Тас асиринин ен сонғы дәуірінде яғный неолитте кереміканы ойлап табады. Бирақ адамдардың тас құралдарынан басқа сүйек, ағаш хәм органикалық материалдар бизин дәуірімізге шөкөм сақтанбаған.

Тас асиринин дәуіри жүде ұзақ, ол буннан 3 миллион жылдан бұрын бөселанып 8-9 мыңыншы жылға шөкөмгі дәуірди; өз ишине ағайы Жана металлдың пайда болған дәуіріне шөкөм, әйемгі дәуірде Шығыс елдерінде адамдар металлды буннан 8-9 мың жыл бұрын пайдаланған. Европада металлдан пайдалануы буннан 6-5 мыңыншы жылдарда бөселанды.

Археология илиминде тас әсирин бир неше дәуірлерге бөлінеди: әйемгі тас-палеолит (6.3 ш. 3 миллион-6.3 ш. 10 мың жыл), орта тас-мезолит (6.3 ш. 10-9 мыңыншы-6.3 ш. 7 мыңыншы жыл), неолит-жана тас (6.3 ш. 6-5 мыңыншы-6.3 ш. 3 мыңыншы жыл). Бундай етіп тас дәуірін бөлүү тас индустриясы түрлеринин өзгеріуіне байланысы болған.

Тас әсирин геологиялық дәуірлерге туура келеди: плейстоцен-тортемши, антропогенлик, музлық болып 6.3 ш. 2.5-2 миллион-

б.з.ш. 10 мың жылдарды өз ишине алды. Ал, голоцен дәуірі б.з.ш. 10 мың жылдан басталып біздің дәуірімізге шекем дауам етпекте Тас дәуірлердегі табиғий жағдайлар адамзаттың пайда болып өсіп рауажтаныуында үлкен роль ойнайды.

Хазирги дәуірде тас асиринин комплекс түрде хам палеоэкология - компьютерлик усылда үйрениледи Палеолит грек сөзи - *палеос* - кәдимги, *литос* - тас деген мааниси билдиреди Палеолит - плейстоценнен голоценге шекеми аралықты янғый б.з.ш. IV мыңыншы жылдарға шекем дауам етеди Б.з.ш. II мыңыншы жылдарда да тас дәуірінде жасатан кәуимлер ушырасады.

Жокарыда айтап отилгениндей тас асири адамлардын ислеп пайдаланган мийнет куралларына карап кәлими – палеолит, орта- мезолит хам жана тас-неолит болып үшке болингеди Бул дәуірлердин хәр кайсылы бурнынгы дәуірде каратады прогресс есапланады. Ен кәдимги адамлар ертедеги макулк адам болып, оны ишимде **"homo sapiens"** деп атайды. Тас асиринде хазирги адамлар пайда болды. Сонын менен бирге адамзаттын әйемги коллективлик дүзими руўшылык дәуіри басаналды. Жер шарынын түрли мақандарында түрли руўлар жасайды. Адамзат тәрешинен жер шары кен түрде өзгестириге басланады. Әйемги тас дәуірінде адамлар жасатан аймақларға арқа Африка, Куба Еврона хам Азиянын айырым ретобилары киреди. Тас асиринин акырына келип, дүньянын баска территорияларына хазирги адамлар таратады. Тас дәуіри адамзат тарихынын фундаменти болып есапланады. Сонын ушында тас дәуірін үйренүү жүдә әхмиетти болды. Себеби, бул дәуірди билмей адамзаттын тарихын хам кейинги адамзат пайда еткен шайығаздарсын түсинүү мүмкин ессе.

Палеолит дәуіри - төменги, орта хам жокары ямаса сонғы палеолит болып болингеди. Жәхән алықдары ишнде бириншилтерден болып француз археологы Вуш де Перт XIX асирдин ортасында Еврона аймағынан адамзаттын колы менен тастан ислентен мийнет куралдарды табады. Аратап бирәз өткеннен кейин, Англия илимпазы Мевбон биринши болып «палеолит» терминин илгиме киртседи. Кейинги жылдары

ашықтан илмий жапалықтарға Еврона илимпазлары Ж. Мортгиле, А. Брешина палеолиттин кәлими дәуірлери бойынша жазган илмий мийнетлери болады. Әсиресе Ж. Мортгиле Франция аймағынан палеолит дәуіринин түрл мақан жағдайарынан табылган тастан ислентен мийнет куралдарды үйренип, тас кураллардын бир-биринен парқы бар екенин анықлайды. Париж қаласы жанындағы Шелл мақанынан табылган тас кураллары «шелл дәуіри» деп аталып, бул мақанды тас құрышлар өзинин бирәз аныбай ислентенген менен айырылып турады. Шеллден кейинги дәуірдеги археологиялык тастан ислентен мийнет кураллар «ашель» дәуіри куралдары деп аталады.

Ертедеги тас дәуіри-Олдувай деп аталып, бул сөз сонғы жылдары ашельге шекеми дәуір орнына киртсизгедә. Жер жүзиндеги адамдардын әйемги дәуірдеги тарихы бир-бирине жүдә ұқсас хам өз ара байланыслы, сонлықтан Орта Азия, Әзербекстан хам Арап бөйи халықтарынын тарихы да дүкия жүзи халықтары тарихы менен байланыста үйрениледи.

Хазирги дәуірде Африканын Олдувай деген жеринен табылган тас куралдары ен кәдимгиси болып есапланалды. Хазир жәхән археологиясында палеолит дәуірлерин төмендегилше болып напылаланады

1. Олдувай (3 миллион-800 мың жыл бұрын).
2. Ашель (800-120-100 мың жыл бұрын).
3. Мустье (120-100 мың жыл-40 мың жыл бұрын).
4. Жокары ямаса сонғы палеолит (40-12 мың жыл бұрын).

Олдувай дәуіри (3 миллион-800 мың жыл бұрын) әйемги тас асиринин ерте басқышы. Олдувай сөзи шығыс Африканын Кениялаты естелик атынан алынган. Оны археолог Мери хам Луис Дики ХХ асирдин 60-жылдары ашып изертледи. Палеолиттин ен ертедеги естеликтери хазирше Африкада ашылган. Олар эолпейстоцен дәуіріне туура келеди. Европада Франциянын Валлон унгиринен табылган естелик, Олдувайдын кейинги дәуіріне туура келеди. Кавказда, куба Грузияда Дионис мақан жайы табылып, олар 1,6 миллион жаска ийе. Бул жерден тастан ислентен мийнет кураллар менен бирге **homo erectus**тын жәк сүйеклери табылды. Олдувайдын сонғы дәуіріне тийисли

изертленди. Табылган материаллар тийкарында бул районда мекан жайларды Балкан бойы ямаса Каспий бойы мезолит топарлары деп атайды. Хар бир еки мекан жайларда тасларды тегисе жоньу, кесну хэм тесну техникасы колданылган. Буларды екннши ягнъий Каспий бойы мезолитинде микролиттер кобире ушырасады.

Шыгыс Каспий бойы мезолит дауири б.э.ш. X-VII мынъшы жылдарды өз ишине алады. Бул еки комплекстер өз нэубетинде Балкан бойы ерте, орта хэм сонъы болып бөлгнелди. Шыгыс Каспий бойы мезолити ерте хэм сонгы болып бөлгнелди. Бул аймак жасаган этнослар аншылык балыкшылык, термшнлик менен ку корген. Терини ийлетен, оны ийлеуде сүйектен хэм агашларды пайдаланган. Тасан мийнет куралдарын, тас хэм сүйектен безенди буйымларын ислеген. Мезолит мекан жайлардан ешки хэм коб сүйеклеринин табылыуы, шыгыс Каспий бойы халыкларын хожалыгында сонгы мезолит дауиринде шаруалыктыктын кеше шыкканын далилддейди. Шыгыс Каспий бойы мезолити Орта Азияда неолит дауири мэдениятнын пайда болып раўажланыуын тийкар салды.

Устирт мезолити дауиринин мекан журтлары, Арк бойындагы Устирт кемелгнннде хэм Кызыл кум сархасын табылып изертленди. Устирт мезолити Есен-3 хэм Шурьк-1 туриндеги жокарғы палеолит естеликлери тийкарында пайда болды. Устирт мезолити территориялык жақтан Каспий бойы хэм кубола Уралдын мезолит мэдениятты арасындагы аралык мэдени топтарына киреди. Устирт мезолит мекан жайлары Жарынкуды кабирлин районьшнан табылды. Булар Айдабол-16 хэм Айдабол-26 мекан жайлары болып, булар раўажланган мезолит дауири тийисли. Раўажланган мезолит б.э.ш. VIII-VII мынъшы жылдарды өз ишине алады. Ал, Айдабол-6, 9, 11, 21, 22 хэм Жарынкудык коньыслары анагурлым кейинги дауирге ягнъий б.э.ш. VIII-VI мынъшы жылдарга жатады.

Кызыл кум сархалыгынан табылган мезолит материаллар Устирт тегисе каратанда анагурлым эдырак хэм онын көпшини мезолиттин жуурақлаушы дауирине, жеке мезолиттен неолит дауириге тийисли. Олар Кызыл кум ишкерсиндети Павлык

көли жаталарында. Заррафшаннын еки аңгарынан хэм орайлык Кызил кум хэм Бөкен тау етеклеринде көп ушырасады. Устирт хэм Кызыл кумдагы мезолит дауири халкынн экономикасынн раўажланыуына меншикти өзлестирюушилик сыпатында болган. Мезолит дауиринде Орта Азиянын кубогенда өндирюуши хожалыктын дөрениу пронесси дауамында, тайын жемислерди терип жойындудан кем-кеменн осимликлерди колдан етип өсирюуге хэм үй хануандарын колга үйретип хожалыкта асырау бастанады. Мезолит дауиринде пайда болган бул жаналыктар, неолит дауиринде үлкен өзгериске алып келди. Натийжеде бир неше жүз мынъш жыл дауамында үстем болып өмир сүрген, өзине меншиктен өзлестирюуши хожалык экономикасы прогрессив өндирис формасы менен алмасады. Бул өзгерислер айнеми өндирис формасы менен алмасады. Бул өзгерислер баска адамдарды материаллык мэдениятнын барлык баска сагаларында да отала үлкен прогрессив өзгерислерге алып келди. Мезолит дауири жергиликли неолит дауирини көлплесин раўажланыуына тийкар салады.

Орта Азиянын шыгыс ұапаттары мезолитине тийисли Орта Азиянын шыгыс өлкелеринде 200 ден астам археологиялык объекттер табылып үйреншилди. Бул аймакта бир топар, бир кыйлы жайласқан мекан жайлар ашылды, оларга Ферғана мекан жайлары, орайлык Кызыл кум турак жайлары, Манай гор (Унчир) меканы хэм, куралыс мекандары киреди. Ферғанадагы мезолит мекан жайы, өзине тен еки комплекске бөлгнелди: тегисликтеги Ферғана хэм гор (Унчир) мекан жайы (Обншир). Орта Азиянын шыгыс ұапаттарындагы мезолит б.э.ш. X-VII мынъшы жылдарды өз ишине алады.

Манай мекан жайы Сурхатларга ұапаттынн Байсын тауында жайласқан мэдений қатламынан тас, сүйектен исленген мийнет куралдарын көп ушырасады. Мийнет кураллары кварцит, кремень қатты таслардан исленген. Тас куралдары пүклегес, тас пышак, кескиш, монтыш, найза хэм сары жай ок ушыларын ислет пайдаланған. Кураллар траншея хэм сегмент формасында болган. Манай мекан жайнын дауири 7550-110 - жылдарга тууры келген. Ташкенттин Батысында, калимти Бозоуу каналынн шеп жағасында Куралыс меканы жайласқан. Естеликтин мэдений

катламынан 200 ден асган тас куралдары табылган. Тас куралдар нүктелүүс, майда пластикалар, кыргыз, пышактардан ибарат болгон. Курылыс маكانынын дәуири б.з.ш. X-IX мыңыншы жылдар болган.

Обишир маكان жайы. Фергана ойпатлыгындагы бир нече мезолит естеликтери киреди. Олардын саны 40 дан асган. Олардын көбист ашык дагадагы маكانлар болса, бир бөлгими тау үңгүрлеринде жайгаскан (Обишир 1,2,3,4,5 хэм Топкөмүр). Булардын ишинде Обишир 1 хэм Обишир 5 жаксы нээртлөнгөн. Бул естеликтердин маансий катламдарынан тас куралдар (микролиттер, кыргызлар, пышак, кескиш, биз, нүктелүүлөр) көп табылады.

Естеликтен сүйөктөн хэм тастан исленген бээзини буйымтар менен хайуан сүйөктери табылалы. Обишир хэм Топкөмүр маكان жайларында табылган тас куралдарды ислеу технологиясына кезек, олардын бир маданиятка тийгисли экенинги аныктанды. Бирак, олардын маанений жактан бир – бирине жакын болса да, дәуири бойынша бирдей эмес. Куралдардын көрүнисинен булар улдуум Обишир маданияты болса да, ерге (гор, маكان) хэм сонгө (тегисликтеги маكان) болып бөлгинели.

Обишир маданиятынын тас куралдарын ислеу технологиясын Самарканд маданияты жокаргы полголит хэм Хожакор маكان материалдарына уксаас болып келели. Обишир хожалыгынын тийкары аныштык хэм термиптик болган. Кейинги дәуирде Обишир маданияты орайлык Фергана неолит дәуири конь орындарынын рауажланыуына тасир тийгизели.

Вахш, Кафиринган хэм Пянк жерлериндеги мезолит. Бул регионда 20 дан асган мезолит дәуириге тийгисли естеликтер үйренишкен. Бирак, көпшилик маكان жайлар бузылып калган. Бул регионда мезолиттин рауажланыуы эки түрдө болган: тау алды мезолити хэм тегислик жердеги мезолит. Бул мезолиттер түрүн дәуирге бөлгинеги ушын олар төрт мезолит комплекскен курайды. Бул региондагы мезолит естеликтери б.з.ш. XI-VIII мыңыншы жылдарды өз ишине алады. I комплекск: Туткабул 3 хэм Шылшор шашма. Булар шартли рәйиште Туткабул маданияты деп аталады. Бул маданият б.з.ш. XI-VIII мыңыншы жылдарды ийгелейди. II

комплекс: Дарак шар болып, ол Туткабулдын екнши маданият катламы. Онын маданияты Обишир маданиятына уксаас болып келели хэм б.з.ш. VIII-VII мыңыншы жылдарды өз ишине алады. Вахш дарыясынын орта бойы мезолити Вахш дарыясына тийгисли. Бул маданият кейинирек Тажикстандагы тау зонасы кеуимперинин неолит дәуириге тийгисли болып, ол «Хисор маданиятына» тасир жасайды.

§3. Неолит

Неолит-адамзат тарийхынын айрыкша дәуири болып, неолитте тас дәуири тамам болалды. Неолитте мийнет куралдары тастан, агаш хэм сүйөктөн исленели. Жакын шыгык, арка Африкада неолит б.з.ш. VIII-VII мыңыншы жылдарды өз ишине алады. Ора, Азия, Куба, Европа, Кара тениз аркасында неолит б.з.ш. VII-III мыңыншы жылдарга туура келеди. Адамлар неолит дәуиринде керамика ислеуди ойлап табады хэм пайдаланалды. Тулалык шыктардан хожалык ушын ыдыслар, кпши буйымтар хэм уршык бәс ислейди.

Неолитте ислеп шыгарыушы дийханшылык, шаруашылык хожалыгы пайда болалды. Дийханшылык хэм шаруашылык ушылына ошуу адамзаттын үлкен жетискелликтеринин бири болды. Хожалыктын бул түри ен дөслөп жакын шыгыста мезолитте пайда болып, неолит дәуиринде Евразияга кен таралалды. Натыйжеде адамзаттын социал-экономикалык тарууында, материаллык маданиятында, турмыс көлпинде, дуньага көз карасында үлкен өзгерислерди пайда етеди. Бул кубылыс адамзат тарийхында неолит революциясы деп аталады.

Хожалык турмыста. Неолит революциясы. Адамзат өзлестирүүшү турмыс көлширип, өзине керекли өнимлерди табияттын тайын жемисинен пайдаланып, 3 миллион жыл дауамында турмыс кеширели. Азык аукатты өндирит шыгарыу өндирис ушылы ятны дийханшылык, шаруашылык б.з.ш. XI-X мыңыншы жылдары келип шыгады.

Академик Н.И.Вавиловтын пикиринше дийханшылык тийкарында, табийи шараят кодалык болган жерлерде биринши

пайда болды. Мәселен: арка Африка, азынты шығыс, арка Ира
жерлерінде дийханшылықта бийдей, арна етпесе, Яншы, Хуан,
хэм Инд дорьяларынын желыта бойларында собыкылы хэм сар
егинлери, Мезоамерикада мәкке хэм картофель егиледи.

Хайуандарды колга үйретүү ен биринши Киши Азия хэ
Иран тау етеклеринде келип шыгады. Бул жерлерде киши хэ
үлкен хайуандарды ешкн, кой, шошканы хожалыкта асыра
баспайды. Төменги хэм орта Дон бойлары, Волга дара
жагаларында б.э.ш. VI мынғыншы жылдары атты колга үйретп
пайдаланады.

Неолит дәуиринде адамлар мезолит дәуирине каратан
көбирек отырыкшы болып жасайды. Орта Азиянын кубла
районларында кам тербиштен жай салып жасайды, таулы жерлерде
тастан, тоғайлы жерлерде ағаштан, кархас, шөпкер, шалы
жайлардан пайдаланады хэм жер төледе жасайды. Жакын штығын
дийуалдар менен оралган корганыс жайлар пайда болды.
Жыйнаган байлықтарың сақлаитұғын үлкен макан орындар
Израйльдағы Иерихон (б.э.ш. VII мың жыл) хэм Чатал-Туюк
Туркиянын Анатолий областыгында пайда болды.

Чатал-Туюк-б.э.ш. VI мынғыншы жылдар менен санеленген
Оларда жайлардын дийуаллары пахсадан курылып, дийуалдар
сыбағалды хэм боғалды. Бул жерде жәмийетлик хэм сыйынды
жайлары боғалды.

Европада корганыс дийуаллары бар орындар кемире
ушырасады, олар багкан ярым атайынны кубла районларыны
табылып изертленеди. Неолитте адамлар мийнет куралдарын хэм
керекли буйымдарды-кварцит, обсидиан, кремель, сланд, алты
нефрит, тау хрусталы хэм тағы баска катты таслардан ислет
пайдаланады. Неолитте устаханалар пайда болды. Таулардын та
өнүлериү үшін шакталар курады. Таслардын кирка, тас шыра хэм
баска буйымдарды сууын пакынан ислейди. Тохыма хэм керамика
ыдысларын сонды. Ангильыкта найза хэм ок-жайды
пайдаланады. Балыкшылықта ау кармак, гардуннан пайдаланады
Тоқымашылықта урышк бас, кендир қасығы, крапина, леннен
пайдаланады. Бузылмасын деп жип ийретуғын урышк басты
ойлап табыды. Керамиканы кум хэм езілген ракушккаган қосып

тарларды. Дийханшылық елатларда керамиканы бойды,
тоғайлы зоналарда рельефин патыс, сызык хэм баскы орнаментни
колланады.

Рухый мәдениеті хэм қойымшылығы. Неолит дәуиринде
тотемизмге, анимизмге хэм баскада тәбият күбылысларына сыйына
баспайды. Дийханшылықлы елатларда қайтыс болған адамларды
отырган жайынның полы астына жерлестен. Бул ата-бабаларына
сыйынды түрл болса, отардын рухы кеудимди корғайды деп
түсінеди. Бундай көбирлер Месопотамия, Туркиянын Анатолий
жерінде, Балкан, Орта хэм Орайлық Азия хэм және Кубла-шығыс
Европада табылып изертленди. Енген адамларды бир капталына
қаратып, ұйқылап отыргандай стип жерлеген. Мархум менен бирге
оның көбирине ыдыс, моншак хэм куралдар салынады. Неолитни
акырында бай адамдарды көбирге көптеген буйымдар менен салып
жерлеген.

Неолитте кәуім-уруу көсемлерине (сыйынды) құлты келип
шығайды. Шығыс Европада адамларды урууынын көбирине
трешей қазып заттар салып жерлеген.

Коркем-өнер. Дийханшылық пенен шұтылғанған
регионларда хасылдаршылық-өнімдаршылық құлты келип
шығайды. Бул неолит дәуириндеги анадик руу менен байланыслы
болып, аналар ошак басынын аманлығын сақлаитұғын, аналар
рууын өсет көбейтүүине ғамхорлық етеди деп түсінитүүинен келип
шығайды. Халылардын майда хәйкеллер түрінде пластикада
образын береди. Қуащка сыйынды құлты де раўажаланады.

Өзбекстандағы Зарауат-сайдағы сүүретлер охра менен
салынған. Үлкен қия тасларға адамларды өтпз, жайран, ешки,
доңызтарға ит пенен аншылық етип жүрген коринисин береди.
Аншылар ок-жай, балта, найза менен күрделанған. Олар конус
таризли кийимдер кийген. Орта Азиядағы Жейтун мәдениетинде
халылардын мүснлери көп ұшырасады. Шығыс Европада
адамларды өз рууларынын көбирине трапеза қазып буйымдар
салып жерлеген. Кубла Туркменстанда неолит дәуиринде Жейтун
Азиянын арка районларында аншылық, балыкшылық, фермишлияк

пенен шұғылданған адамдар және мың жылдар дауамында өзлерінің бұрынғы тұрмысын дауам етеді.

Орта Азияның айыемги шығыс цивилизациясына жақын болғанынғы ұшын, мезолит дәуірінде-ақ айыемги шығыстың Орта Азияға хожалык жетпекешерине тәсір етүүи негтийжесинде, Орта Азия этносларының хожалык хәм мәдениий турмысында көпленен өзгерислердин болғуына алып келеди. Орта Азияның кубы аймақларындагы қолайлы, ысыы климаты, тәбийғий экор-географиялык шәрәт өз нәубетинде жана хожалык турлеринин (дййханшылык хәм шаруашылык) осүүине жәндәй жарәттып берди. Дййханшылык ен дөслеп гүндете тийкарланып, бос топырақын жерлер лиман (тулше) усылында сууғарылды.

Ен айыемги дййханшылык хәм шаруашылык Кубыа Түркменстаннын аймагында пайда болып, колден (жабайы) өсетін шөктердин тәңнен, ал гейде айырым өсимликлерди қайта отырғызыүүи жолы менен пайда болды. Бул исте асте-ақырын адамдар тажирйбе толды кейин дййханшылык кең тарайа бәсалады.

Солай етип, б.э.ш. VI-V мыңыншы жылдары Түркменстаннын кубласында Копет тау естеликлеринде айыемги дййханшылык мәдениет орайы болған Жейтүн мәдениеты пайда болады. Кейин ала бул мәдениет арқа Иран аймақтарына таралады. Жейтүндылардын мөкан-жайлары б.э.ш. VI-V мыңыншы жылдары пайда болады. Жейтүн мәдениеты естеліктери 5,5 метр бийиктиктеги төбеліклерден ибарат. Бул жерде 2,5 м қалыңдықта бес мәдениет қатлам болғанынғы анықланды. Бул жерде туұры төрт мүйешли, квадрат формалағы 30 дан аслам жайлар ашылды. олардын хар биринде 5-6 шаңарак атзасы жасатаны анықланды. Жайлар бетгилли бир тәртіп пенен салынып, олар үлкен хәм кішкене бөлмелерден ибарат болған. Бөлмелер ортасында ошак бөлмелер атираында хожалык бөлмелери хәм хәулилер болған. Бөлмелердин дийуалдары кәлеми 60x70 см болған хәм тербишлерден хәм пахсалардан өрилген. Пахса хәм тербишлерге сәбан арапастырып қосқан. Жейтүндылар бөлмелеринин дийуалдарын сыбан хәм дийуалларды охра менен болған. Хәулилеринде тәлше ден сақтайтуғын уралар болған.

Жайлардын мәдени қатламдарынан мийнет құралдары, үй-хожалык бұйымдары хәм бөсеннүүи заттары табылған. Бақта, орак, бұрау хәм тәснүүи ұшын болғуч мийнет құралдары тасардан исленген. Тас қарғышлар, тасардан нүкәлес, сегмент хәм тәрипция формасында құраллар исленген. Сүйеклерден те құрал ислеп пайдаланған. Үй-хожалык бұйымдарынан тулап ылысларды неслеп пайдаланған.

Жейтүндылардын хожалығы дййханшылык шаруашылык, балықшылык болып, усы тийкарда хожалықта азык-ауқатларды ислеп шығарып пайдаланған. Соңардын ишинде дййханшылык тийкарты орылды исленген. Дййханшылықта бийдай хәм арпа екен. Оларды лиман усылында сууғарған. Дййханшылықта тастан исленген кетпелерден пайдаланған. Дәнди үлкен хумларда ямаса дән ураларында сәктәген. Жейтүндылар аңшылык пенен дә шуғылданған. Шаруашылык жайлау журтында болған, малдарды қораларда ұстаған. Қой хәм ешкілерди көбирек асыраған. Аңшылықта жейран, жабайы шошка хәм түлкіге ақшылык қылған.

Б.э.ш. V мыңыншы жылдары, яғний Жейтүн мәдениетының орта басқышына туура келетүгын археологиялык мифрас объекти-Қатм төпе мақаны болады. Қадим тепеде көлеми 1000 кв.метр жай ашылып, оның жайлары төрт мүйешли формада болып, дийуалдары пахсадан өрилген. Жай полдары сыбагыт сақтанған, дийуалдары қызыл ганч пенен боялған. Қадим тепе естелигине: мийнет құралдарынан тастан исленген орак, тас пышпак, нүкәлес, кестені хәм тағы басқалар табылды. Тулап ылыслардан кесе, ләген, табак хәм тағы басқалар табылды. Сүйектен ийне, біз неслеп пайдаланған. Мрамордан хәм тастан исленген адам хәм хайуан мүселери, моншақ тағыпшақтар табылды. Табылған бұйымдар Жейтүн мәдениетының жақсы рауажланғанынан дерек береди. Қадим тепеде жабаушылар дййханшылык хәм шаруашылык пенен шұғылданған.

Б.э.ш. V мыңыншы жылда туұры келетүғын естеліктердің бірі Шайт тепе болады. Шайт тепеде мәдениет қатлам 6 метрден ибарат болып, онда 13 мәдениет қатламының бар екені анықталды. Бұл жерде 12 бөлме жай ашылып, олар төрт мүйізді квадрат формасында болып дийұалдары қам гербіншілерде өрілген Жайтардың полы сыбалған. Шайт тепенің орайы бөлгімінге үлкен жай жайласқан Көрнісісі хәм формасын қаратанда ол жәминетлік орын болған. Бұл жерден екі көбір ашылды. Мийнет құраллардан тас балта, пышақ, трапеция формадан құраллар, орақ хәм тағы басқа бұйымдар табыланды. Тулағ ыдыслары ренди хәм ренсіз болып келеді. Хожалығының тийкары дийханшылық болып, хожалықта ешкі, қой хәм ий асыратан. Жейтүңлылар ылайдан хәм хайұан мүсинлерін көп таарлайды. Тоғайлы жерлердеги естеліклерден табылған хәйкешлер аншылық мағиялық дәстүр менен байланыслы болып Еуропада айыу, күс хәм дос мүсинлері көп ұшырасады.

Орта Азия хәм Қазақстанда неолит үм областықа бөлініні

1. Жейтүн мәдениаты, Түркстанның кубла-бөткәсында

2. Хисар мәдениаты, Тәжікстанда

3. Келтеминар мәдениаты, Түркменстан, Өзбекстан

Қаракалпақстан хәм Қазақстанның бір бөлімінде.

Жейтүн мәдениаты б.э.ш. VII мыңыншы жылдардың иярымы-б.э.ш. VI мыңыншы жылдарды өз ишіне алады. Түркменстанның кубла-батысында Копет тау етеклерінде б.э.ш. VII мыңыншы жылдары Жейтүн мәдениаты қалыптасқан. Бұл жерде адамлар отырнықшы болып жасап, дийханшылық пенен шұғылланады. Жейтүн мәдениаты Кипши Азия, жақын шығын жерлерінде этностар менен байланыслы болады. Бұл региондарда жасаған кәуіклер өз-ара этномәдениет байланыста болып, хожалық формасының бір түрлілігі, табиғый жағдайының ұлыұмалығы менен айырлыгы туралы Экотомиканың тийкары дийханшылық шаруашылық хәм аншылық құраны дийханшылықта арпа, бийдай екен. Хожалықта ере қара малды ешкі хәм қой асыратан. Жейтүнлылар мекен құрып, жайларды салғанда елді блоктарынан пайдаланған. Жай полларына ылай

тасқан, кейде оны бояған. Хәр бір үйде ошақ болған.

Жейтүнлылар жай салғанда қам гербіншілерден пайдаланған. Жейтүнлылардың 29 үйі ашылып, оларда 180 адам жасағаны анықталды. Жейтүнлылар керемиканы қолдан таарлаған. Бір топар керемикаларын бояу менен безеткен. Олардың арасында адам хәм хайұандардың мүсиндері де ұшырасады. Мийнет құралдары болған пышақ, орақ, сүребок, оқ жай ұшып скобатар тастан иеленген. Төмегриялық микролитлер балта хәм тескіш болып есапталды.

Үлкен археологиялық объектлердің бірі Песелджик тепе болады. Оның мәдениет қатламы 3,5 метр болып, олардың жайларды Жейтүнлылардың жайларына ұқсас болып келеді. Турақ жайлардың полы сыбалған. Жай дийұалдары қара хәм қызғыш ренди бояулар менен боялып, дийұалдарға геометриялық нағыслар салынған. Булардан басқа Тағала тепе, Минжикли тепе, Шопан тепе хәм басқа естеліклер киреі. Олар шығыс Каспий бойында жайласқан. Түркменстандағы Жейтүн хәм Жебел естеліктері бір мәдениет комплексінің екі бөлігі болып, Жейтүнда хожалықтың тийкары дийханшылық болған. Жебелде хожалықтың тийкарын шаруашылық тұтқан.

Неолит дәуірінде Қаракалпақстан, Хорезм, Узбой, Арал бойы, Зарафшанның төменгі етеклерінде аншылық хәм балықшылық түрлеріне тийкарланған Келтеминар мәдениаты кен тарқалды. Кубла-шығыс аймақтары менен сыбайлас аймақларда б.э.ш. VI-III мыңыншы жылдары Келтеминар мәдениаты өседі. Бұл дәуірде Ақшадарыя дельтасы Арап теңізіне барып күйған. Ақшадарыя дельтасы «ишкі дельтадан» яғный Арал теңізіне шектегі жерлердеги отада кен суу айдыптарынан, көлемлі батпақшылықтардан, суының ағысы төмен болған көп санлы тармақтардан, ұшы-қыйыры жоқ қамыслықтардан, тоғайлардан ибарат болған. Ақшадарыя дельта сууларында, көлдерінде балықтар хәм күслар көп болған, тоғайлықларда хәм қалың қамыслықтарда көп санлы жабайы хайұандар жасаған. Неолит дәуірінде адамлар Ақшадарыя дельтаның сыртық атрапында хәм оның ишкерісіндеги атауларға, көл жағаларында қоныс басқан. Археологтардың ен жана изертленуіне сәйкес Ақшадарыя

дельтасының алабында бір неше тұрдегі тұрақ жайлардан нодрат мекан-журтлар болған. Тұрақ жайлардың анағұрлым көп тарағаны хэм өзине тән түри жер бетине салынған тұұры мүйешлици формадағы жайлар болып, ағаш үстінгерге бекитилген.

Неолит дәуірінде хәуа райы анағұрлым ығатлы болып келген. Әмиұдарының күшлти ағысы, таскын суұы Каракумды кесип өтип, Каспийге қарап аққан, аркада Ақшадарының күбде дельтасы деп аталған аймақта үлкен суұ айдындары, көлеми қалын тоғайлар хэм қамыслықтар болып, бул жерден ағып тұрған дары тармақтарының ағыслары пәс болған. Зарафшанның суұы хәзирп күлгити ағысынан анағұрлым таскын болған. Зарафшанның суұы Қызыл кум шолмистанылығының әдеуир иткерисине шекем барған. Усы дәуирде Устирте суұдың азлы-көпгити тұрақлы дереклер болған.

Карақалпақстандағы неолит дәуірін еки райондағы Әмиұдарының әйкемгити Ақшадары дельтасындағы хэм Устирт кенисгити шөлгистанлығындағы археологипялық естеликтер сыпатлап береди. Әмиұдарының әйкемгити дельтасы Ақшадарының төменги бойларында, ишкити Қызылқумның шығыс тәрепинде Әмиұдарының төменги алабында, Хорезм хэм Карақалпақстан аймағынан Келтеминар мәдениятының көплеген мекан-жайлар ашылып үйренилди. Б.э.ш. VI-III мыңылышы жылдары Арв атрапының жазықтарында өзіне меншиккен озлестиріуш түриндеги ески экономика тийқарында раўақстанып атырған Келтеминар мәденияты бирлигиндеги көўимлер қоныс басалды.

Неолит адамзаттың жаңа көлемги аймақларды айрықша кө озлестирген дәуіри болады. Неолит дәуірінде Арал бойында жасаған адамлар тек дары алаптарың хэм дельта бойларын ғана емес, ап Қызылқумның хэм Устирттин ишкити аймақларын да өзлестире баслайды. Бизин дәуіриндегі қарағанда неолит дәуірінде анағұрлым қолайлы экогеографиялық жағдай дандшафт, хәуа райы жағдайларының бул кенисдиклерди озлестиріуигитине жәрдеми тийди. Шөлкер жайлар ийт арқа етти бастырылған. Солардан жақсы изертленген Жапобас-4,5,11,123 хэм С.П.Толстов атындағы тұрақ жайлар болады. Тұрақ жайлардың майданы 80 квадрат метрден 120-150 квадрат метрге шекем болды.

Жайлардың үстине ағаш қадалар жайылғаннан кейин, оның үстине қамыс, жекең хэм ағаш қабықтары менен бастырылған Жапобас-4 тұрақ жайының ишинде барқулда от жанып тұратуғын орайлық ошақ хэм оның айланасында бір неше майда ошақтар болған. Тұрақ жайлардың сыртында үй рүлгерінегити ұшың хызмет еткен деп у радары болған.

Келтеминарлылар тұрақ жайындағы орайлық ошақтың қимтағаздар сыйынуы орын деп есеппайды. Олай болса, қубда Арал бойындағы отқа сыйыныушылық усы неолит дәуірінде келіп шыққан. Келтеминарлылардың тұрақ жай құрылыстарының басқа түрлері ырым жер төгелер болған. Усындай бір неше жайлар бір ауылды құраған. Хәр бир ауыл тууысқан уруу болып, оның халқы 150-200 адам болып, соннан 50-70 адам хожалық жұмыслары менен шұғылланған. Келтеминар экономикасы өзіне меншиккен озлестиріуш хожалық держеесинде болған. Хожалықтың тийқарғы тарайлары бағықшылық, ашылық хэм тайын жемислерден терип алыушылықтан ибарат болған. Келтеминар мәденияты тараған хәр қыйлы районлардағы усы ұлыұма хожалық системасының хәр бир тарайының тутқан орыны тийқарыған өзгерип тұрған. Келтеминарлылар тулап ыдыстарды қолдан, ошақта отқа күйдиритп таырлауды биіткен. Келтеминарлылар мекан жайларынан табылған құралдарға: оқ жай оғының ұшы, балық ұсауды пайдаланған сүйектен иеленген шапылқылар хэм тағы басқалар.

Адамдар майда жәнликлерды, тасбақаларды ұслаған, құстардың мейкеклерин терип тұтынған. Сондай-ақ қолден дөңли беминиктердин дөңлерин жыйнап аұқат еткен. Дөңлерди тас «дигирман» менен ұнтаған. Келтеминарлылар қийик, қоян, жабайы шошқа, қудан хэм түлкілерге ашылық еткен. Қой хэм ешкілерди қолға үйреткен. Неолит дәуіріне тийнесли естеликтер Узбой дельтасы алабында, Кара қамыс жағдарында, Қызыл кум сархасында, Устирт кенисгитинде ұшырасалды. Устирте адамлар суұы бар жерлерге мекан басқан. Устирт кенисгитиндеги мекан-орындарға Булак, Айдабол, Қос булак, Белеўди, Шүрүк, Жарыңқулық хэм Ажнбай жайлары киреди. Устирте жасаған адамдардың тийқарғы хожалық хызметин ашылық болған, ұсылған

бағтанысызды олар Ақшапалары даятасынның халқына қарағанда көшіп-қонып тұрмыс кешірген.

Үстірттің шығыс бойында, Каспа жол деген жерден неолит дәуіріне тийісін адамның қабыры табылды. Қабырға 35-40 жасқа адамды жерлеген. Адам менен бірге теңіз бақаншағын хәм гүлді ыдыс бұйымдарын салып көмген.

Келтеминарлылар өзіннің келіп шығуы жағынан шығыс Каспий бойы көуімдеріне жақын болған. Келтеминарлылар мәдениетінің Едіт, батыс Сибирь, шығыс Иран елдері мәдениетіне ұқсаслығы болған. Зарафшанның төменгі алабында жасаған адамдардың неолит дәуіріне тийісін мекән жайлары да үйренілді. Бұларға Дарұзаққыр, Киши тұзқан хәм Каранты шір мекән орындары киреді.

Дарұзаққыр-1 мекәннен көлемі 81 кв метр төрт мүйешті жай ашылып үйренілді. Жайдың үстіне аташ салып, қамыс пенен бастырылғаны анықталды. Жайдың ишінде ошақ орын табылмасада, мәдени қатламда күлдің қалдықтары көп табылды. Мийнет куралдардан тас бағта, қырғыш, пышак хәм тағы басқа гүлді ыдыстардан кесе, шинак бөлшектері табылды.

Дарұзаққыр-II мекән, Дарұзаққыр-1 дін қасында жайласқан Мәдени қатламнан: тас пышак, қырғыш, нүкпеус, тақ моншақтар, сүйектен исленген құралдар хәм гүлді ыдыс қалдықтары табылды. Найза ұшы, оқ жайдың ұшы табылды. Киши Тұзқан мекән жайында жоқарыда жазылған тас құралдар хәм безеніу бұйымдары табылған.

Зарафшанның төменгі бөлімінде жасаған адамдар анышты хәм бадықшылық пенен күп көрген. Усы дәуірде Орта Азияның тау хәм тау алды етектерінде Хисор мәдениетінің пайда еткен көуімдер жасайды. Бул мәдениет Тәжікстан аймағына кең таралады. Хисар мәдениеті егеле кем үйренілген бөгсе да, үш мәдениетке ұқсас көуімдер арқа Тәжікстан, Ферғана, Ысык көу аймақтарында ушырасады. Мийнет куралдары кремень тастарды исленип, тас бағта, оқ жай ұшы, пышак, найза ұшынан ибарат болған. Хисар мәдениетінің ерте дәуіріне Төрт қабул мәдениеті жатады. Қойбулак мәдениеті орта неолит дәуірге, ал Гоздан тас соның дәуіріне тұұра келеді. Улыұма Төрт қабул мекән 6.3 ш.

5150-1400 мыңыншы жылдарды өз иніне алады. Төрт қабулдар түпкі бөрі, бұға, жабайы ешкі, қой хәм басқа хайуандарды ұсылап ақатпаған. Солай етіп олар анышлық, теримшилік, кейін ала шарұашылық пенен шұғылданған.

Қазақстан далаларында неолит дәуірінде табықтың тайын қазастар пайдаланыу хәм ондиріп шығаруу ұсылы да дауам жемістерін пайдаланыу хәм ондиріп шығаруу ұсылы да дауам етеді. Бірақ Қазақстан аймағы жақсы ізертленбеген.

§4. Энеолит

Европада ең ерте металл (мыс) дан пайдаланыу 6.3 ш. У мыңыншы жылдардың II-ярымынан басланады. Ертедегі металл дәуірі жақын шығыста 6.3 ш. VII-II мың, Орта жер теңіз жағаларында IV-II мың, орайлық Европа хәм орайлық Азияда III-II мыңыншы жылдарға тұұра келеді.

Мыс құралдары тастан исленген құралдарға қарағанда қолайлы бөгсе да, оның жұмсақ болуы себепті мыстан откір, кескіш құралдар жасау мүмкін болмайды. Соның ұшын да тастан құралдар ислеп пайдаланыу дауам етеді. Мыстан безеніу бұйымдарын ислейді.

Мыс дәуірінде адамзаттың хожалық жұмысында үлкен өзгерістер боған. Әйнекті шығыс елдері Месопотамия хәм алдыңғы Азияда энеолит дәуірінде қалға-мәмлкеттері пайда болды. Усы елдер жәмніетінде социалдық топтарлар хәм қасалар пайда болды.

Энеолит дәуірі әйнекті шығыс елдерінде хәм қушылық мәмлкеттерінде мыстан көптеп құралдар, безеніу бұйымдарын ислейді. Усы дәуірде шығыс елдердің табиғат жағдайлары жақсы болғаны ұшын дәрәя алабыларында дийханшылық, өнермәнтшілік хәм сауда өседі.

Орта Азияның күблә аймақтарында өзлестіріуші хожалық орында пайда болған дийханшылық хәм шарұашылық хожалықтың тіккірарын құрап, көпшілік территорияларға тарқалады. Бірақ бул дәуірде барлық елдерде экономикалық хәм мәдени райақталыуы бір тегіс болмайды.

Табитый-географиялык жактан нактаган болган арка-шыгыс аймактарда, турмыс кеширүүшү кауимлер хожалыгында багыкшылык хэм аншылык баслы орында иретлейди. Демек, энеолиттин ерте хэм раўажланган баскышында Орта Азияда жасаушы кауимлердин экономикалык, социал хэм медений раўажланууы бир тегис болмаган.

Исеп шығаруушы хожалык тийкарында раўажланган Түркмөнстаннын халкы айкемги шынгыс халыктарынын медений менен барлык уақыт байланыслы болган. Орта Азиянын арка хэм шыгыс аймактарында жасатан халыктар, Келтеминар хэм Хисар мәдениатына укесе хожалыкты даўам етеди. Усы аймактарда жасатан кауимлер бурьлпгьдай ацшылык, багыкшылык пенен шувьыланады. Сонын менен бирге тау етеклеринде жасатан кауимлер шаруашылык пенен шувьыланады. Бул дәўирде халыктын көпшиниги бурьлпгьдай дарьа бойларында, көлдердин жағаларында жасауы даўам етеди.

Орта энеолит дәўири куба Түркмөнстан аймагында жакса үйренилген. Бул аймакта биринши болып америкалы алымдар (Р.Шампелли) археологиялык изертлеу жұмыстарын алып барды. Куба Түркмөнстанда XX асирдин 50-жылларында М.Е. Массон басшылыгындағы ЮТАКС) экспедицаясы изертлеу объектердин алып барды. Энеолит дәўири археологиялык объектердин изертлегенде В.А.Куфтин, В.М. Массон, В.И.Сарининди, О.К. Бердиев, И.В.Хлопини хэм баскалар көп хызметлер етті. Бунын баска Зарафшаннын жокары бойларында жайласкан Пенджикентте жакын жердеги Саразм мекан жайы да үйрениледи. Саразмны томенти медений катламы мыс-тас (энеолит) дәўирине туўры келеди. Археологиялык изертлеулер натыйжесинде энеолит дәўиринде, куба Түркмөнстаннын айкемги шыгыс елдер тарихында туткан орны аныктанды. Энеолит дәўири естеликлеринен табылган археологиялык табылмалар стратегиясы радиокарбон усулында аныкталып, Орта Азия энеолитинин үш дәўирге-ерте раўажланган, орта хэм сонгы энеолит дәўирлерине бөлинуугыны аныктанды.

Ерте энеолит дәўирине Анау-1 хэм Намазгах-1 естеликтери кирели. Анау естелиги Алхабал жанындагы Анау ауылы атывнан алынты, ол Анау деген деп аталады. Анау деген еки дәўирге бөлинели. 1-дәўирде адамлар бир кабатлы жайларда турмыс кеширеди. 2-дәўирде Намазгах II хэм Намазгах III те адамлар көп кабатлы жайларда үй-массивлерде жасайды.

1-дәўир б.э.ш. V мынғышы жылтан б.э.ш. IV мынғышы жыллардын ортасына туўра келип, усы дәўирдин жаксы үйренилген естелиги Долгытж деген болып, ол Геокюр оазисинде жайласқан.

Раўажланган энеолитке: Анау-2, Намазгах-2 мекандары кирели. Намазгах-2 жайласуы жапынан батыс хэм шыгыс болып бөлинели. Соны энеолитке Намазгах-3 кирели. Ол да жайласуы бойынша батыс хэм шыгыс болып бөлінелди.

Жокары Зарафшан дарьа бойында жайласқан Саразм-1 сонгы энеолит дәўирине тийисли болады. Турак жайлардын дийўалларын пахта хэм кам гербишлерден өрелди хэм курылыста таслардан да пайдаланады. Турак жайлардын дийўалларын формасы адамдары кылай хэм кам гербинтен тиклейди, жайлардын формасы квадрат түринде болып, жай жанында хожалык курылысы болып, олар кичи панарактарга тийисли болган. Олар пынак, биз, кармак, бизезик, сырға хэм жүзик ислеп пайдаланган.

Раўажланган энеолитте адамлар Геокюр, Тагжен дарьа алабынын өзгестиреди. Дийханшылык етип, үйде мал асырайды. Адамнар үлкен руўлык кеўимге биригип жасайды. Соны энеолитте турак жайлар режелди, көше бойлап салынады. Аналык урыдан, аталык урыўта өтиў басланады. Копет тау етеклеринде дийханшылык өседи. Дийханшылыкта арпа, бийдай, жоньшка хэм паныс етпнерин етеди.

Энеолит дәўири жай орындарынан мүсинлер көп табылады. Адам хэм хайўандардын мүсинлери исленген. Мүсинлерде кудайы образы бериледи. Оларды хасылдаршылык, кеўендерлик кудайы деп түсинген. Ерте энеолит дәўириндеги Анау I мекан жайын пайда еткен кауимлер, консы Иран ели менен медений байланыста болган. Намазгах I дегендеги рет дийханшылык пенен шувьылданган.

Намачгях II Месопотамия. Элам елгери менен мөдөнү байланышта болган Соңгы энеолит дәуиринде Кара тепе жайында жасаушылар Иран хэм Месопотамия менен байланышта болган.

Анау мөдөнүнүн соңгы дәуири б.з.ш. IV мыңыншы жыл ортасы-б.з.ш. III мың жылдын басына туура келеди. Көп хандалар жайлар (20) хэм оннан көп үйлер ашылып үйренилди. Оларга амбарлар хэм сыяңынуу орындары да болган. Үлкен шаңаракты жэмаат болып жасанан. Булардын Карадепе, Алтын деге естелиги хэм жеке көбирлерден ибарат көбирстанлары болганы аныкталады.

Геокоюр аўылынын жанында 30 дан аслам көбирлер ашылды, көбирлерге шаңарак азатары жерленген, хэр бир көбирге 10 хэм оннан аслам мархумлар жерленген. Тууры мүешли домпаккы, гербиштен исленген көбирлер Орта Азияга Элам ямез Месопотамия елдеринен келген адамлардын тасири астында пайда болган.

Геокоюр естеликтеринин гүлди ыдыслары керамикасы атанак энгезат, ромб, үш мүйешли нагыслар, эшки сүүрети, кызыл, сур боулар менен бөзеледи. Бундай сүүретлер кубла Иран естеликтериндеги гүлди ыдысларында ушырасады. Естеликтердин мөдениий катламынан металл буйымдарынан биз, ийне, пышпак, башта, паш түйрегиш хэм айналар табылады.

Анау мөденияти дәуиринде сүү сакламышлар пайда болады. Үлкен каналар казылады, дийханшылыкта жылына эки рет өнім алынады. Жэмиесте социаллык жеке бөлиниўшилик келип шығалды. Тастан исленген морылардын табылуы меншикинкти пайда болганын аңлатады.

Солай етип, энеолит дәуиринде кубла Түркменстанда жасаушы кауимлер Иран хэм Ауғанстанның коңсы областылары менен бирге жасап, бир тилде сөйлескен. Энеолит дәуири акырында кубла Түркменстанда ергетеге қала пайда болады. Бул б.з.ш. III мыңыншы жылдарға туура келеди. Энеолит дәуиринин соңгы баскышында, жокары Зарафшан бойында, отырықшы дийханлар пайда еткен Саразм мөкан жайы пайда болады. Саразм бир неше мөдениий катламынан турыл, онын соңгы мөдениий катламынан табылган археологиялык буйымлар Агсу-II хэм

Геокоюр мөденииятына жакын болады. Гүлди ыдысларға кара, кызыл ренди, геометриялык нагыслар салынады. Б.з.ш. 2500-2180 – жылдарында тийести нагыссыз ыдыслар табылады. Саразм мөканынан көп хандалы жайлар ашылды, олар б.з.ш. IV мыңыншы жылдын акыры III мыңыншы жылдар басына туура келеди. Турак жайлары 3-4 хандалан ибарат болган.

Арал бойында энеолит дәуири естеликтери жүде кем. Ақшапарьянын естеликтеринен табылган азы-кем археологиялык буйымдар бар. Ырақ, мыс-тас аспринин акырында. Арал бойларында дийханшылык хэм шаруашылыкка өтиў басыланады. Бул өзгерис жана тарийхий бронза дәуиринин басыннаньынан дерек береди.

У бөл. БРОНЗА ӘСІРІ

Бронза дәуірі б.з.ш. 3000 мыңыншы жылдарды өз ишіне алады. Бронза бұл мыс пенен бронзаның қосымтасы. Бронза мысқа қарағанда қатты металл, оннан иеленген құрал-жарақтар мысқа қарағанда шыдамлы болып келеді. Бронза әсіри металлдық дәуіріннің жана басқышы болып, ол адамзат мәдениетінің рәуажланыуында үлкен өзгерістерді пайда етеді. Орта Азияда бронза әсіри бронзадан құрал-үскенелер іслеу менен бірге, атышк басқарған хожалықтар патриархал шаңарық қатнасықтың пайда болыуы, дийханшылықтан шаруашылықтың бөлініуі менен белгилі. Әйеметгі цивилизацияның пайда бола баслауы, мүлкіні теңсізліктің келіп шығыуы, қауымдер арасында этномәдени байланыстардың күшейіуі менен белгиленсді.

Бронза дәуірінде экологиялық жағдай бір қанша жақсыланады. Хауа райы құрғақ хәм жыллы болып келеді. Бронза дәуірінде тұрақты өнім алауының дийханшылық пенен мал шаруашылығы кәсіби тез рәуажланады. Бірақ, бронза дәуіріндегі бундай өзгерістер менен бірге Орта Азияның басқа аймақтарында, күбда региондары қарағанда, арқа зоналары хәм шол аймақтарында рәуажланыу бір қанша артта қалады. Хожалықта дийханшылық ямаса шаруашылық пенен шұғылланыушы халықтар оазистерде тығыз жасайды. Усының нәтижесінде бір-биринен ажыралып тұратуғын экономика келіп шығады. Орта Азияның күбда региондарында экономикасы жоқары өскен, дийханшылық пенен шұғылланыушы халық жасаса, арқа аймақтарыда Андронов мәдениетінің пайда еткен шаруашылық пенен шұғылтанған қауымдер жасап, олар бір-биринен тұрмыс қапты менен ажыралып тұрған. Солтан қарамастан бронза әсірінде дийхантар менен шаруалар барлық уақытта экономикалық хәм мәдениет бейланыста болған.

Ең дәслеп бронзадан киши Азия хәм екі дәрәя арасындағы елдер пайдаланады. Мыср, Месопотамия, киши Азия, Иранның батыс районларында б.з.ш. III-II мыңыншы жылдардың басында

құлшылық мәмлкетлік дүзими таралады. Бронза дәуірінде Орта Азияда да әйеметгі шығыс елдері сыяқты хожалықтың түріері өседі. Әсіресе, Түркменстанның күбда аймағында жоқары дәрежелі дийханшылық хожалығы рәуажланды. Бұл жерде бронза әсірні б.з.ш. III-II мыңыншы жылдарды өз ишіне алады. Бронза дәуірінде дийханшылықта бронзадан иеленген күнде, омаш (көс) арқалы жер аударып, дийханшылықта өнімнің зүрәет алады. Усы дәуірде әйеметгі қала мәдениеті пайда болады. Жергілікті хожалықты басқаруы институты келіп шығады.

Металдарды еритіу, түзетпшылық тасты қайта іслеу, тоқнаашылық, құрылыс іслері өсиі, жәміетте өзгерістер пайда болады. Мәнументаль архитектуралық құрылыстар салынады, мүсіндер (терракоталар) ісленеді хәм зергершілік іслері де рәуажланады.

Күбда Түркменстанда бронза дәуірі мәдениеті Анау-III басқышы менен белгиленип, ол үш дәуірге бөллінеді.

1. Әйеметгі (ерте) бронза.
2. Рәуажланған бронза.
3. Солтғы бронза.

Әйеметгі (ерте) бронза басқышына (Намазгах IV б.з.ш. 2750-2300-жылдар), рәуажланған бронза (Намазгах V б.з.ш. 2300-1850-жылдар) хәм солтғы бронза басқышына (Намазгах VI б.з.ш. 1850-1400- жылдар) тийіслі мекан жайлары киреді. Б.з.ш. III мыңыншы жылдары Конет таудың арқа аймағында екі үлкен дийханшылық орайлары пайда болады. Майданы 20 га тен Алтын тепе хәм 50 га майданта иіе Намазгах қала отырықшы дийханлар Мұртаб дәрәясының дельта бойдарын хәм Әмідулардың орта жаңалары өзлестіреді. Бронзаның орта басқышына тийіслі Метан-жайларда хәм ертедегі қала құрылысының пайда болғаны сезіледі.

Әйеметгі Маргиана хәм Бактрияда ерте прето-қалалар келіп шығады. Мәселен: Голур, Тоголок, Сапалы, Жаркутан, Дашлы, Саразм хәм тағы басқа қала цивилизация орайлары белгилі. Бұлдардың материалдық мәдениеті өз ара ұқсас болғаны ұшың, қалыңдар оларды айрықша Бактрия-Маргиана археологиялық комплексі деп атайды. Бұл археологиялық комплекстің келіп

шығығына тек күбә Түркмәнстан мәдениәты ғала емес әт, Хиндистанғағы Харәппә цивилизациясы, Иран, Ауғанстан этностары менен дә байланысы, олардын бул аймакка келип араласуы болады. Ертедеги қалалардын бири Алтын дөпе болады. Майданы 25-26 га болған прото-қала 9 қурылыс горизонтқа бөлинип, мәдениет қатламы орта бронза дәуіріне тиісиди (Намазғәх V) әт. төменті 6 мәдениет қатламы (4-9 жайлар) сонғы бронза дәуіріне тиісиди. Алтын дөпенін ени 3 метр дийәу қоршап тұрған. Алтын дөпелә қварталлар көше бойлап жайласқан болған. Жеке жайларда киши шаңараклар жасаса, қварталларда үлкен шаңарак ағзалары жасатан. Олар бирингип хожалык алып барған. Алтын дөпе жанында қала қобирстаны болған. Қалада үлкен монументалдык архитектуралык бина хәм зиккурат сыйыныу орайы болған. Алтын дөпелә минара түриндети бул сыйыныу орайы кам гербишлерден өриледи. Бул сыйыныу Ширкеуи Месопотамиядағы Зиккурат ширкеуине ұсаған. Ол жерде адамды жерлеу ұшын мәтәжелментен болмелер болған. Болмелердин биреуинде диний мересимлер өткизилген, қалғандарында ширкеу хызметкерлери жасатан хәм маркумдардын сүйеклери сақланған. Қаланын арқа терәпиндети жайларда онерментшилер мәхәлелери жайласады. Ол еки яруслы күмбиз печялерде гүләт ыдыслар таярлады. Гүләт ыдыслар күмбиз печялерде таярланып, бұрынғыдай сүүретлери бар ыдыслар таярланбайды.

Алтын дөпеләден табылған тас, сүйек, мыс хәм бронзадан ислентен мийнет қурашларта биз, ийне, пышак, кармак, бөзениу буйымдардан сырта, жүзик, айна хәм тағы басқалар жатады. Көптеген адам мүсинлери табылады. Алтын дөпелә жасаушылар сүүғарып дийханшылық өткен. Хожалықта майда малларды асырайды. Аншылықта қулан хәм жейраң аўланған. Бул жерде металлургия жоқары дәрежелә өекен.

Алтын дөпенин мәдениет қатламынан хәр түрли сыйыныу буйымдары хәм бөзениу заттары табылған. Бул жерден табылған жүлдиз, айдын сүүретлери олардын ай қулайына сыйынганынан дерек бөреди.

Рәуәқланған бронза басқыншыда тұрақ жайлардын көлеми үлкейетти. Жай-болмелер тәртти пенен салыннып, жайлар ортасынан кешелер өтеди. Алтын дөпелә бир неше үйлердин пайда болуғына қарғанда, қала халқынын бир неше топарға бөлинип жасарғанынан дерек бөреди. Алтын дөпеләди диний сыйыныу орны қайта қурылады, онын минаратарынын бийиклети хәм бөлменин майданы кеңейетти. Жайдын сыйынуғутып болмесинин бирнен ишпиктик сақтанатуғтын ылыс табылады. Бир бөлмелә мүқәддес от жағып тұрған. Бул жерде дә жүлдиз белгилер ушырасады. Сонғы бронза басқыншыда бұрынғы үлкен көлемди жайлар, киши моқаллары айланады. Усы дәуірде Алтын дөпени адамлар таслап кетелди.

Намазғәх тепенин майданы қысқарады. Ертедеги қала мәдениәты Мурғаб өазисине көшип, бул жерде бир неше дийханшылық оазислер пайда болады. Мурғаб оазисиндеги орайлық қоныс жай атпайында, бир неше майда қоныс орындар қурылады. Орта Азияда жасатан қала халқынын мәдениет турмысы Месопотамия ешлериндети халықлардын турмысынан кем болмаған.

Алтын дөпенин мәдениет қатламынан б.з.ш. 2 мыңышы жылларта тиісиди алтыннан ислентен өгиз хәм қасқыр басары табылады. Бундай алтыннан ислентен өгиз басы бұрын еки дәрәя аралынылғаты Ур қаласынан табылған еди. Демек, Алтын дөпе табылғандарына әйемги Шүмерлердин мәдениет тәсирин болған. Бул дәстәпки қалаларда ибалатханалар болып, онда барлық ұақыт мүқәддес от жағып тұрған. Олар оттын қарамағлығына сыйыттан.

Бронза әсиринде адамларын жүнлерди ийириу, зығыр қабықларын қайта ислеу технологиясыннып ойлап табыуы, олардын сапасын хәм өнимин арттырады. Бронза дәуірінде гүләт ыдысларын ислеудә шарықтан кен пайдаланылады хәм оларды таярау технологиясын жақсыластып, сапасы артады.

Бронза әсиринде гүләтшылыққа қарағанда металлшылық бир қанша артта қалады. Соран қарамастан металлдан түрли ыдыслар таярауда кәнийтәлескен мыс қуйыу устаханалары пайда болады. Бронза дәуірінде шақмак таслардан дийханшылық ұшын мийнет қурашларын ислеу дәуам етеди.

Токымалылык кен раўажланалды. Бул дәуірде бронзадан кейин ала гүмистен хэм алтынан бөзениў затларын ислейтуғын зергершилик раўажланалды. Зергерлер түрли бөзениў буйымларын ислеп, халықтың талабын канаатландырып отырған. Мәселен: Алтын дене ибадатханасынан өлсө (буғанын алтын басы 6.э.ш. 2 мыңышы жыллар) табылып, ол халықтың диний исенами менен байланыслы болған.

Бронза хэм мыстан исленген мөрлер жүде қызықты хэм жәмийетте мүлк ийелеринин өсти шыққанынан дерек береди. Олардың арасында тастан хэм керамикадан исленген мөрлер де ушырасады. Түркменстаннан табылған мөрлерде сүүретлер салынады хэм Месопотамия естеликлеринен табылған түрдеп ұқсайды. Мөрлерде хайуанлар ямаса фантастикалық түрдеп макулдар көриниси бериледи.

Бронза дәуірінде хайкелсазлық (мүсіншилик) өнери өседи. Әсіресе, раўажланған бронза дәуірінде халқлардың мүсінлери исленип, оларды хұрметли көринисте береди. Ер адамлардың мүсінни кем исленеди. Кубла Түркменстанда бронза дәуірінде бир қудата исенбей, көп қудата исенген, әсіресе сол халқлардың қараматында, оларды хасылдарлық, молшылық хэм шапарак көүендери деп исенген болыу керек. Соңғы бронзада Муртаб оазисинде исленген гүлал ыдысларға адам хәр түрли хайуан көринислерин салып бөзетен.

Бронза асиринде кубла Түркменстан, Орта Азияның раўажланған аймағы болып, қала мәденияты пайда болған районы болады. Кубла Түркменстанда қала хэм дийханшылық мәдениятының раўажланыуына әйкемти ынтыс мәденияты консы болады.

Иран хэм Ауғанстан мәдениятының тасрири тийеди. Кейин ала бул мәденият, Орта Азияның басқа районыларына таратады. 6.э.ш. II мыңышы жыллықка келип, Әмиўлардың орта бөлминде, оның ол тәрепинде ерте қала мәденияты пайда болды. Хазирги өзбекстан аймағында усы дәуірге тийисли археологизиялық мийрас объектлери үтрепилип, олар тийкарынан төмендеги дәуірлерге бөлинеди:

Корғатыў дийўашларға ийе болған қала-елалар хэм ийе болмаған ауыл елатлар. Бул жерде бронза дәуіри мәденияты-

Сандығы мәденияты ағы менен белгини болып, бул мәденияты төмендеги басқышларға бөлиўге болады.

1. Сағалды басқышы - 6.э.ш. XXII асир екінши ярымынан -

XX асирге шекем

- 2. Жаркүтан басқышы - 6.э.ш. XIX-XVI асирлер.
- 3. Күзелли басқышы - 6.э.ш. XVI асирлер.
- 4. Муғалли басқышы - 6.э.ш. XV асирлер.
- 5. Бустан басқышы - 6.э.ш. XIV асирлер.

Сағалды басқышына тийисли майданы 4 га тен мақан-жай ашылып, бул жерде адамлар махаллелерде бөлинип жасаған. Естеликтин мәдени қатламынан кеселер, түзелер хэм киши табактар табылады. Естеликтен қабирстан табылып үйрениледи. Сағалды тепе басқышында бул мақан жайда 50-60 хожалық жасаған.

Сағалды тепеде марқум қабирлери мақан етип ямаса жеке қабирге жерленген. Тейге ыдыс ишине салып ямаса дийўаллар астына кемилген. Жас балаларды хэм киши ойларға көмген. Үчкен жасларды бир таманына жатқарып, бүккесине жатқарып жерлеген. Бир неше адамларды хэм хайуанларды бирге жерлеген қабирлери де ушырасады. Қабирлерге мийнет кураллары, тастан хэм бронзадан исленген буйымлар салып жерленген. Қабирлерден табылған буйымларға қарағанда, жәмийетте социаллық теңsizликтин болғаны аңдатады.

Жаркүтан басқышында майданы 90 га ийе болған мақан жайлар үйренилип, жайлардың қурылысы реже бойынша салынған арқ хэм қорғаныс дийўаллары ашылады. Ибадатханадан табылған буйымларға қарағанда, жаркүтанлылар отқа хэм суудың қараматына сыйынған.

Өзбекстанның күбласындағы дийханшылық мәденияты хазирше Жаркүтан қабирстаны тийкарында изертленеди. Бронза асиринде исленген гүлал ыдыслар жоқары сапта ийе болып, кемели. Жаркүтан басқышында гүлалшылық ислеп шығарыў, әсіресе мийнетти шөлкемlestириў оазислери де болады. Барлық махаллелерде ыдысларды таарлауға молшерленген арнаулы ошак орынлары болған. Ислеп шығарыўды және де кеңейттириў ушын,

ғудалшылық ошақтарын үлкейтіп, олардың құрылыстарын бекемдейді.

Күзегі хам моллашы басқышларға келіп ғудалшылық оазисі жоқары дәрежесіне көтеріледі. Жоқары дәрежеге Сағалшы ғудалшылықтар іселеді. Бұл істе айланатуғын шарықтар қолданылады хам ыдысларды тазарлауда жана усылар пайдаланыды. Әнерментшілікте бронзадан бұйымнар істейтуғын кәсіпкерлер пайда болады. Тастан міндет құралдар іселеуді дағам етеди. Жарқутанда ерте дийханшылық пайда бола басайды. Күзегі хам моллашы басқышында дийханшылық және де өседі. Сағалшы тепедегі отырықшы дийханлардың тұрақ жайларынан табылған бұйымнар кубла Түркменстан, арка-шыныс Иран, арка Ауғанстан, кубла Ауғанстан елатларынан табылған бұйымларға ұқсас болып келеди. Бірақ, айыемгі Бактрия аймағы ұшып бұл археологиялық табылмалар, жеке өзіне характерлі мәдениет болады. Бұл аймақтардағы отырықшы дийханшылық тәсірінде пайда болып, оның тийкарын іселеп шығарушы хожалық тийкарында пайда болған айыемгі мәдениет ошақтарынан ізлеу керек. Сағалшы тепеден табылған археологиялық материаллар Мурғаб оазисиндегі Намазгах V хам VI лардың ертедегі басқышына тийісін материалларына. Жарқутан табылмалары раўажланған Намазгах VI, Күзегі хам Моллашы материаллары болса, солғы Намазгах материалларына ұқсас болып келеди.

Солдай етіп, кубла Түркменстан мәдениеті Сағалшы мәдениетінің келіп іселеп раўажлануына тийкары орай болып хызмет еткен. Б.э.ш. II мыңыншы жылдықтың II-шеретінен баслап, айыемгі Бактрияның аймағында жасаушы отырықшы дийханшылық пенен шұғылланған қауімлер дийханшылық мәдениетінің пайда етіп, өсе басайды. Нәтижеде, айыемгі Бактрияда бронза дәуірінің түрлі басқыштарында жана дийханшылық оазислері пайда болады. Кейін ала бұл жерлері дийханлар оазислеріне характерлі жергілікті мәдениет турмысы алып барған.

Зарафшанның төменгі алабында Заманбаба мәдениеті пайда болды. Заманбаба мекен-орындары б.э.ш. III мыңыншы жылдың ақыры-IV мың жылдың I-шеретіне тийісін. Бұл жерден арым жер

тедеде хам жер үстіне салынған қоныс орындар табылып үйренілеті. Заманбабалықтар ашуайы дийханшылық шаруашылық, балықшылық хам аңшылық пенен шұғылланған. Заманбаба мәдениеті ғудалшылығына Келтеминартылардың тәсірі болған. Солдай етіп, Орта Азияның (пәкістанды жазық далаларындағы) кубла районларындағы алдыңғы отырықшы дийханшылық қауімлері, ерте қала мәдениетінің пайда еткен. Алдыңғы цивилизациялы елдер менен байланыста болған қауімлер, кубланың ұсы алдыңғы цивилизацияның тәсірі астында хожалықтың өнім жетістіретуғын тәсірін-дийханшылықты, мал шаруашылығын хам бронза металургиясын өзгестіреді. Бірақ, хожалықтың бұл түрлері бір тегіс раўажланбайды. Егер Орта Азияның Әмударья, Сұрхандарья, Зарафшан, Теджен хам Мурғаб сыяқты дарьялардың ири дельталарында дийханшылық ұшын қолдайы тейінғы географиялық хаўа райы жағдайлары қолдайы болған болса, Қызылқум хам Үстірт кенісліктерде ұсындай қолдайы жағдай болмайды. Солтықтан да, бұл аймақларда бронза дәуірінде халықтың саны жүде аз болып, хожалығының тийкары бөдалры мал шаруашылық хам аңшылық болады. Бронза дәуірінде Орта Азияның пәкістанды зонасының тийкары халқы жәмгескен дарья дельталарындағы хожалықтар менен кубла районларыдағы дийханшылық жәмгетлерінің хожалығы арастылдағы айырмашылықтар кем-кемнен азайып барды хам бронза дәуірінің ақырына келіп бұл айырмашылықтар егестесізі болып қалады.

Бронза дәуірінде ондириуіші күшлердің ұлыма өсуі, социалдық салда да прогрессивтік түрдегі өзгеріслерге алып келеді. Аналық ұрыудан аталық ұрыуда отиу іске асады. Жәмгетте аталық ұрыудың келіп шығуы айыемгі қауымдық дүңкінің ыдырай басқатанын көрсетті. Тийкары өндірісін хызмет металургия ығаса металдан зат хам бұйымдар іселеу, тийкарынан ер аламдардың неіне айналады. Ұрыудың құрамындағы ер адамдардың саны бойынша ұрыудың әхміеті де арттады. Егер, ұрыудың өткен болса, бұл грекше матрилондықлық неке деп аталады. Енді, аталық ұрыуды дәуірінде келіншек өзіннің тең

хукажылыгын жойылып, ернин урпына өткөн, бул грекше патриюкалылык кеке деп аталады.

Жәмийеттин өндирүүшү күндөрүнүн улууна өсүүн айрым патриархалдык шаңарактарда көп байлыктын үй үскөлөрүнүн, мийнет куралдарынын хэм тагы баскалардын көп жыйналууна алып келеди. Мине, усы тийкарда мүлк тенсизлиги келип шытады. Бронза дәуири жагалайларндагы коллективлик мийнет пенен дөрөнгөн меншик айрым патриархалдык шаңарактардын меншигине айнала баспайды. Солан карамастан, бронза дәуири дауаында мийнет тийкарынан коллективлик түрте ийе болып калады. Туткил жамсаат аталары биригип ислеп шытарылган онни патриархалдык уруу баслыгы колына жамлешип, бул жеке меншиктин пайда болууна алып келеди. Бронза дәуиринде кәуимини баскаруушы топтары ажыралып шытады. Бул процесслер эйемиги тенликти ыдыратып, жәмийеттин социалдык катламдарга бөлүнүүнө жагдай тууызады.

Бронза дәуиринде халык санынын өсүүн, кәуимлер арасында зат алмасуулар түриндеги сауда, кәуимлер аралык эттик байланышлардын күшейүүн, олардын при аўқамдарга бирлесеүүнө жагдай тууызады. Байлыктардын топланууына мүмкиншилик болганы себепли хэм катламлардын өсүүн натыйжесинде кәуимлер аралык соқлыгысуулар болып тұрады. Усындай жагдайда кәуимлер шөлкеминин басында көсем ямаса көсемдер кенеси тұрады. Натыйжеде булар киши кәуим-мамлекетине айланады.

Игилмиздардын болжауына караганда бронза осиринин акырында, Орта Азиянын куряк шенистанлы областыларында өндирүүшү күшлердин раўажланыуынын, маллардын бас санынын өсүүинин, кәуимлер арасында сауда алмасууынын күшейүүинин тийкарында дийханлар хэм шаруалар арасында мийнеттин жәмийетлик бөлүнүү процесси герейлеседи. Көшпелі шаруалардын жәмийеттери калыптесип, сууы аз шөлстандыктардагы отада үлкен кенісликлердеги мал жайбауларды натыйжелі пайдаланууға мүмкиншилик беретүүн хожалык түрлери келип шытады.

Б.э.ш. II мыңышы жылдардын басында Куба Арал бойында Келтеминарлылардын аўталары, Орта Азиянын Куба районлары

кәуимлеринин мәдениет тәсиринде, Суўжаргал мәдениетин пайда етеди. Суўжаргал мәдениатына Куба Түркменстандагы Анау хэм шығыс Иран мәдениатынын тәсирин сезиледи. Суўжаргалтылар дийханшылык хэм шаруашылык пенен шүтүлданып хэм Гулаи ндыстарын да ислей билген.

Б.э.ш. XVI-XII осирлерде Суўжаргалтылар менен иргелес Тазабагжал мәдениатын пайда еткен кәуимлер жасайды. Тазабагжалшылар келип шытыу жагынан б.э.ш. II мын жыл ортасы-1 мынышы жылдын басында арка-батыстан Енисейге шөкөм, Тянь-Шаньнан Памирге шөкөм кеніслигинде омир сүргөн, Көшпелі Андранов хэм батыс Казакстан даласы Жайык бойларында жасаган алакул хэм сруб кәуимлерине жакын болды. Ал, Европа, Казакстан, Сибирде жасаган Андранов көшпелі кәуимлер мал шаруашылыгы менен шүтүлганды. Усы дәуирден баслап, Арал бойларына түрк этносы таралады. Куба Арал бойы бронза осир естеликлерине-Базар 2-5, 9, 11, Жанбас-6-7, Көкше 1-3, 15, 19, Кабат 3 мекән жайлары жағалды. Кабат-3 меканынан кураг-жарак ислетүүгын устаханалар найза ушлары хэм ок жай ушлары табылды. Б.э.ш. XIII-XII осирлер Түркменстанда жасаган Наврузахлылар Тазабагжалшылар менен мәдениет байланыста болган.

Б.э.ш. II мынышы жыллықтың ортасында Тазабагжал мәдениатын дөрөткен кәуимлер коньсласкан Акшадерьянын куба делгысы, Куба Арал атирапындагы сууфарып егилетүүгын дийханшылыктын раўажланган эйемги орайы болды. Эйемги Хорезм цивилизациясынын төркини де, мине усы дийханшылык тийкарында, бронза дәуиринен басланады. Дийханшылык хожалыгынын болғалыгын сөзсиз дәлилпейтүүгын бурын егилген атызлар менен эйемги сууфарыу системезынен излери Каркыптактстан кубасындагы бронза дәуирине тийисли Көкше-2 естелиги атирапында хэм агро-ирригациялык жакан режелестирген жерлердин қалдықлары бар. Эйемги мекән жүрлар толары Жанбас дөңлиги атирапынан табылып изертленеди. Бул жердеги дийханшылык атызлар Ахшадерья делгысынын жағаларына жакын жайласып, суу тасқан ұақытта, суу басыуынан табиий сууфарылған хэм олардын ен

өртөрөгеттиси табиий шөлдер менен қоршалған атыздар болған. Кейін ала адамдар дийханшылықта тажирийбелер топлап, атыздарды жапқан саңа алған салмақтар менен сууғарған. Салма хэм жаптардын ұзындығы 150-200 метр болған жерлерди, олардын тұрақ жайларынын жапында болған хэм хәр бир хожалық аякса кошпелилер голары үй капталы жерлеринде егин егип, дийханшылық еткен. Бронза дәуириндеги дийханшылықта хайуандарды күш-көплек ретинде пайдаланған. Зүрәт қолдан исленген орақтар менен орып, жыйнап алынған. Денди тастан исленген келде түйген, тас дитирманлар менен унғанан. Тас кураллардын қалдығы бронзадан исленген орақтар Каракалпақстандағы бронза махан жайлардан көп табылады.

Кейинги бронза дәуирине келип дийханшылық және де өседи. Әмирбад махан-журтларынын қалдықтарын изертлеген археологтар ұзындығы 1 километрге жеткен сууғаруы каналдар қалдырын тапты. Қубла Арал аңғарынын дельта етеклеринде дийханшылық пенен бирге, мал шаруашылығы өседи хэм шаруашылықта қарамал тийкары орынды ийелейди.

Өнерментшилик өз алдына кәсіп болып бөлинбесе де, үй-иши өнерментшилиги рауажланады. Бронза әсерин акырында өнерментшиликте кәнийгелесуу байқалады. Сонғы бронза дәуиринде Жәккө парсан 2 маханында жайлардын биринде кәнийге металлды куйушылық ұстаханасы ашылды. Металлургия кәнийгелесууге отрудин басланууы, кәнийгелесиприлген өнерментшилик өндирисинин кәсіп ретинде бөлинип шығуы жолындағы ахмийетти қәдем болады. Тұлаштылық үй-иши өнерментшилиги болып қала береди. Жип ийириу, үйде ислейтуғын әйеметти кәсіптин бири болады. Бронза әсерине тийисли қубла Арал бойынан үлкен кәуим жәмәәтине тийисли Көкше-3 кәбирстаны ашылып, оларды азық-ауқат салған зайыпшыларды бир кәбирге саяшп, оларды азық-ауқат салған ыдымлар, курал-жарак хэм бәзенуу заттары менен бирге жерленгени анықланды. Б.э.ш. II мыныншы жылдықтың орталарында арқа Тәжиқстан, Ферғананын бир бөлиминде, Ташкент оазисинде хэм Зарафшан аймағында Кара кум мәденияты таралады. Бул мәдениятқа Хисар, Тазабақжип хэм Андронов

мәдениятларынын тәсири болған. Бул мәденият Чүст хэм қубладағы дийханшылық мәденияты менен байланыслы болған. Бул мәдениятта шаруашылық хэм дийханшылық пенен шұғылланған. Хожалықта металл куйуу үлкен орын тутқан. Тұлаштылық хэм бәзенуу буйымдары исленген.

Ферғана оазисинде Қайрақкум мәденияты менен бирдикте Чүст мәденияты (б.э.ш.-II мыныншы жылдын акыры) рауажланған. Чүст мәдениятына тийисли кәбирлер, дийуаллар қораны, үй-үкәселери хэм хожалық буйымдар табылып үйрениледи. Нағисы тұлағ ыдымлар, бронза, тас хэм сүйектен исленген заттар табылып үйрениледи. Чүстлылар дийханшылықты, шаруашылықты, тұлаштылықты, тоқымашылықты хэм металл куйууды жақсы билген.

Б.э.ш. II-мыныншы жылдықтың екинши ярмында хэм I-мыныншы жылдықтың басында социаллық хэм экономикалық рауажлануу процесслери шыгыс Арал хэм Сырдарья алабында басқаша болған. Бул жерде тұрақлы махан-журт болмаған. Бул аймақтан шаруалардын жайлары табылады. Кәбирстанлардан табылған археологиялық материалдарға қарағанда, Қубла регионлар менен Аралдын шығысында жәсаушы этностар мәдениі байланыста болғаны анықланды. Шыгыс Арал аңғарында бронза дәуиринде сууғарма жерлерде онша үлкен емес атызларда дийханшылық болған. Бул жердин халқы шаруашылық хэм азылап дийханшылық пенен шұғылланған. Батыс Арал хэм Устурт дийханшылық пенен шұғылланған. Батыс Арал хэм Устурт кәнос.лтинде бронза дәуиринде халық кошпели хожалық жүргізген. Олар қоныс орындарын хэм кәбирлердин қалдырған.

Б.э.ш. III мыныншы жылдардын акырында Евразиянын арқа-балысында шаруашылық пенен шұғылланған кәуимлер көшип қонып тұрмакә келирели. Бул халықлардын басым көпшилиги Индоеропа хэм Иран тилинде сөйлеген. Б.э.ш. II мыныншы жылтары орта хэм төменги Волга хэм қубла Урал бойларындағы сруб мәдениятын Қазақстаннан Алтайға шекемги аралықта Андронов мәдениятын пайда еткен кәуимлер жасайды. Кейін ала бул кошпелилер дийханшылықлы елаттарға арбаасалы хэм жана мәдениятлары пайда етеди.

Сондай кылып бронза дәуірінде Орта Азияда түрлі хожалық түрине ийе болған халықтар турмыс көшірген хэм олар өз ара этномәдени байланысларда болған.

VI бап. ЕРТЕ ТЕМИР ӘСИРИ (б.з.ш. VIII-V әсирлер)

Адамлар темир менен б.з.ш. III-II мыңыншы жылдары танысады. Әлиұайы темірлер метеориттерде ұшырайды. Бирак адамлар метеориттерден темирди алып, оны қайта ислеп хожалықта пайдалана алмаған. Темир хакқында жазба дереклер Мыср фараондары Аменхотеп III (б.з.ш.1455-1419 - жыллар) хэм Эхнатон (б.з.ш. 1418-1400 - жылдар) дәуіріне туура келеди. Темирден исленген безеніу буйымы фараон Тутанхамон көбіріннен табылады. Темирди бірінши рет Мыср, Еки дарья аралығы елери, Әгей тенизи жағалары халықлары хожалықта пайдаланады. Темир қатты хэм өткір металл. Темир 900-1530 С° ыссылықта ерийди. Оны еритіу үшін адамлар ұзақ әсирлер дәуірінде тажирийбе тошлап, кейін бұл металлды еритип пайдаланыудын технологиясын ислеп шығады. Темирди рудадан ажыратып алып, кейін оны еритип хэм сууытын және қайта ислейди.

Б.з.ш. II мыңыншы жылдардын соңгы шерегинде, темирди хожалықта кеннен пайдаланған Кипри Азиядағы Хет патшалығы болады. Б.з.ш. XIV-XIII әсирлерде Хет патшасы Фараон Рамзес II ге корабльге тийеп темир жібергені хакқында клинопись тәңбелеринде жазылады.

Б.з.ш. IX-VIII әсирлерде темирден хожалыққа керекли буйымдарды ислеу Ассирия, Урарту патшалығында кен таралады. Б.з.ш. II мыңыншы жылдардын акырында Кипри Азия хэм Жер орта тензинин шығыс жағаларынан темирден пайдаланыу Месопотамия хэм Иран елдерине өтеди. Б.з.ш. I мыңыншы жылдардын басында темир металлургиясы Ираннан Хиндстанға таралады. Б.з.ш. VIII әсирде темир Иран хэм Хиндстаннан Орта Азияға таралады. Кытайда темир дәуіри б.з.ш. I мыңыншы жылдар ортасына тууры келеди. Кореяда темир әсирі б.з.ш. I мыңыншы жылдардын II-ярымында-б.з.ш. III-II әсирлеринде басланады. Б.з.ш. VI әсир акырында греклер темирден курал жарақ етип пайдаланады.

Батыс хэм орта Европада ерте темир асирри б.э.ш. VII-VII асирлерде басланады. Евразия кенислегинде Дунайдан Байкал хэм Монголияга шекмги аралыкта, темир дэуиринде көшпели-шаруа жэмийетинде скиф-сибирь мәденияты калыппеседи. Кейин ала отын орнына сармаг хэм ерте түнн каўимлери келеди.

Б.э.ш. I мыныншы жылдардын басында Кавказ арты жеринде Урарту (Ван) патшалыгы пайда болады. Бул мәмлекет пенен киммерийлер хэм скифлер мәдений байланыста болады. Б.э.ш. VI асирде Колхида хэм айнекти Армения патшалыгы калыппеседи. Б.э.ш. VIII-V асирде Кара теңиз жагаларында биринши грек колониялары пайда болады. Б.э.ш. V-IV асирлеринде колониялардын саны көбейеди.

Орта Азия аймагынан табылган ен дасленки темирден исленген затлар б.э.ш. I мыныншы жылдыктын басындагы Анау (б.э.ш. IX-VIII асирлер) Дара тене (б.э.ш. VII-VI асирлер), Куйи сай- (б.э.ш. VII-V асирлер), Далверзин (б.э.ш. VIII-VI асирлер) материкалдар менен белгиленеди. Бирак, темирдин кеннен таралыуы б.э.ш. VII-V асирлерге туўры келеди. Сонын ушып да Орта Азияда ерте темир дэуиринин баслануу сәнеси туўрысында анык бир шикир жок. Бир топар илимпазлар Орта Азияда ерте темир дэуири Иран хэм Хиндстан елдериндегидей б.э.ш. X-VIII асирлерде басланады деп есаплайды. Екинши топар илимпазлар Анау хэм Далверзин естеликтеринин мәдений катламларынан табылган темир буйымларына карап, Орта Азияда ерте темир дэуири б.э.ш. IX-VIII асирлерде басланады, деп жуўмак темир дэуири б.э.ш. VIII-V асирлерде басланады, деп жуўмак шығарсақ туўры болады. Б.э.ш. X-VIII асирлери болса, бул бронзатан ерте темир асирине өтиў дэуири болады. Улыўма алганда б.э.ш. I мыныншы жылдыктын басында, Орта Азия аймагында жасаган айнекти дийхан хэм шаруа каўимлеринин социал-экономикалык хэм мәдений турмысында бир қатар оазислер болады. Отырыкшы ханлыктардын дийханшылык оазислеринде, суўтарыў таруулары кенейеди. Дийханлар темир кураглардан пайдаланып, жана егислик жерлерди озлестиреди. Мәкан жайлардын саны өседи, олардын майланы кенейеди, курылыслар өзгереди хэм қаталар пайда болады. Қаша хэм

ауылдык дийханшылык елатларда архитектуралык курылыс хэм өнерментшилликтин бөлинип шыгууына жағдай жаратады.

Орта Азиянын шоллестан хэм тау алды аймақтарында көшпели шаруалар жасап, олар дийханшылык елатлар менен мулдамы этномәдений сәуде байланыста болады. Орта Азиянын б.э.ш. I мыныншы жылдыкларға туўры келетуғын, алымлар тәрепинен үйренилген археологиялык объектлерге: Түркменияда-Арбалы тене, Гоне тене, Уш тене; Сурхан оазисинде-Киши тене, Бандикан, Кызыл тене, Қалкадарья аймагында-Сангири тене, Узынтыр, Дара тене, Шырақшы тене; Самарқалд дөгеретинде-Көк тене; Ферғанада-Далверзин тене, Чүст, Ашкөл тене изерленип, материаллар алынды. Усы археологиялык объектлердин төменги мәдений катламдары. Үз тене естелигинин мәденияты менен белгиленип, олардын дэуири б.э.ш. 900-650- жылларта тийисли болғаны анықланды.

Сонгы бронзатан ерте темир асирине өтиў дэуирине тийисли болған белгилердин бири, бул гулад ылысларды колдан ошақта таңрап, оларга антоб (боу) жагып ислеу, гулашылык шаркынан да көшпен пайдаланғаны болады. Орта Азиянын аймақлары, сол қатарда Кубла Түркмениядагы Колет тау естеликleri, Серахс хэм Муртаб оазиси, Сурхандарья оазиси, Кубла Тәжикстан, Қалкадарья, Зарафшан оазислери хэм Ферғана ойпатлыгы аймагында да үлкен өзгерислер келип шығады. Дийханшылык рауақоланды хэм жана егислик жерлер озлестиринеди хэм суўтарыў таруулары кенейеди. Мәкан-жайлардын саны артады, социал-экономикалык мәдений орайлар пайда болады.

Усы дэуирде айнекти Шап хэм Уструпана аймақларында да дийханшылык хэм шаруашылык жақсы өседи. Дийханшылык оазислеринин атирамында хэм арқа-шығыс зоналарда хожалыктын көшпели шаруашылык түри рауақланады. Көшпели шаруалар мәдениятына тийисли табылмалар Арал бойы, Сырдарьянын төменги етеклеринде, кубла Тәжикстан аймагына шекс жерлерге изерленип үйрениледи. Көшпели шаруалар отырыкшы дийхан каўимлери менен удайы экономикалык хэм мәдений байланыста болған.

Б.э.ш. I мыңыншы жылдардын басында. Орта Азия аймагында жасаткан халыккарга темирден ислеткен мийнет кураллар, курал-жарактар хэм хожалык буйымдары көп таралды. Орта Азиянын аймагында жасаткан халыктардын дийханшылык мәдениет орайлары, социаллык катнасыктары, диний түсиниги, тарыхый обьласттылары, мамлекеттик бирликелери, табийий географиялык орны хэм шегаралары менен байланыслы кыскаша маглыўматлар Авестода, Ахамений патшаларынын жар тасларындагы жазыўларында хэм грек-рим тарыхшыларынын мийнеттеринде жазылды.

«Авесто»да Орта Азиядагы айнеми мамлекет бирлеселери, Велжи (ямаса Ариешана) Маури, Согд, Бахди, Хваризм, Парсия хэм грек тарыхшылардын мийнеттеринде Мариана, Согдиана, Бактриана, Хорасмия, Парфиана атлары менен, Персия жазыўларында Орта Азиянын арка зонасында жасашшы кошели шарўа каўимлери саклар, грек тарыхшыларынын мийнеттеринде скифлер хэм массетелер деп аталган. Арка-шыгыс аймактары дийханшылык Уструшана, Шаш, Фергана оазиси хаккында дереклер кейинги даўирлерге тийисли болып, Кытай жылнамаларында ушырасады.

XX асирдин II-ярмынан бастап алып барылган кен көлемдеги археологиялык дага изертлеўлер натийжесинде, Орта Азия аймагында болган усы тарыхый мәдениет обьластлардагы естеликтердин даўири б.э.ш. I мыңыншы жылдардын басына туўры келетугыны аныктанды. Бирақ, бул тарыхый мәдениет ұлапаттардын толык тайла болган даўири б.э.ш. VI-VI асирлер деп есеплаў керек.

Орта Азияда ерте темир даўири естеликтеринин жаксы изертленгендеринин бир-Туркменстандагы Мары оазиси болады. Бул аймактагы изертленген археологиялык обьектлерге: Яз тепе, Арбашы тепе, Гөне тепе хэм Уш тепе болады. Бул жерде биринши изертлеў жумысларын америкалы алым Р.Тампелли алып барды. Буннан кейин бул естеликтерде 1946-жылдан 1954-1956-жылларда шекем М.Е. Массон басшылыгындагы Туркменстан комплекс археологиялык экспедицисы кен көлемде изертлеў жумысларын алып барды. Натийжеде, естеликтердин ерте темир даўирине

жатаутуғыны аныктанды. Яз тепе б.э.ш. 900-650-жылдары; Язтепе II б.э.ш. 650-500-жыллар деп белгилениди. Бул дийханшылык оазиси Мурғаб дарынын тармактары менен суўғарылып, бир неше дийханшылык оазистерге бөлгинеди.

1. Тахирбай оазиси (Тахирбай I, II хэм Шурмак естеликтери),
2. Яз тепе-Мары оазисинде (Арка Уш тепе, Орта Уш тепе, күбда Уш тепе, Сулужки тепе), Отиатан I-III, Айрак I-IV, Адамбакаан естеликтери.

3. Арбашы тепе оазиси (Түмис тепе, Гөне тепе естеликтери),
4. Толи оазиси (Яз I-III, Толи II-VII естеликтери),

5. Туғалак оазиси бул жерде оннан артык маكان жайлар жайласкан.

Бул жокарыдагы маكان-жайларды археолог атымлар үш голпарга бөледи.

- 1. Кага шитаделгыне ийе болган естеликлер.
- 2. Каласыз үлкен көлемли маكانлар-жайлар.
- 3. Киши көлемдеги аўыллар (үй корғанлар).

Усы естеликтер ишинде Яз тепе жаксы изертленген. Яз тепенин тарихый б.э.ш. 900-650- жыллар деп белгиленип, майаны 16 га болып, үй-жай кадыклары бийик платформа үстине салынган. Яз тепеде турак жайлар хэм корган қаласы жайласкан. Иқараттар узын хэм төрт мүйешли формада болып, кам тербашерден салынган. Бөлмелердин ишки дийўалдары ылай менен сыбаглан.

Мары оазисинде тийкарынан суўғарып егилетугын дийханшылык пенен шутылданган. Илимпазларуыл пикиринше они 5-6 м хэм терендиги 2-3 м болган узын каналлар казып дийханшылыкты суўғарган. Каналдардын еки тәрәпинен алынган салма-жатлар арқалы, кага хэм онын дөгереги суў менен тәмийинденген. Дийханшылықта ғалге (бийдай, арпа, тары) хэм палыз еггиперин еккен. Олар ларуашылык пенен де шувылланган. Бул жерде темирлинлик устаханасы менен гулаг ыдыслар таартайтуғын күмбөз печьлер табылады. Яздан табылган гулаг ыдыслар б.э.ш. X-VII асирлерде жерде колда таарланып, олар сары Реҗип ангоб пенен боылган. Б.э.ш. VII-IV асирлерде гулаг ыдыслар шаркта таарланыды. Олардын сапасы артады. Б.э.ш. V асирде Яз III

даўирине келтип, ованс дағдарыска ушырап, дийханшылык баска жерлерге көшириледи.

Түркмөнстандагы Көгет тау естеликлеринин жагаларында, ерте темир даўиринде бир неше маكان жайлар жайласкан. Солардан үлкен пятадельге ийе болган естеликлерден-Үлкентепе хэм Ялкантепе болады. Орташа түрдети цитаделери бар, майданы 1 га дан артык кончы орындар ауыл елатлардын майданы 1 га шөкөм болып, оларга Каратепе, I, II, III, Үлкентепе, Абдантепе, Ялкантепе I хэм Үлкентепе III киреди. Соңғы бронза даўиринде пайда болган Ялган II хэм Үлкен II б.з.ш. 650-500-жыллары, және Ялган III, Улуғ III, б.з.ш. 500-350 - жылдарда пайда болган.

Бул маكان жайлардын көбиси корғаныс дийўашлар менен орадалы хэм дийўашлар атираптарында кондеклер болады. Б.з.ш. VII-VI асирлерде бул естеликлер атирагында ауыл елатлар пайда болады. Бул елатлардын атирамы дийўалдар менен коршалыды. Улыг теңе естелиги бронза даўиринде салынып, б.з.ш. X асирде бийик плаформа үстине курылады.

Ерте темир даўиринде жайлар тартипши түрде, төрт мүйешли формада салынады. Халык хожалыгынын тийкары суўғарып дийханшылык стнў хэм шарўашылык болады. Дийханшылыкта бийдай хэм арпа екен Таўдан алып түскен сай суўлары аркалы да дийханшык суўғарылган. Суўға талаптын жокары дәрежеде болғанылыгы ушын, дийханлар дамбалар менен бүсетлер салган. Темирден хэм бронзадан болган мийнет курылары исленип пайдаланылган. Гулал ыдыслары б.з.ш. X-VIII асирлерде колда таўрыланган ыдыслар сапалы исленип, оларга геометриялык натгы салынган хэм боялган. Улуғ теңеден табылган гулал ыдыслар б.з.ш. VIII-IV асирлерге туўра келеди.

Кубла Түркмөнстан Серахс оазисиндеги ерте темир даўири естеликлерине Гөне Серахс, Мабик теңе, Бес теңе, Ахша теңе киреди. Бул жерлерде турмыс неолит даўиринде басланады. Б.з.ш. I мынаыншы жыллардын басында кайтадан өзлестиреди. Гөне Серахс, Яз теңе орында пайда болган маكانлар, дийўаштар менен коршалады. Дийханшылык ушын каналлар казылады. Озасте исленген гулал ыдыслар, Мары оазиси ыдысларына ұқсайды.

Түркмөнстаннын кубла-батысында айнепти Дахистан оазиси жайласып, ол жердеги естеликлер Гүрген, Сумбар хэм Артек дарья суўлары тийкарында раўажланады. Айнепти Дахистан маكان орындары пятадельге ийе болган. Дахистаннын естеликлери при ауыл-елатлар хэм кашалардан туралы. Солардан Малау, Иззаткули болып, олардагы жайлардын дийўашлары кам гербиштерден салынып, төбелери тегис жабылады. Бул жерде Артек дарьядан суў алган канал излери жаксы сақланган. Каналлардын узындыгы 50-60 км болган. Каналлардын суўлары бир неше жап-салмалар аркалы дийханшылыкты суў менен тәминийлеген. Дийханшылыкта бийдай, арпа, тары хэм таты баска түрлерин екен. Шарўашылык та жаксы раўажланган. Гулал ыдыслар шарыкта таўрылып, оларга геометриялык натгыслар салынган. Темирден исленген кураглар табылган. Дахистан табылмалары Кубла Түркмөнстаннын б.з.ш. I мынаыншы жыллыктын басында кончы Иран каўимлери менен мәдениий байланыста болғанын дәлилийеди.

§2. Бактрия

Әйнепти Бактрия Орта Азиянын кубласында жайласып, Әмиўдарьянын жокары хэм орта бойларын, Сурхан оазисин, Тәжикстаннын кубласын хэм арка Ауғанстан аймақларын өз ишине алган. Арка Бактриянын ерте темир асирине тийисли естеликтерин XX асирдин 50-жылдарытан баслап изертлеу басланады. Әспресе, Бактриянын Каша-мир қаласында изертлеу жұмыслары кен көлемде алып барылды.

Арка Бактриянын б.з.ш. I мынаыншы жылларынын басына тийисли археологиялык объектлери Сурхан хэм Шерабад дарьяларынын тармақтары атирагында хэм Садалын мәденииятынын даўамы сылтагында раўажланады. Сурхан хэм Әмиўдарьянын орта болими, Кафиринниган, Вэхш хэм Пандждарья дельта бойлары, әйнепти дийханлар терешинен б.з.ш. I мынаыншы жыллары өзлестириледи. Арка Бактрия б.з.ш. I мынаыншы

жылдарда төмендеги динханшылық оазистер хэм аўыл елалар қалыпесит рәўажланды.

1. Сан ардак-Тупаган (Холшаньның төменги қатламы).
2. Халкасар (Миршали, Қызыл теңе, Қызылша, Ахаткул).
3. Ургулсай (Бандихан, Гозимудла).
4. Шерабад (Жаппаблет, Таласкан I, Ташмак теңе).
5. Уланбулаксай (Қиппик теңе, Пишак теңе, Дабилкорган).
6. Орта Сурхан (Хантобау, Намсыз теңе).
7. Орта Әмийдаря бойы (Гөне Термиздин төменги қатламы, Агөвзтеңе).
8. Вахш (Тамаша теңе, Болдай I, Нурын теңе).
9. Байтудашт (Байтодашт).

Бул оазистердин хәр бири төбийий шеғараға ийе болып, орайлық қала дөгеретинде жайласқан. Жоқарыдағы айтылған мекан-жайларды төмендегіше топларға бөлүүге болады.

1. Айналасы қорғаныў дийўалдар менен орылған қалаша, ири қолемдеги жайлар (қала-Қызыл теңе).
2. Қалалар, қорғаныў дийўалдарға ийе тутасып жайласқан жайлар (Қушук теңе, Бандихан, Таласкан-I).
3. Үлкен қолемдеги меканлар ямаса аўыл елалар.
4. Уй-қорғанылар (Қызылша толары меканлары).
5. Айрықташа ұазыйшаны атқаруўшы мекан жайлар (диний орайлар) — (Пештак теңе).

Б.э.ш. II мынаыншы жыллар ақыры хэм б.э.ш. I мынаыншы жыллар басында бул жерде өзине тән характерли мәденият пайда болды. Бул Қушук I (б.э.ш. 1000-750-жыллар), Қызыл I (б.э.ш. 1000-700-жыллар) материаллық мәдениятты тийкарғында белгилди. Бул дәўир естеликлеринин майданы бир қанша киши болып, олар 3 та дан аспайды.

Қушук теңе естелиги бийик платформа үстине қурылған қорғаныштан ибарат болып, оның атираында көплеген жайлар салынған хэм олар қорғаныс дийўалдар менен орылған. Бул дәўирде түралы ылыслар қолдан шарқта таарланып, қолда ислентен түралы ылыслар сырғы геометриялық нағыслар менен безеледи. Кейинги дәўирде Қушук теңе мәдениятты орында әйкөмти Бактрия мәдениятның рәўажланыўы хэм ири қалалардын пайда болғаны

бөйкелди. Усы дәўирде тийкөмти Сурхан оазисинин мәдениятның баскышлары болған Қушук II (б.э.ш. 750-600-жыллар), Қушук III (б.э.ш. 600-500-жыллар), Қызыл II (б.э.ш. 750-600-жыллар), Қызыл III (б.э.ш. 600-350-жыллар) дәўирлері анықланды.

Оазистеги үлкен мәдени орайлардын бири Қызыл теңе болды. Майданы 22 га болған қала пилалелге ийе болып, ол қала хэм қала атираындағы (рабадан) ибарат болған. Мекан-жайлардын арқа-батысында арқ салынған, олардын дөгеретги қорғаныс дийўалдар менен орылған Б.э.ш. V-IV асирлерге қаланын дийўаллары дөгеретине жайлар салынды. Кейин аға қала ишинде жана имаратлар пайда болды. Сыртқы қорғаныс дийўалы екі қабат болып, ортасында дөлиз болды. Қаланын ипкы дийўалының қалыңлығы 2,5 м, сыртқы дийўалының қалыңлығы 0,7-1,0 м, дөлиздин ени 1,5 м болған. Сыртқы дийўаллары ырым дөгерлек хэм төрт мүжесли минаралар менен бекемленеди. Дийўалдар хэм минаралар сырғында сары жайған оқ атыў ұшын гезермен кесиктер ұшырасады. Қызыл теңе оазисинде саясий-экономикалық хэм мәдени орай болған. Шерабад оазисиндеги Талашкан I қорған қала болып, ол сырғынап дийўалдар менен орылады. Дийўалдар минаралар менен бекемленди, дийўалдарда шахмат туринде екі қатар мөрген орындар болған. Қаланын ишиндеги жайлар дийўалдарға жақын салынған. Турақ жайлар ипкы хэм кам гербинлерден салынған. Дийўалдары сыбаған. Төбесі ағашлар менен бастырылған.

Халықтың экономикасының тийкары суўарып етилетуғын дийханшылық болған. Дийханшылықты қандалар арқалы суўарған. Дийханшылықта ден хэм палыз егиндери, бағпылық та жақсы рәўажланған. Қушук теңе хэм Бандиханның мәдени қалаларынан табылған хайуанат сүйеклери, шарўашылықтын болғанын дәлилдеди. Бактрия халқы кой, ешкі, қарамал, ат хэм илпик дөгерған. Бактрия түлашылары көнүс хэм баяка туризди илкенелер гезерған. Ылыслар қызғыш-акшыл рендерге болған. Бул дәўирде қолдан ислентен түралы ылыслар да ұшырасады. Бактрия естеликлеринен темирден, бронза хэм тастаң ислентен қайнат қурағалары, бөзениў буйымлары көп ұшырасады.

§3. Соғд

Соғдты бронза ҳам ерте темир дәуиринин басыларында Соғданын кубла аймагында дийханшылык мәденияты пайда болады. Соғд ерте темир дәуириндеги естеликтери жақсы изерттелген оазиси Қашкадарья болды. Бұл жерде қала ҳам қорғандар көп ұшырасады. Зарафшан оазисінде- Афрасиаб, Долазар ҳам Көк теңенин төменги қатламынан ерте темир дәуирине тийисли материалдар көп табылды. Ерте темир дәуириндеги мекан жайлар дарья дельта бойларында қурылды. Соғданын мекан жайлары, олардың көлеми ҳам атқаратуғын хызметине қарап бір неше топтарға бөліуге болады.

1. Арк ҳам қорған дийұаллары бар үлкен қалалар - Афрасиаб, Узантыр, Еркурган, Көк тепе.

2. Ауылдық елалар-Дара тепе, Шырақшы тепе, Бешқотан тепе.

3. Бекнис дийұалдар менен оралған ҳам айрықша ұявйыларды орнлаушы жайлар (йбалатханалар)-Сангыртепе.

Афрасиаб Соғданын орайлық қаласы болған, естелик ески Мараканданын орында жайласқан. Афрасиабтың б.з.ш. I мыңыншы жылдардың ортасына тийисли мәдени қатламы жақсы үйренілген. Б.з.ш. VI-IV әсирлерде Афрасиаб аймағы кен өзгестірілген. Оның майданы 219 га дан ибарат болады. Қала арк майданы 0,5 га болған. Грек тарихшыларының мийнеттеринде Афрасиаб 11 км ұзындықта қорғаныс дийұалдар менен оралғаны сөз етіледі. Қалата ғұлапшылар ҳам өнерментшілік ұстаханалары болған.

Кубла Соғданын экономикалық-мәдени орайларының бири бұл-Еркурган болады. Майданы 34 га ийе естеликтің төменги мәдени қатламы б.з.ш. VIII-VI әсирлерге тийисли болған хожалық жайлары изертленеді. Б.з.ш. VI әсирде қаланын ишкі майданы и зертленіп, қала сыртынан дийұалдар менен қоршалды. Қалата темиршілік ұстаханасын ҳам темиршілер жайы ашылды. Қала арката ийе болған. Узантыр Қашкадарьядағы Соғданын ерте темир дәуирине тийисли мәдени орайларының бири болып, оның майданы 70 га тен болған. Хазирги ұяқытта әнің 450 метр

ұзындықтағы сыртқы дийұалы сақланған. Қорғаныс дийұалының төменги бөлігі ғубалақ, жоқары қабаты пахса ҳам кам гербишлармен салынған. Дийұалдарының қалыңлығы 4,85 м болған. Сыртқы дийұаллары төрт мүшелли минаралар менен бекемленген. Дийұал ҳам минараларда көгенек терізли атқышлар орны сақланған.

Сыртқы қорғаныу дийұалдар ғубалақ ҳам пахсадан өрілген бөлігі б.з.ш. IX-VII әсирлерде салынса, тийқары дийұал ҳам минаралар кейінги дәуірде салынады. Кейинірек бірінши дийұалта қосымша 1,6 м қалыңлықта екінши дийұал салынады ҳам оның ені 3,5 метрге жетеді. Үшінши дәуірде 1,2 м қалыңлықта және бір қосымша дийұал қурылады.

Соғд халқы суғаруу дийханшылық ҳам шаруашылық пенен шұғылданған. Қашкадарья оазисінде дийханлар арпа ҳам бидай ескен қарамад, кой ҳам елкі асыратан. Ғұлапшылықта ыдыстар, қолға исленген ҳам оларға геометрик нағыстар салынып бекеленген. Соғд Шарқта таярланған ғұлап ыдыстарда нағыстар ұшыраспайды. Соғд өнерментшілігінде тоқымашылық ҳам темиршілік рауажтанған. Дарах тепе естелигінен темиршілік ұстаханасы табылды.

§4. Ферғана

Ферғанада ерте темир дәуір естеликтери Чуст ҳам Эниатан мәденияты аты менен белгили. Ферғана естеликтери XX әсирдин П-ярымынан баслап изертленді. Хазирги дәуірде Ферғанада бір неше айемлі дийханшылық оазислери болғаны анықланды. Өзген, Қарасуу оазислери, Гава, Косан, Қашкадарья ҳам Хожабад естеликтери бар. Бұлардың көпшілігі белгили бір мәдени орайларға ийе болған. Ири мекан жайларын-Ақшахан ҳам Давварзин; ерта естеликтерин-Чуст ҳам Дехан; әл киши естеликтер мекан жайларлардың тийқарын қурайды.

Үлкен естеликлер үш бөлектен тұрады: циталель, тұрақ жайлар жайласқан бөліми ҳам олар арабындағы апық жайлар. Бұлардың хәр бири дийұалдар менен қоршалған. Дийханшылық оазистин орайы Давварзин болған. Чуст естелигі екі бөлімнен тұрады. Мекан жайлардың арқа-батыс бөлігі 1,5 га ийе болып, ол

диффузлар менен қоршалган Қалған бөлімни диффузларға ийе емес. Кипши естеликтер бір неше тұрақ жайлардан тұрған, олар үлкен шаңарақ арқауларына тийіспелі болған.

Чуст мәдениетін пайда еткен адамдар диірханшылық хәм шаруашылық пенен шұғылланған. Шаруашылықта қарамаң, қой хәм ешкі баққан. Дарья бойларында балық аулаған. Чуст мәдениеті естеликтерінде бронза, тас хәм темирден гүлді ыдыслары таврланып, оларға геометриялық ромб, үш мүйішлі нағыслар салынған. Чуст мәдениетінің зауамы салатында Ферғана оазисінде Эйлатан мәдениеті раўажлалды. Эйлатан мәдениеті б.э.ш. VII-IV асирлерде қалыптесип, естеликтери ени 4 м ге шекем болған диірханлар менен қоршалған. Диірханлар м те шекем болған диірханлар менен бекемленген. Қада қурыуда сыртынан минарастар менен бекемленген. Қада қурыуда Эйлатанлылар ылай, гербиш хәм тубалақлардан пайдаланған. Эйлатанлылар диірханшылықта арпа, бидай хәм салы еккен. Шаруашылықта көбірек қой, ешкі хәм қарамаңлар асыратан. Қарамаңка ылыстарын қолдан ашық ошақта хәм шарықта ислеген. Темир хәм бронзадан қурашлар ислеген. Өнерментшілікте тоқымашылық раўажланған.

§5. Ташкент оазиси (Бұртүлік мәдениеті)

Бұртүлік мәдениеті Ташкент оазиси аймағында б.э.ш. I мыңышы жылдардын басында пайда болады. Бұл мәдениетті биринши рет илимпаз А.И.Треножкин, 1940-жылы Бұртүлік сайынан тауып изертлейди. Хазир бұл мәдениетке тийіспелі 10 нан аслам естелик бар. Бұртүлік мәдениеті еки баскыштан тұрады.

1. Бұртүлік I - б.э.ш. IX асир.
2. Бұртүлік II - б.э.ш. VII-III асирлер.

Бұл естеликтер дарья бойларында жайласып, олардын отырапы шұқыр кен кендіктер менен орапқан. Бұртүлік мәдениеті естеликтери мекантары төмендегінше:

1. Мекан жайтар женил үйлерден тұрған.
2. Айланба ямаса узын етип қазылған жер төселерден пайдаланған.
3. Үлкен жер төселер.

112

Үй жайтар ылай хәм кам гербиштен қурылған. Ири жер төселер үсти хәм ернеги пахсадан салыналды.

Бұртүлік мәдениетінің сонғы баскышына тийіспелі естелик Ахантаран дарьясы бойындағы Канка қаласы болады. Оның майданы 6 га тен болып, қада хәм пиградель диірханлар менен қоршалған. Диірханлы дарьяға тұтастырылып қурылашы. Қаланың диірханлары жүде бекемленген. Диірханлары еки қатардан ибарат болып, сыртқы диірханының ени 2,7 м, ишки диірханлы 4,5 м, дөңизинин ени 2,2 м болып, ұлыўма қалыңлығы 9 м болған. Диірханлары ярым дөңгетек хәм ярым шеңбер минарастар менен бекемленген. Қадаға тек бир даруаза арқалы киріу мүмкин болған. Даруазада минарастар орнатылған. Археолог Ю.Ф. Буриковтын пикиринше, Қалканың қурылысы хәм қаланы салууда Солд мәдениетінің тәсири болған. Бұртүліклылар диірханшылық хәм шаруашылық пенен шұғылланған. Олар металды қайта ислеп, қурашлар ислеген. Үлділшылық ыдысларды қолда таурилатан, оларға нағыслар салған. Тоқымашылық өндириси де ескен.

§6. Уструшана

Уструшана зийемги Орта Азияның белгити тарихый-мәдениіи обласыларының бири болып, ол Түркстан тау дөңбелеринин арқасында жайласқан үлкен аймақ болып, Жиязактан Хожендіке шекемги аралықты өз ишине алады. Уструшанада ерте темир дәуирине тийіспелі Ілур тепе хәм Хоженді естеликтери жайласқан. Нур тепенин майданы 18 га болып, онда арқ хәм қада болған. Олар қорғаныс диірханларына ийе. Нур тепе естелиги б.э.ш. VII асирде салынып, б.э.ш. VI-V асирлерде және диірханлар менен орады. Нур тепеде изертлеудер алып баруу нәтижесинде 17,5 кв.м көлеминдеги жер төле хәм тұрақ жайлар ашылады.

Б.э.ш. VI-V асирлерде қалмгги Хоженді орнында мекан жайлар пайда болған. Бұл жерлерде жайлар пахсадан салынған. Естелик арқаға ийе. Уструшаналылар дәслеп жертеңдегі отырса, екіншин баскышта пахсалы хәм кам гербиштен салынған жайларда тұрады. Хожалықта диірханшылық тийкарғы орынды алады.

113

Үлгіштылықта ыдысты колдан шарқта таарларга Ылмыстарга хэр турли нагызлар салган. Ерте темир дәуиринде металлдан буйымлар ислеген Сауда рауажланган.

§7. Хорезм

Ерте темир асирлерде, ягный б.э.ш. VIII-V асирлерде Хорезмнин экотомикалык, мадений хэм жемийеттик турмысында үлкен өзгерислер келип шыгады. Сууларып дийханшылык етиу рауажланады, темир металлургиясы өзлестириледи. Темирден исленген кураллар көбейеди. Хорезмде ерте темир дәуиринде мамлекеттин ертедеги жемийеттик катпасыктар пайда болгады. Б.э.ш. I мынышы жылын басында Әмирабад маденияты дәуириндеги мажан жайларды изертлегенде, археологлар узынлыгы 1 км тен сууарыу каналдарынын калдыкларын табады.

Әйемги грек хэм әйемги Рим авторлары, әйемги Иран патшаларынын жаргасларга ойыл жаздырған сына таризин жазыулары хэм әйемги Зардуштийлик дининин караматлы китабы «Авесто»да келтирилгениндей, Әмиуларынын төменги абындылы дийханшылык оазиси Хорезм, онын халкы Хорезмилер деп аталган. Әйемги Хорезм аймагына хазирги Каркалпакстан, Хорезм ұлаятты, Түркменстан республикасынын Ташкыыз ұлаятты хэм Чаржау областынын бир бөлими киреди. Әйемги Хорезмнин дийханшылык оазисин коршап, Караум шолласталарында, Устирт жаяктыгында, Хорезм елинин атралында көшпели хэм ярым көшпели шаруалар сауда хэм мадений байланысларында болган. Б.э.ш. VIII-VII асирлерде Хорезмилер ярым жертеле хэм жертогелерде жасаган. Б.э.ш. VIII асирдин акыры-VI асирден басыап, Хорезмде калалар пайда болган. Олардагы дийуалдары пахса хэм кам гербоншлерден көтериледи.

Болжауларга караанда б.э.ш. VII асирдин акыры -VI асирдин басында Хорезмди Ахамений патшалары басып алганша, Хорезмде орайласкан кушли мамлекет болган. Хорезм мамлекетине Түркменстан аймагындагы Терируд Тажкен дерья бойлары, Копет тау жагалары хэм оған коңсы елаглар караган. Әйемги Хорезм патшалыгынын пайда болганы хақындагы болжауды биринши

болып менен алымы И Маркварт маселе етип көтереди. Ол «Тарих атаасы» Геродоттын б.э.ш. V асир жазыуына тийкарлынын: «Азияда тау төбешиктери менен коршалган тепилек хэм кеп дада Хорасмийлерге тийисли болган. Сол кетисликке карап, таулардан Акес дарьясы аккан бес шакашага бөлгенип аккан дарья Хорезм, Тиркан, Парфия, Саранг (Сейстан), Таман (Серагота) жерлерин суу менен тамийиниледи»-деген пикирди ийетейди. Геродоттын бул жазыуы жәхән алымдары арасында хэр турли илимий болжауларды пайда етти. С.П. Толстов Геродот айткан Акес дарья Хорезм жерн аркалы өтетугын-Әмиуларды деп болжады. Немес тарийхшысы И Маркварт Акес дарьясы бул кубла Түркменстандагы-Тажкен Терируд дарьясына тууры кетеди дейди. Сонын ушын да алымдар Хорезмлер пайда еткен мамлекеттин сиясий орайы Мары-Терат калалары болган деп шамалайды.

В.Б. Хеннинг, И. Гершевич хэм С.П. Толстовлар уы жазба наглыумат тийкарчында Ахамений патшалары Хорезмди жаулап алганга шөкем, үлкен Хорезм патшалыгы болган,-деп жуумак шыгарды. С.П. Толстовтын пикиринше, бул үлкен Хорезм мамлекетти шыгысы Иран каудимлеринин бирлестесипген турып, ол секерий демократиялык конфедерация еди,-деп есеплейди.

В.Б. Хеннингтин пикиринше, Ахаманий патшалары Мидия мамлекетин хэм үлкен Хорезм патшалыгын жаулап алғаннан сон, Парфиянын шыгысында жасаушы Хорасмийлер арка тәрешке жытысып, Әмиуларынын төменги алабына, ягный олар өзгериптин хазирти жасап адырған жерине келип орналасқан,-деген пикир антады. Бирак, Хорезм мамлекетинин пайда болганы хақында маселе эле археология илиминде оз шешимин тапкан жоқ. Ерте темир дәуириндеги Хорезмнин үлкен калаларынын бири Әмиуларынын шеп тәренинде жайласқан Гүзели кыр болады. Кала бейбий төбешиктин бийик жерине салынып, майданы 40 гектарга жакын болган. Тестелик еки катар пахса дийуалшары менен коршалган, сырты корғаныс дийуаллар хэм ярым дөңгелек минаралар менен бөксемленген. Дийуаллар хэм минаралардыц ады бетине шпираш тәртининде еки катар гезерменлер орны ексанган. Гүзели кырды изертлегенде онда турак жайлар, мадений хэм өлпиреттик жайлар болганы аныктанды. Каланын орайындагы

гербиштен салынган көп өжирелі ири тұрақ жай имараттары хәм қорғаныс дийўағдарын бойлап, дийўалға жабыстырылып салынған шөпкер қақырағдар да болған.

Қапаны изертленде көп санлы өжирелер, кен заңдары бар имаратта бир неше ошақтар болғанылы анықталып, изертлеўишлер буларды ұрыўшылық қатнасықлары менен тығыз бирлескен үлкен коллективлердин болғанылытын туўасы,-деп пикир жүргизеди. Өндирислик өжирелерде мыс хәм темир ертегүтаты устаханалар, бронза хасыл тастардан бөзениў буйымдарын ислейтүтын устаханалар болғанылытын аңалтады.

Гүзелги қыр қаласы әйемиги Хорезмнин ерте темир дәўиринде пайда болып, Әмидүрьяның шөп тәрешинде жайласқан үлкен дийханшылық орайы болған. Солай етип, буны б.з.ш. VII әсир ақырында- VI әсирдин биринши ярмында Хорезмде аймақтық мәмлкет ели,-деп жуўмақ шығарылса дурыс болады. Бул мәмлкет ерте темир дәўиринде Әмидүрьяныңт ески сағасы Узобойдын дельта алабында хәм Шермен жап оазисинде көшпели саяқ қаўимлеринин араласыўынан пайда болады. Бул аймақтық мәмлкеттин пайда болыўында шығыс Иран қаўимлеринин де тәсири тийеди. Әйемиги Хорезмнин сийсий-хәкимшилик, диний, өнерментшилик хәм саўда орайы болған Гүзелги қыр аймақтық киши мәмлкет дегеретинде, бир неше майда мекан жайлар жайласқан.

Б.з.ш. V әсирде тийисли әйемиги Хорезмнин шөп жағалығында жайласқан ири қалалардын бири Қалалы қыр-I болады. Ол Хорезмди Ахаменийлер басып алғаннан кейин, солардын сатралдарының турып, ели басқаратуғын қаласы ретинде салынған. Оның ишки бөлешинде Ахаменийлер басқарған Ұақыттанғы Иран империясының пайтахты Персепольдеги патша сарайының үлкен бойынша сарай салыныўы режелестирілген. Б.з.ш. IV әсирде Хорезм Ахаменийлерден өз фарезеқилитине ерискеннен кейин, Қалалы қыр-I де қурылыс тоқтап, қала толық сәлғынбай шайа болып қалған.

Б.з.ш. VII әсирдин ақыры-VI әсирдин басында Куба Хорезмде ерте аймақтық мәмлкетиги-Хазарсп дийханшылық оазиси дүзиеди. Буган Бактрияның мәдениий тәсири тийген.

Хазарсптын төменги мәдениий қатламы ерте темир дәўирине туўра келеди.

Хазарсптан 17 км шығыста Хорезмнин өнерментшилик орайы болған Хумбуз тепе жайласқан. Бул жерде жасаған тулашылар гүлди ыдысларын кумбыз печылерде таплаган. Гүлдишылар шарықтан кен пайдаланған. Гүлдишы усталар хум, кесе, шаяқ хәм тағы басқа хожалық буйымларын ислеп, оларды ак хәм қызыл рендерде бояп, халықтың гүлди ыдысларға болған талабын канаатландырып отырған. Гүлди ыдыслардан басқа адам хәм хайўаналардын мүсиншери де ислентен.

Солай етип, ерте темир дәўиринде әйемиги Хорезмде еки дийханшылық оазисинде еки майда аймақтық мәмлкет келип шығады. Илимий болжәўларға қарағанда, сол Ұақыттын өзинде оазислерде Базар қауа, Ишан қауа атлы киши қауа-мәмлкетлери болған болыўы керек. Қарақалипақстан хәм Хорезм Ұағалаты аймағынан б.з.ш. VII-VI әсирлерине тийисли үлкен суўтарғыу қандилар бойларынан, 300 ден көбирек ауылдық енаптарынның қоныс орындары табылады. Ерте темир әсирдин соңғы дәўирине тийисли, Әмидүрьяның он тәрешинде жайласқан Дингилдыже қаўим-қортаны қазып изерленди. Болжәўдарға қарағанда, Дингилдыже жерғылиқин Хорезм хәкимшилиги үқилиннин басқарғыу хәулиси болған. Бул хәўли дийўалдары кам гербиштен орлгген болып, ени 2 метр қалыңлықтағы сыртқы дийўал менен қоршалған. Куба тәрешиндеги дийўалы туўры төрт мүйешли қатпинде, дәрўазасы менен қоса 60,9х48,3 м көлеминде болған. Хәўлинин шығыс тәрешинде, көп өжирели имаратлар хәм шарбақтың ишинде салынған хәр қыйлы қурылыслар болған. Бос қонислик хәўлинин бағыс тәрешин ийетеп, бөлек үй-хожалық шарбағы болып есаптанған. Жәйдың алдында хәўиз болған. Жәйдың өжирелери арасында тұрақ жай бөлмелер, сондай-ак бөчөзадан қонтық ислеп тақрайлауғын устахана болған.

Дингилдыже туриндеги үлкен қаўим-қортандар менен бир қатарға онша үлкен емес еки-үш өжирели жайлар хәм ярым жер төгелери де болған. Бул жағдай әйемиги Хорезм жәмийетинин социаллық қатламдарға бөлингеннен дерек береди. Бул процесс Хорезмди Ахаменийлер жаўлап алғаннан кейин және де өседи.

ҮЛ бап. СКИФ-ЛЕР ХАМ САКЛАР ДӘҮИРИ АРХЕОЛОГИЯСЫ

Б.э.ш. VII әсир акыры-VII әсир басында Евразия кеңісінде Дунайдан Байкал көлі аралығында жана археологиялық мәдениет пайда болады. Бұл мәдениет-скиф археология мәдениеті деп аталады. Скиф мәдениетінің харақтерін археология мәдениеті деп атайды. Бұлдар құрған-жарак, аттын ер нерсе онда скиф үшінгі болады. Бұлдар күрған-жарак, аттын ер тоқымы-сұуыды хам хайуанат түріндегі көркем өнер. Бұл дүнья әдебиатында «Скиф (сак) хайуанат көркем өнер стилі» ямаса «Скиф-Сибирь хайуанат стилі» деп аталады. Онда жабайы жыртыш хайуанлар, кулар, хайуанлардын өз ара алысыулары сүүретленеди. Көпшілік ашылардын пикиринше, скиф-саклар индоевропа хам де индоиран тилдеринде сөйлген. Скиф-саклар европалык тур-келбетке ийе болған бирак, олардын арасында монголоидлык расалык турлери де болған.

Скифлер Кара теңиздин аркасы хам арка Кавказ жерлеринде жасайды. Дон хам Волга дарыя аралыгында савроматлар жасайды. Ерте темир дәуиринин басталуы менен Орта Азиянын көп территориясында жасаушы көшпели шаруалар болған. Скиф хам саклар темир металлургиясын өзлестиреди. Ертедеги көшпели шаруалардын үрп-адеттери хакында грек тарийшылары азды-кем мағлыұмат береди. Сол көшпели шаруалардын ертедеги жазба дереклерге сакланганы киммерилер болады. Бұлдер хакында Геродот скифлерге шекем киммерилер Кара теңиздин арка тәрепинде жасаганын жазып қалдырды.

Геродот скифлер хакында: «скифлер көбинше атларда хам арбаларда жүреди, ал айырымдары отырықшы болып турмыс кеширеди. Скифлер жүде жайындар халык»-деп жазды. Хакыкатында да скифлер жүде көп болған. Олардын Орта Азиядағы тотары-саклар деп аталған. Сакларды «Авесто»да турлар десе, греклер скифлер-масгетлер, ал иероглифлар оларды саклар деп атайды. Кытай деректеринде олар «сэ» деп аталған. Бұлдар көшпели, ырым көшпели турмыс кешірип, дінханышлык пенен де шұғылданған.

118

Б.э.ш. I әсирге тийисли Рим жазба дереклеринде Яксарттын (Сырдарьянын) арты жағында скифлер жасаганы айтылады. Скифлердин ишинде ең көпшілиги масгетлер, дайлар хам иседонлар (аримасптар) болған. Саклар хакында Геродот былай жазды: «Саклар Араке (Әмидурья-Узбой) дарьясынын арты жағында иседонларға карама-карсы жасайды. Киммерилердин жатында скифлерге уксас, олар атлы хам жауу жүрүп те урыса турмыс калып скифлерге уксас, олар атлы хам жауу жүрүп те урыса алады. Урысыудын усы еки түрinen де жетик, ок жай хам найза менен де урысады. Сауашта айбалталар менен куралданады. Олардын барлык буйымлары алтын менен мыстан исленген. Олар егин ектеди, үй хайуандары төши менен хам баыклар менен аўқатланады. Араке (Әмидурья) оларды балык пенен тамийтейди. Саклар сүт ишеди». Калимти дәуирдеги жазба деректерде Солдиданын аржагындағы Яксарттын бойларын жағалап саклар коньес басқан,- деген мағлыұмат сакланған.

Скифлер хам саклар тийкарынан көшпели болып, шаруашылык пенен шұғылданбаганы ушын олардын жайлары кем сакланған. Бирак, олардын көбир курғанлары бизин дәуиримизге шекем келип жеткен. Арал бойы сакларыннын естеликтеринин бири бронза дәуири мәдениетинин соңгы дәуирине тийисли болған Тетискен естелиги болады. Саклардын Ут-арак пенен арка Тетискен көбирлерни Б.э.ш. VII-V әсирлерде пайда болған. Қазып изертленгенде көбир қорғанлар астынан мархумларды еки түрде жерлетени анықланды. Көбир курғанлардын бийиклиги 2-2,5 метр хам диаметри 10-40 метр. Мархумларды жер үстине жерлеген. Жер үстине жайылған камыс үстине, жеңил қадалар койып, оларды ортеп жиберип, үстине топырақ шашқан. Екинши түри, өлжити жай иппине жерлеген. Бұл естеликтер Арал бойында жасаған масгеттердин топарына жаталы. Көбирлерден мархумлардын түзе, буйымлар, алтар, кайрак таслар, темир қалыш, ат жүуенинин бөлеклери табылды.

Арал бойы сакларыннын мәдениеті Евразия көпшели саклар мәдениетіне киреди. Масгеттердин мәдениеті Б.э.ш. I мыңынның жылды ортасында гулленип оседи. Коневы Хорезм елаты менен этномәдениет байланыста болады. Усы дәуирде сак-масгеттердин қаласы Ширик рабат, Жана дарыя бойындағы

119

Бабыл молда, Инкар дарья бойындағы Бағанды деген үлкен мақандар пайда болды. Сак-массагеттер ұсы естеліктердің дөңгелегінде суұтарып дийханшылық еткен. Бұл сак-массагеттерге отырықшы Хорезм цивилизацияның мәдениет тәсілі тийгенін аңғартады.

Орта Азия Арал бойы, Жетісу, Памир, Тянь-Шань, орайлық Қазақстанда, Алтайда скиф-сақтар Исседон аты менен белгілі. Орайлық Азиядағы сақтардың үлкен топарын массагеттер құрап, олар өзгерінінн турмыс кәліпін хәм хожалық дәстүрлері менен айырылып турған Бирак, бұлардың естеліклеринин қайсы түрі сақтарда, қайсыны массагеттерге тийисли екенін ажыратыу қиын. Сонын ұшын да естеліктерге сак-массагеттердин мәдениаты деген термин көп қолданылады. Сак-массагеттердин тийкары жасаған территориясы Арал бойы, орайлық хәм шығыс Қазақстан, Жетісу, Памир тау жатағары болды. Олардың естеліктері бізлерге қорған қабір түрінде сақланған.

Орайлық Қазақстанда сак-массагеттер топалары Тас молда мәдениаты аты менен белгілі. Алматы қаласына жақын жерден сақтардың ең бай қорған (қабірі) тауылып ізерттелді. Бұл қорған Ысыяк аты менен дүниаға белгілі болды. Ысыяк қабірі б.з.ш. VІ-тү әсірлерге туура келеді. Қабірден астына ағаш төселген полдан сак патшасының сүйегі табылды. 16-20 жасар сак патшасы, алтын пластинкалар менен бәзегіп кийімлері менен жерленген. Басындағы ұзын сопақ баслы бас кийімі қанатлы атлардың сүүреттері менен бәзегіп. Патшаның қабіріне қурап жарықлардан ұзын қылып, келге қанжар салынған. Қабірге 31 туғал ыдыслары хәм ағаш табақтар салынған. Туғал ыдысларға қымыз куйыпған, ағаш табаққа төш салынған. Түміс хәм брөзадан исленген ыдыслар ишінде хәм түміс кесеннің түбінде 26 бәшпіден нбарат жазыу болған. Бір топтар илимпазлар бұл жазыуды Иран тилинде жазылған десе, екінші топтар атымдар Ысыяк жазыуы «прототурк» тилинде жазылған деп болжайды. Бирак, бұл археология илиминде «Белгісіз жазыу» аты менен белгілі. Бирак, ұсы дәуірден баслап, түрк тили хәм мәдениаты кәліпгесе бастанғалынан дерек береді.

Андроновлар, сақтар, массагеттер хәм сарматлар қарақалпақлардың ертедегі ата-тектері болды. Б.з.ш. III-орамыздың II әсірлерінде сак-савроматтар орын сарматлар ийегелі. Сарматлардың аты, сағат түрінде қарақалпақлардың рулары атында сақланған. Сақтардың орын б.з.ш. III-IV әсірлерде қандылар ийегелі. Сырдарьяның орта жақасында қалыптар өзгерінінн мәмлекетин пайда етеді. Арал бойы сақтарды тек көшпелілер (номад) елі деп қарамау керек. Сырдарьяның ески дельтасы, Жана дарья бойында жайласқан Ширик рабат қаласы Арал бойы сақтарының орайы хәм мәмлекетинин пайтахты болған. Қала екі қатар дийұаллар менен орылған. Қала орайында амфиатрға ұқсас сыйынты-Ширкеуы болған. Б.з.ш. VI-IV әсірлерге тийисли Ширик рабат, Әмітүдерья дельта бойы әтносарды, Сырдарья алабындағы халықтар менен байланыстырып тұрған қорған жолда жайласқан. Арал бойы сак-апаинаслары Жана дарья дельтасынан қаналар арқалы суу алып, дийханшылық еткен. Ширик рабат дөңгелегінде дийханшылық атыз нелтері хәм канал ізлери сақланған.

Орта Азияның кенісліклерінде хәм таулы зоналарында жасаған сақтардың естеліктері: Зарафшан алабында, Сырдарья етеклерінде, Арал бойларында, Памир хәм Тянь-Шань тауларының бойларында табылып ізертленді. Олардың қобіси қабір-қорғалардан нбарат. Қабірлерде бронза, темирден исленген қурап-жарак, мийнет қурағалары хәм туғал ыдыслар көп ұшырасады. Геродоттың жазыуына қаратанда, сақтардың хожалығында жылқышылық тийкары орынды ийегелен. Әйтсемгі Грек хәм Рим тарихшыларының мийнетлерінде сақтарды үш топтарға бөледі: **Тий-тара-дарай** сақтар, яғнай дарьяның аржагындағы сақтар; **хаомаварға** сақтар (хаома илпимінтин пайдайтуғын сақтар), **типрахуда** сақтар (сопақ баслы кийіз қыпак кийген сақтар). Бұлардың Орта Азияның қайсы тарихый географиялық орында жайласқанын анық айтыу қиын. Әйтсени сақтардың этнографиялық жайласуы хакқында жазба деректер жоқ. Бір топтар илимпазлардың пикиринше тий-тара-дарай сақтары Әмітүдарья хәм Сырдарьяның төменгі алабында, дарья бойларында жасаған. Тиграхуда сақтары Ташкент ұалавты,

Қазақстан далаларында, Тянь-Шань етеклерінде өмір сүрген. Сак қауімлері өз көсемлерін мақбарлар есіліп жерлейді. Мақбарлардың дінйұшларын қам гербишлерден өреді. Өз мархумдарын жүде бай буйымлар менен жерлейді. Қабірлерде адам сүйектері менен түлал ылдасар (түзе, түбек, кесе) көп ұшырасады. Қызыл ренді гүлал ылдасарға геометриялық навиаслар сағалаы. Қабірлерде темірден, бронза хам алтыннан исленген буйымлар да табылады. Сактардың қабірлеринен «хайуанат стили» деген буйымларда хайуанлардың (жабайы жыртқыш хайуанлар, суўын, сайпақ, куслардың) металдан исленген көринислери бериледи. Бронзадан найза ұшы, қанжар, қылыш хам тағы басқа буйымлар исленген. Табылган буйымлардың көбисин сарматтардың затларына ұқсас болып келеди. Татискен хам Уйгарақ қабірлеринен табылган затлар олардың сарматтар менен мәдени байланыста болғанын дәлиллейди.

Арал бойы сактардың мәденияты, Евразия халықтарының мәдениятына жатады. Сактардың естеликтерине Ширак рабат, Сырдарыя төменги бойындағы Жетинасар мақанлары киреди. Ал, Хаомаварқа сактар-Памир таулары хам Фергана ойпатлығында, бир топары Түркменстанда жасаған.

Сак қауімлердин қоныс басқан аймақтарының бири-Жетисуу территориясы болады. Бул жерде тиграхауда сактарының бир топары жасайды. Арал-Каспий арасындағы кеңисликте массагетлер өмир сүреді. Тиграхауда сактардың естеликтерине Жетисуудағы Или дарыя бойындағы Ысық, Бешпатыр хам Кетен қабір-қорандары жатады. Ысық қабіріннен б.з.ш. VII-VI ғасырларда Арал-Каспий аралығында, Омидұлары-Сырдарыялар алабында малыка Тумарис ханум дүзген ертедеги мамлекет пайда болып, Тумарис ханум басқарған қауымгер массагетлер, Персия патшасы Киридин әскерлерин жеңеди. Б.з.ш. VI ғасыр басында ара-байшарымыз болған сак-массагеттер дүлген әскерий-демократиялық конфедерация, қарақалпақтардың ең айыемги хам ерте мамлекетшилгиинин бастаныуы еди. Б.з.ш. X-VIII ғасырларда Сырдарыяның төменги алабында, сактардың арқа Татискен атын некрополи пайда болады. Б.з.ш. VI-V ғасырларда Хорезмийн байысында сак - массагеттер Күйүсай мәдениятын пайда етеди

127

Олардың Күйүсай-2, Тарымкия деген естеликлері қазып ияертленди. Күйүсайлар Хорезмдигер менен тығыз мәдени байланыста болады. Сырдарыя бойы сак қауімлері менен этномәдени байланысын алып барады. Күйүсай мәдениятын пайда еткен сактар өз мархумдарын жер бетине жерлейди. Соның менен бирге, олар қабір қағанда оны үй-жайға ұқсатып қазып олғини жерлеген. Солданының батыс терепинде жасаған сактар, олғини даяқат ұсылында жерлеген. Скиф-саклар Орта Азияның динханшылық оазис елаттары менен барқұлла этномәдени байланыста болған.

Сарматтар. Б.з.ш. IV ғасырда Евразияда сарматтар үстемлик етеди. Сарматтар савроматтарға жүде жақын болады. Булардың естелиги Арал бойы, Устирт кеңислигинен, батыс Қазақстан, кубла Урал, арқа-батыс Кара теңиз жерлеринен табылып ияертленди. Эрмывздың IV ғасыринин II-арымында сарматтардың орыны гүншлар ийеледи.

Б.з.ш. IV-III ғасырларда сарматтар кубла Урал, Волга бойлары, Волга-Дон аралығын ийелейди. Бул жерлерде сарматтар естеликтері қабірлер түрінде сакланған. Мархумдарды қабірлерге ұзынына, арқасына, гейде он қаптап, басы кубла гейде арқаға қаратылған қабірлерде хам де үсти бастырылған погубой етип те жерлеген.

Қабірге от белгиси-көмир, пор, гинсе, қызыл оҳра саңған, оларда кой сүйектери де көп ұшырасады. Ат үкенеелери, ок жай, саўыт бөлекелери қабірден табылады. Сарматлар Хорезм менен саўла хам мәдени байланыста болады.

УШ бап. ОРТА АЗИЯНЫҢ ӘЙЙЕМГИ КАЛАЛАРЫ ХӘМ МӘМЛӘКЕТЛЕРИ

§1. Калалар

Адамзат тарихында «цивилизация»ның башлануы болды. Әййемги калалардың пайда болуы жәмийетте социаллық топтардың өсип шыгуы, мүлк теңсизлигинин келип шыгуы, мәмләкетпердин пайда болуы дәуирине туура келди. Демек, мәмләкетпердин пайда болуы, әййемги жәмийетлик класслар хәм мәмләкеттин пайда болуы, әййемги жәмийетлик дүзимини ыдыраудынан кейин башланады.

Әййемги калалардың пайда болуы мәселесине жүдә көп илимпазлар кеўли аударды. Соларда: И.М. Дьяконов, В.А. Якубовский, Б.А. Литвинский, В.М. Массон, С.П. Толстов, А.А. Аскаров, Т.Ш. Ширинов, А.С. Садуглаев, Ш.Б. Шайдуллаевлар кутсаган илимпазларды атап өтсек болады.

Алымлардың пикиринше, Әййемги шығыс елдеринде жәмәәтлер турмысы бир тегис раўажланбаган болса да, олар туўган-туўыскалықка тийкарланган уруушылық жәмәәти, шинарак жәмәәти, үлкен патриархал шинарак хәм ауыл жәмәәттерин басынан кеширеди. Жәмәәтлер өндирисе ислеп шығаруы шөлкәмлестиреди, жәмийетте тартипти саклайды, тынышлықты саклау хәм консы кәўимлер менен өз ара байланыста болуу ислерин басқарған. Усы жәмәәтлердин раўажлануы басқышларында, ертедеги мәмләкеттин хәр қыйлы формалары пайда болады. Ертедеги калалар хәм мәмләкетлердин пайда болып раўажлануы, бир-бирине байланыслы болған. Ертедеги калалар еки бөлөгтен турған. Бириншиси-монументаль ибадатханаларда ийе болған хәм диниушлар менен орашқан. Екиншиси-ашык кенислликте жайласқан қала болып, динханшылық оазисинин орайы болған. Бул калалар ибадатхана басшылары тәрәпинеи басқарылған. Б.э.ш. II мыңышы жыллардың ортасында, өзбекстаннын кубла районы, Сурхан, дарья улағаты аймағында, суўғарып динханшылық етлу оазиси пайта болады. Сол

динханшылық орайлардың пайтахт калалары-Босстан сай, Жаркутан хәм Сапаллы теге болады.

Жаркутан. өзбекстан аймағында ең әййемги қала-мәмләкет. Ол монументаль бинаға, арқа хәм от ибадатханасына ийе болған.

Бронза дәуириндеги екінши қала-мәмләкет Сапаллы теге болып, ол жақсы фортификацияға, өнерментшилликке хәм қала көбирстанына ийе болған. Бронза дәуиринде Орта Азиянын кубла районында жасаушы халықлар (Сапаллы теге хәм Жаркутан халқы), кубла Түркменстан, арқа Ауғанстан, орайлық хәм арқа Иран халықтары бир етлик топарды пайда етип, олар әййемги Иран тилинин шақашаларында сөйлеген. Усы тил тийқарында әййемги Бактрия хәм «Авесто» тили пайда болған.

Б.э.ш. XIII-XI әсирлеринде арқа Бактрияда уш динханшылық оазиси пайда болады. Әййемги кәўимлер Кушук-1 мөлениит дәуиринде динханшылық оазисин пайта етип, усы оазислерде аймақлық мәмләкетлер пайда болады. Әййемги Бактрияда дарылар бойлап жана калалар салынып, олар сивсий, экономикалык, мөлениит хәм сауда орай уазыйнесын атқарады.

Әййемги калалар төмендеги функцияларды атқарған:

1. Қала динханшылық оазисиндеги «ном» типиндеги кәкимликлер орайы (қала-мәмләкет);
2. Қала-аймақлық мәмләкет орайы;
3. Қала-орайласқан мәмләкетлер-империялар орайы.

Әййемги қала мәмләкетлер, адамзат тарихында б.э.ш. IV мыңынышы жыллардың ақырында Месопотомияда, б.э.ш. III мыңынышы жыллары Иран хәм Хиндстан аймақларында пайда болады. Б.э.ш. III мыңынышы жыллардың ақырында кубла Түркменстаннын Тежен, Муртаб дарья оазисинде, б.э.ш. II мыңынышы жыллардың басында әййемги Бактрияда пайда болады. И.М. Дьяконов хәм В.А. Якубовскийдин пикиринше, кәўимлердин бирликеси үлкен аймақларды өз ишине алады. Мәселен: Хиндстандағы Хараппа мөлениитына 700 ден артык естеликлер кирген. Бул естеликлер жети динханшылық оазисинде жайласқан. Хәр бир динханшылық оазистеги естеликлердин биреуи ири қала есепленген. Оларға: Мохенджодаро, Хараппа, Ганверуале, Каптинанган, Раххигархе, Банавархе, Дхолаваре (Котва) дерден

турган Әйкемге шығыстың маденият ошақтарының бири, куьла Түркменстаннын Мурғаб диқханшылык оазисинде, б.э.ш. II мыныншы жылында ертедеги мемлекетлердин пайда болганын, археологичалык материалдар тастыйксайды. Бул үлкеге оазислердин хар бир есегинги өзинни майданы хэм курьлыгы менен айрылып турган. Бронза асиринде пайтахт қалагардын майданы 12-20 га болган Әйкемги Бактрияда Шерабад, диқханшылык оазиси орайы. Бустансой, Ферганала-Далверзин, Чуст, Согдала-Көк тепе, Хорезмде-Гүзели кыр болган. Өзбекстанда бронза хэм ерте темір дәуиринде усындай аймақтык мемлекетлер пайда болды.

Орта Азияда орайласкан империя б.э.ш. VI асир ортасында пайда болды. Бул дәуирде Орта Азия Ахаменийлер курамына киреди. Ахаменийлер дәуиринде шахлар, урыўлар ўакилдеринен ибарат болган халык жыйналысы-«кан» да сайланган. Сайланган шах мамлекетти, диний ислерди хэм мересимлерди де басқарады. Шахтын жанында маслахатшилері болган. Олар мемлекетти басқарыўда ўазирлик ўазыйпасын атқарған. Пүткил жәмәәт ағзаларының ислери сол басшыларды қолында болган. Мемлекет басқарыўда, маслахат кенешинен кейин, жети адамнан ибарат «сарай ағалары» турған. Олар тийқарынан шахтын айтқандарын орынданан. Сарайдағы ишки хызметкерлерден баслан, сатрапшықлар аймағында комиссарлық ўазыйпаларды әмелге асырған. Мемлекетте ири баслы мәселелер кенесте қаралған. Отан басқарған урыў ақсақалдары, сатраптар, мамлекеттин ири әскер басшылары, хәметдарлар қатнаскан. Қаралып атырған мәселе бойынша кимнин пикири қабыл қылынса, сол исти әмелге асырыўда сол адам баслық етип тағарланған.

Дарий I итпа Ахаменийлер империясы аймағын сатрапшықларға бөлип басқарыўды қабыл етеди. Сатрапшық аймақлары (мемлекетлер) хэм жергиликли халықтың этник топалары жасайтуғын шетарадары тийқарында бөлинеди.

Кыр хэм Камбиз патшалары дәуиринде басып алынған аймақлар жергиликли халықлар тәрешинен басқарыўтан болса да, кейин усылыс пенен сатрапшықлы басқарыў Персиялылардан тайынлататуғын болған. Сатрапшық хэм оңдағы әскерий басшылар,

шахлардың шахы хэм орайлық мемлекет басқарыўынң қалагараўында болған. Мемлекет басқарыўда тексерилулер Хааралап тәрешинен алып барылған. Ол шахлар-нахынның жеке әскерлерин де басқарған. Сатрапшықларды басқарыў усылы хэм тәртиби, Суздары бас басқарыў дүзинисин қайтаған.

Дарий I дәуиринде бир неше тил, империяның мемлекет тили деп қабыл етилген. Киши Азияда канцелярия ислери грек тилинде, Каппадокия, Киликия, Сурия, Палестина хэм Орта Азияда арамей тилинде, Мырда фараонлар дәуиринен қолданып киятырған иероглифлардан пайдаланыў дәўам еткен. Демек, Ахаменийлер империясы аймағында тек арамей тили канцелярия тили ўазыйпасын атқармаған.

Ахаменийлер империясында жергиликли халык тийқарынан үш социал топалар турған: 1-топар Иран пухаралары, 2-топар парзын адамлар хэм 3-топар кулар болған. Куларды жеке мүлк ретинде тән атан, оларды сатыў ямаса басқана сатуға қылыў мүмкин болған.

Ахаменийлер сатрапшық туўрысында дереклер Геродот, Бекхистун жазыўлары хэм Дарий I дин Накиш Рустам жазыўларында сақталып қалған. Геродоттын жазыўына қарағанда, Бактрия хэм Согдиана айырым сатрап туринде тилге алынады. Бактрия ХII, Согдиана, Хорезм менен бирге ХVI сатрапты кураған. Хар бир сатрапшық империяға белгили бир мүлдарда талант (салык) төлеген. Орта Азиядан хар жылы 23 тонна күмис салык алып турған. Дарий I курдырған сарайды бөзөўге Бактриядан агтын, Согдианадан дяпис, сердолик, Хорезмнен фируза (бирюза) агтан. Илникпазлар тәрешинен әйкемги қалагардың пайда болыўы мәсетесен бойынша түрли пикирлер болса да, оларды бирлестиретуғын төмендеги улыўма белгилер болады.

1. Қаға болыўы үшін, белгили бир аймақтың атирапы қорғаныўу диқуғалдар менен оралыўы керек.
2. Қаға болыўы үшін, ол үлкен территорияның ийбелеўи керек.
3. Қағала хукимдардың арқы (сарайы) болыўы керек.
4. Қағаның орайлық ибадатханасы болыўы керек.
5. Қағала өнерментлер жасайтуғын махәшлерди болыўы керек.

6. Қалада раўажланған өнерментшиллик болууы керек.

7. Тенге-пуллар болууы керек.

8. Қала қабирстаны болууы керек.

Міне усы белгилер болса, қала деп айтылуға тийікар болады.

Әйемги дәуірлерде үлкен мекан орынлар, дийўаллар менен қоршалды. Дийўалдарыз жергиликги халык душпанлар тәрәпинен тез жеңиліске ұшырайды. Қалалар сол дәуірде өз басшысына ийе болған. Әлбетте қаланың дегерети дийўаллар менен орадады, ал қала хам қалалалар «кешк» бийик пиатформа үстине салынған. Кештиң жанында ямаса төменгиде қала хакиминин сарайы болған.

Жоқарыда келтирилген қала белгилери ишинде, екінши дәржели белгилер де ұшырасады. Оларға тенге пуллар киреди. Мәселен: ең әйемги Орта Азия қалаларында тенге пуллар болмаған. Орта Азияның көплеген аймақларында эллинизм дәуіринен баслап, тенге-пуллар ұшырасады. Бирақ, бұл аймақта эллинизм дәуіріне шекемги Иранда басылған «дарик» теңгелери, Грецияда басылған «афина» теңгелери хам де «Александр Македонский» дин сүүрети бар теңгелер бир неше сестеликлерден табылды. Бирақ, бұл тенге-пуллар Орта Азия қалаларында товар-ақша қатнасы сылатында емес, ал турли фазийелер курамында болып келген. Жоқарыда айтқандай, Өзбекстан аймағындағы ең әйемги қалалардың бири бұл-Сапалы мәдениетігьна тийисли. Жаркутан оазисинен табылып изерттенген қала болады. Бұл жерде бронза дәуіринин екінши арымына тийисли кәдимги қала-мәмлкет қалдыты. Жаркутан жайласқан. Оның аймағында, қаланың квадрат түрінде салынған хам сырты дийўаллар менен оралып беккеменген қала арки (цитделелы) болған. Буннан басқа қалада үлкен от ибадатханасы табылып, оны илимпазлар ертедеги Зардуштийлик ибадатханасы деп есаплайды.

Буннан басқа қала аймағында жайласқан өнерментлердин махашелери ашылтып, бунда гулалшылар жасаған. Жаркутаннан өнерментшилер таярлаган гулап ыдыслары, шарқта исленген көплеген гулап ыдыслары табылады. Буннан басқа қаланың жанынан үлкен көлемде қала қабирстаны болғаны анықланды. Қабирлерге қойылған адам сүйектери хам олардың жанына

қойылған ыдыс-табаклар, курал-жарақлар, безеніу буйымлары табылып, олар Сапалы мәдениеті хронологиясының басқылларың анықлауға жәрдем береди. Жаркутан-Өзбекстан аймағында пайда болған ең әйемги қала-мәмлкет болып есапланады. Міне усындай әйемги қала қарабаханасы кубла Түркменстан аймағында да табылды. Түркменстан аймағынан табылған қалаларға Алтын тепе, Гур тепе, Намазга тепе қу-аған археологиялык объектлер киреди.

Ертедеги жәмийет урбанизациясының екінши басқылшында қалалардың раўажлануы, кубла аймақлардан арқа аймақларға қарап жылдысуы күзетиледи. Мәселен: Солд аймағында Көк тепе, Афрасиаб, Узункыр хам Еркурган естеликтердин орынды ередеги қалалар болған. Көк тепеде б.э.ш. X-IX әсирлерде әйемги дийхан жәмәетлеринин меканы орында, б.э.ш. VIII әсир ақыры-VII әсирдин басында хаким сарайы хам ыдылтыу ибадатханасы болып, олар да дийўаллар менен қоршалды. Афрасиабта қала хакиминин «кешк» (питалделы), пиатформа үстине курылып, хаким сарайы салынады. Қаладағы ибадатхана, хаким сарайының батыс тәрәпинде жайласады. Қала ибадатханасы хам хаким сарайы бирликте, қалыңлығы 7 метрге жакын кубалақ түріндеги гербишлерден салынып, сыртынан дийўаллар менен орадады.

Қашқадерья оазисиндеги әйемги қалалардың бири-Ерк... тан болады. Бұл қаланың қарабаханасының ишки қорғалыс дийўалы аймағы 34 га майданға ийе. Қала өз алдына дийўаллар менен оралып, оның ишинге тұрақ жайлар жайласқан. Қашқадерьяның жоқарғы бойындағы қалалар Узункыр хам Сангир тепе естеликтери жайласқан жерде орналасқан. Сангир тепе орнында, б.э.ш. X-IX әсирде дегерети дийўаллар менен оралған, үлкен жәмәет ибадатханасы салынады. Б.э.ш. VII-VI әсирлерде бұл ибадатхананың шығыс бөлгими майданы 70 га қала дийўал менен орадады.

Солдай етепи, б.э.ш. I мыңыншы жыллардың I-арымында Орта Азия тарихы бөине тийисли жағдайлар менен белгиленеди. Кубла Түркменстан хам кубла Өзбекстан халықтарына ерте темир дәуірінде б.э.ш. II мыңыншы жыллардың орталарында, арқадан

мигранцияга ушырап келген көптеги шаруа кәуимдери мәдениятының тәсири сезилеги. Сол кала мәденияты пайда болмаг болса да, арка аймақларда динханшылыкка өте баслаган көптеги шаруа кәуимдери келип араласа басайды.

Улыўма Орта Азияның күбә жерлеринде б.э.ш. I мыңыншы жылыықтың биринши ярымьнда динханшылык және де раўажланалды. Үлкен қалалар пайда болалы. Еркуртан, Узункыр, Гүзели кыр, Кызыл тепе хәм басқа қалалар сыртынан дийўалдар менен қоршалалды. Орта Азия қалаларында құрылыс иелери архитектура, кәнийгелескен өнерментшиллик хәм саўда раўажтаналды. Жергиликли құрылысшылар тәрепинен жергиликли халық жасайўтын үй-жайлар, сарайлар хәм диний имаратлар режелестирилип, жергиликли шараятка ылайық етип салынады. Қалаларда өнерментшиллик буйымлары товар характерине ийе болып, қоныс елдер менен саўда байланыслары алып барылады.

Жақба дереклерде кеттирилген мағлыўматларға қарасак, Орта Азия буйымлары Иран, Месопотамия хәм әйемги шығыстың көпшиллик үлкелерине алып барылады. Мәселен: Бадахшан металлары Мысрға алып барылан.

Орта Азия аймағындағы әйемги мәмлекетлер туўрысында мәселе еле көп изертлеўди талап етеди. Ктесийдин «Персека» мийнетинде әйемги Бактрия мәмлекети хақкында ұзинди мағлыўмат ушырасалды. Онда, Ассирия патшасы Нананың Бактрия жерине қылган жүриси туўрысында мағлыўмат келтирели. Бактрияның пайтахты-Бактр қаласы болған. Бактр қораныс дийўалдар менен оранған үлкен беккем қала болған. Ерте темир дәўиринде Бактрия орайласқан үлкен патшалық болған.

Соғд мәмлекетинин пайда болғаны хақкында жақба дерек ушыраспайды. Бирақ, Соғдиана аймағында алып барылған археологтылық изертлеўлер нәтийжесинде б.э.ш. VI-VI әсирлерде әйемги Соғд мәмлекети болғаны атық.

Бизин эрамызға шекемги VII әсир ақыры-VI әсирдин биринши ярымьнда Хорезмде Даўданның шеп тәрепинде Шерменжап оазисинде Гүзели кыр қала пайда болалды. Ол сол Шерменжап динханшылық оазисинин пайтахты болалды. Гүзели кыр үш мүйешли формада салынады. Улыўма майданы 40 га

болалды. Қала еки қатар нахса дийўалдар менен қоршалып, ол көп санлы ярым дөңгелек минаралар менен беккемленели. Дийўаш хәм минаралардың алды бетинде, шатрап тәртбиинде еки қатар гезерменлер жайы болған. Қалада тұрақ жайлар, оңдирис хәм мәденият тийисети аўыл елатлар хәм Күйисей мәдениятың пайда дәўирине еткен ярым көшпели сак кәуимдери жасаған.

Гүзели кыр қаласы әйемги Хорезмнин Шерменжап динханшылық оазисиндеги аймақтық мәмлекеттин сиясий басқарыў орайы болған. Бул жердин халқы динханшылық, шаруашылық хәм балықшылық пенен шұғылланған. Табылған принцип турпиндеги гунаг ыдыслар, Маргана естеліклеринде көп ушырасалды. Соғди қарағанда, Хорезмде аймақтық қала-мәмлекеттин пайда болыўына Марганианың мәдениет тәсири болған. Әйемги Хорезмнин екнши аймақтық мәмлекет оғ-йы-Хазарасп болалды. Хазарасптын төменги мәденият қатламына жер асты суўы жақын. Соның ушын б.э.ш. VII әсир ақыры-VI әсирдин биринши ярымьна қала қалғлығы еле табылған емес. Хазарасптан 17 км шығыста Әмнударькын он жатағында усы дәўирге тийисли раўажланған өнерментшиллик орайы болған Хумбуз тепе жайласқан Табылған гунаг ыдыслар, қадимги Бактрияның Кушук III хәм Кушук IV дәўириндеги гунаг ыдыслардың формасын қағталайды. Күбә Хорезмде Хазарасп динханшылық өнерментшиллик аймақтық мәмлекеттин пайда болыўына, әйемги арка Бактрияның мәдениет тәсири болған. Бир топар миграцияға ушырап, Соғд арқалы Бактриядан келген адамлар Хорезмийлер менен араласқан.

Хазарасп динханшылық оазиси орайы-Хазарасп қаласы болалды. Бул еки аймақтық қала мәмлекетлери, Хорезмди Иранлар жаўлап алғанға шекем өмир сүрген.

§2. Әйемги мәмлекетлер

Орта Азияның хәр түрли территорияларында, тарихый раўажланыўдың түрли басқышларында пайда болған мәмлекет, сол елдин социал-экономиялық өсиў жағдайларына байланыслы

раўажлалады. Аўкам дәўиринде, тарихи илиминде, мамлекеттин пайда болуу тарихы, социал-экономикалык формацияларга бөлип каралды. Социал-экономикалык формациялар, өндиристе өнімди ислеп шыгаруу усулдарынын баскыша-баскыш алмасууы деп каралды. Мамлекеттин пайда болууну класслардын келип шыгууы менен байланыстырылды. Класслар арасындагы түрслердин кескинлешууинен мамлекет келип шыгады,- деп түсіндирилип келинген.

XX асирдин 30-жылларында Орта Азия территориясында алып барылган көлемли стационарлык археологиялык казып изертлеулер натыйжесинде (С.П. Толстов, А.П. Окладников, М.Е. Массон, А.Ю. Якубовский, Я.Г. Гудимов, А.Н. Бернштам хэм т.б.) жәмийеттин социал-экономикасын үйрениуде бахалы материаллар жыйналды.

XX асирдин 60-70-жылдары жас жергиликли археолог илимпазлар өсип шыгып, олардан А.А. Аскаров, У.И. Исламов, Б.И. Сариниди, К.Акишев, К.М. Байпаков, М.Р. Касымов, В.Н. Ягодин, А.Виноградов, Э.Г. Воробьева, Э.В. Ртвеладзе, М. Мамбетгулаев, Р.Х. Сүлейманов, А.С. Сагдуллаев, М.Ж. Журакулов хэм тағы баскалар бүл ишти дауам етип, археологиялык казып изертлеулер натыйжесерин улуулаастырды.

Адамзат жәмийетинин тарихында ислеп шыгарууды хожалыктын пайда болууы, жәмийеттин раўажланыуына үлкен тасир жасайды. Сол дәуирде тууысқан-канатас руушылык жәмийети аталар баскарган үлкен панараклар, коңсы ауы жәмаеттери пайда болады. Усы дәуирден баслап косымша өнімтин жыйналыуы натыйжесинде, сол жәмает басшыларынын колларына байлык топлана бастайды. Жәмает ислеп шыгарууда шөлкөмлестиритп хэм тартипти, тынышлыкты саклайды. Коңсы кауимлер менен байланыс жасайды. Бул жәмийеттин турди бастапшыларында ертедеги мамлекеттин хэр кыйлы белгилери келип шыгады. Маселен: баскаруу усулы, мийнетти шөлкөмлестирүү, өнімди бөлгистирүү хэм баска жәмийет ағзаларынын бирлигүге умтылыуы, мамлекеттин пайда болууына акееледи. Усындай жол менен кауимлердин өз ара араласууы, экономикалык сәуду байланысы басланады.

Б.Э.Ш. II-III мынаша шаары суутарып дийханшылык етип, тураклы өнім жеткеришпн тийкары салынады. Әйнекти казылдарды хэм мамлекет пайда болууы хэм раўажланыууы бир-бирине байланысы бош. Б.Э.Ш. III-IV мыныншы жыллары суутарып дийханшылык жеп бир катарда өнөрментшилик хэм шаруашылык та өсеп. Усы дәуирде жана жерлер өзлестириледи, шаарлар казылып, суу ақашлар курылады. Халыктын зны канатлар казылып, суу ақашлар курылады. Халыктын зны көбейеди. Айырым үкән шаарак ийесинде хэм патриархат руу жәмает басылыгынын төл өрлер пайда болады. Мархумдарды жерлегенге көбирлерге калша баскы заттар салып көмиледди.

Орта Азия территориясында, әйнекти шыгыс елгерге каратаанда мамлекет келип пайда болады. Б.Э.Ш. IV мын жылдыктардын акырында адамзат тарихында әйнекти мамлекетшилик Месопотамияда, б.э.ш. III мыныншы жыллары Иран, Хиндстан территорияларында пайда болады. Түркменстаннын Тесе Күрғаб дарыы бойларында хэм II мыныншы жылдыктын баскыс мамлекет келипгеседи.

Эрхызыдан бурны I мын жылдыктын екынши арымдында Әзербекстаннын Кудоба ретинде Сурхандарыы областыгында «ном» туриндеги мамлекет пайда болады. Буган әйнекти Бактриянын Сапалы тепе хэм Дышпенкентгынын археологиялык мийрас объектиери мысал болады.

Бронна асиринде Орта Азияда «каша-мамлекети» хэм «ваха-мамлекети» янгы (өзгеш мамлекет) пайда болады. «Каша-мамлекети» Сапалы тепе хэм Жаркутан археологиялык объектиери жагалы. Жадарган мамлекети Шеробод районы жеринде жайгаскан хэм аян тирапында сетиз патриархат руу жәмаети жайгасуып, олар захристанды пайда еткен. Жаркурган аркы мыйаны 3 га болып, аян аттарып дийуаллар менен оралады. Жаркутан каша мамлекетиге срай хэм от ибадатханасы ашылып үйренилди. Жаркурган каша мамлекетин сол от ибадатхана басылысы баскарган.

«Қаша мамлекетлер ерте темир дәуирине келип «воха мамлекетинге» айланаш. Маселен: Шеробод дийханшылык оазинде орайы Жондакт тепе, Бандлихан оазисинин орайы Бандлихан, Миршадли оазисин орайы Кызыл тепе болып олар воха

өзінше мемлекеттері болып оқалғанды. Мұртаб дәрвезе алабында, Түркмөнстан территориясында өзінше мемлекеттер орайы Алтын тепе хэм Гур қалалары болды.

Илимпазлардың пікірінше, б.э.ш. I мыңыншы жылдықтың басы хэм эрмывыздың бұрынғы 536 - жылда шекем Бактрия, Хорезм, Согд, Парфия қусатан тарихий мәдениі обласыларда мемлекеттер омир сүреді. Булар хақында «Авесто»да жазылған «нмана» (уі шанарак) вис (қоныс орын яғылы) мәңзіл жайы), «занту» (руу), дахо (Ушпаят, мәмлекет) ұқсатан мәмлекеттин дүзіліуі, сондай-ак хар түрлі «Дахотата» (Ушпаят, мәмлекет хұқимдарлары), «састар» басқарыушы, бұтырык беріуші хэм басқа басын шахалар хақында айтылды. Усы дәуірде жери кен Бактрия хэм Хорезм, және ел басшысы Малика Зарина, Тумарис болған. Сол сак-массагет рулары бидрестирген конфедерация түріндегі мәмлекет пайда болды. Б.э.ш. VI-IV әсирде Арал-Каспий аралығында жасатан сак-массагеттер өзлеринин бириши мәмлекетин дүзеді. Сак қауимдери конфедерациясынын орайы-Ширик рабат қаласы болды. Саклар өзлеринин жазыуына, көркем өнерине хэм мифологиясына ийе болды. Дуньяга белгили болған саклар дөреткен «Хайуанат стили» деп аталған көркем өнер мәдениетинин жокарты ұлгисин болды.

Орта Азиядағы пайда болған мәмлекеттер, әйемиги шығыс елдериндеги кулшылык мәмлекеттерлей болмайды. Орта Азиядағы мәмлекеттердин тийкары пухаралар хэм еркин дийханлар болды. Бирак, өз ара урысларда, атланыс-жүрислерде, колга бенде болып түскен адалар, куллардын хызметин атқарған. Куллардын мийнетинен ири курылыстарда, каналлар казганда хэм ауыл хожалыгында кеннен пайдаланылған.

Эрмывыздан алдынғы 539-330-жыллары Орта Азиядағы мәмлекеттердин рауажланыуы үзіліске түседі. Бул Ахаменийлердин басқыншылыгы, яғын Орта Азия обласыларын зорлык пенен өзлерине каратыуы негійжесинде болды.

Орта Азия б.э.ш. IV әсирдин екінши ярымна шекем Александр Македонский мәмлекетине карайды. Хорезм бул дәуірде өз фарезининин саклап қалады.

Б.э.ш. III әсирден кейін, Орта Азияда урбанизация рауажланыуы өзине тен жолы менен, жергиликті мәмлекеттер қайта тиклене басайды. Усы дәуірде Греко-Бактрия, Парфия хэм Хорезм мәмлекеттери омир сүреді. Б.э.ш. III әсирдин акыры хэм б.э.ш. II әсирде Бухара, Даван (Фергана), Согд хақимликтери, Орта Азиянын арка территориясында б.э.ш. II әсирдин басынан басып, жергиликті мәмлекеттер рауажланып бекемлене басайды. Каны, Хорезм, Бухара, Согд мәмлекет хұқимдарлары мыс хэм күмистен тенгелер басып шығара басайды. Жергиликті жауыуды пайда болыуы, тенгелердин басып шығарылуы, фарезин мәмлекеттин осип рауажланганынан дәлил береди.

Эрмывыздын I әсир-эрмывыздын III әсир II-ярымда мәмлекеттер тез рауажланыды. Усы дәуірде Өзбекстаннын күбә регионларында көчки қауимдеринин конфедератив мәмлекети пайда болды. Бул күдіретли Кушан империясына Өзбекстан хэм Тажикстан күбә жерлери қосылды. Усы дәуірде Шахта (Ташкент) және хұкімет пайда болып, өз тенгесин басып шығарды.

Хорезмде мәмлекет басына Афригидлер династиясы келеді. Афригидлер династиясы басып шығарған тенгелерде, жүз жылдар дәуірінде ат минген хұқимдардын көриниси өзгермейді. Орта Азия мәмлекеттери Кытай менен дипломатиялык қатнасықта болды.

Антик дәуірінде жәмийеттин рауажланыуында әдетте меншиктин екі формасы болған: мәмлекетлик меншик хэм жеке меншик. Греко-Бактрия, әйемиги Хорезм, Фергана (Даван), Каны (Кангуй) мәмлекеттери үлкен жер ийегери сыпатында, өндирис объектери менен үлкен курылыстардын мүлк ийесі сыпатында, пухаралардын мийнетинен кен көлемде пайдаланылды. Себеби антик дәуірде Орта Азияда жәмийеттин тийкары, еркин мәмлекет арқалары курыған. Грек хэм Рим мәмлекеттериндегі куллардын мийнетинен кеннен пайдаланыу, Кушанлар дәуірінде де болмаған. Сонын ұшына болса керек, Орта Азиядағы әйемиги мәмлекеттерде бир рет кул истейушілердин аулымына қары куллардын наразылығын ұшыратып болмады.

Б.з.ш. III ғасырдың ортасында Селевкийлерден Бактрия хэм Парфия патшалықтары бөлінеди. Б.з.ш. 212 жылы Греко-Бактрия мемлекети хукимдары Евтидем өзіне Бактрия, Согд, Арса хэм Маргиананы қосады.

Б.з.ш. 155 жылы Греко-Бактрия патшалығы Евкратиддин баласы Пеллоклге өтеди. Б.з.ш. 128 жылы Греко-Бактрия мемлекети, Шығыстан келген көшпелі ноғажы (тохарлар) қауымдери тәрепинен қулатылады. Греко-Бактрия патшалығы 120 жыл жасап, өз өмір сүруіні тоқтатады.

Қанлы (Конгуй) мемлекети. Сырдарыяның орта жағаларында хэм кубла Қазақстан территориясында жасаған әйемги сак-массагеттер қауымдеринин, Александр Македонский империясының хэм Селевкийлер патшалығына қарсы азатлық күресінің барысында, б.з.ш. III ғасыр ақыры-IV ғасырдың басында ярым отырықшы халықтары тарихында, соның ішінде өзбек, қарақалпақ хэм казак халықтарының тарихында орын ийелеген-Қанлы мемлекети пайда болады. Қанлы мемлекети құрамындағы халықтар Сибирь, Алтай, шығыс Түркістан, Жетісу, Жайық бойы жерлеріндегі түрк-монғол, индоевропа, ұлор типтерінде сөйлейтуғын этнослар менен араласады. Арап бойы хэм Хорезм халықлар да Қанлы мемлекетинин саясий тәсірінде болады.

Бұл өз ара араласуы нәтижесінде, бұл кен аймақта б.з.ш. III-II ғасырларда түрк тилинде сөйлейтуғын халықтардың саны көбейеди. Эрамыздан I ғасыр ортасынан бастап, Алтайда жасаушы түркілер Орта Азияда көбейеди. VI ғасырден бастап жазба дереклерде түрк аты ұшырасады. Қағайлылар Туцное десе, Согдлар түрк деп атайды. Ызын эрамыздың VI-VII ғасырларда ерте түрк-руний жазуы пайда болады. Ерте түрк руний жазуы XI-XII ғасырларден кейін уйғур жазуы менен, кейін араб жазуы менен алмасады.

Қанлы мемлекети хэм оның халықтары Қаңлылар хаккында Қытай жыл наамаларында, «Авесто» хэм грек авторларының мийнетлеринде ұшырасады. Птоломей Сырдарыяға жақын жайласқан қауымдерди «қандар» деп атайды. Қытай жылнаамаларында «кангуй» (каншуй) деп аталады. Авестода

«канхә», Фердаусийдин Шахнама эпосында «түрлар» деп сипатлары айтады.

Тур патшасының бас қаласы Канглиз болған. Канглиз хәзирги Гашкент обласының Аккурған район жерінде жайласқан Канка қаласы болады. Қанлы мемлекети жеті ғасыр сүресті.

Қушан мемлекети. Б.з.ш. 165-жылы хуни-ғуиандардан жетілген ноғажы тохарлар қауымдери Орта Азияға қарап шегініп, Ферғанаға орындалады. Б.з.ш. 140-жылы ноғажылар, Греко-Бактрия мемлекетинин кризисінен пайдаланып, Греко-Бактрия патшалығын басып алды. Ноғажылардин Гүш, Гүйшун (қушан) қауымы басшысы Куджула Кафиз басқа қауымдерди бириктирип, өзін хукимдар деп дағаздайды. Нәтижеле Қушан патшалығы пайда болып, оның пайтахты Сурхандарыя обласындағы Датверзін қаласы болады. Қушан мемлекетине хәзирги Өзбекстан, Ауғанстан, Парфия, Кашмир жерлери қарайды. Куджула Кафизден соң мемлекет хукимдерінің, оның баласы Виша Кафизге өтеди. Бұл дәуірде Қушан мемлекетине Хиндстан, Паккистан жерлери қарайды. Виша Кафизден соң патшалық Канишката өтеди. Усы дәуірде Қушан патшалығына Хиндстанның арқа территориясы, Согд хэм Паш обласылары қарайды.

Патша Канишка атынан «шахлардың шахы» ұлты күтқарушы-деген жазулары бар тегте нұлдар басылып шығарылады. Қушан мемлекетінде буддизм мемлекеттик дин болып, ибадатханалар (монастырьлар) салынады. III ғасырдин ақыры-IV ғасыр басында Қушан мемлекети дағдарысқа ұшырайды.

VII ғасырдин ортасында Орта Азияда орайлар пайда болады. Араблар ен дослеп Иран хэм Хорасан жерлерин ийелейди. 651-жылдан бастап Мары, Грек хэм Балқ жерлерине араласа баслайды. 708-жылы Кутейба ибн Муслим Хорасан хакими болғаннан кейін, Орта Азияны изе-из жаулап алуға кириседи. VIII ғасырде араблар Орта Азияның жетпиндик жерлерин басып алып, ислам динин тарата бастайды. 712-жылы араблар Хорезмде хэм Кердер ұдалытын өзіне қаратады.

VIII-XIV ғасырлардеги Орта Азия халықларының саясий тарихы биринен кейін бири пайда болған Саманийлер (XI-X ғасырлар), Караханийлер (X-XI ғасырлар), Ғанавийлер (XI ғасыр),

Селжукийлер (XI асир), Ануштеняндер-Хорезмшахлар (XII-XIII асирлер) Темур-Темурийлер (XIII-XVI асирлер), Жошы (XIV асир) хэм Шағатай (XIV асир) мамлекетлердин тарихы менен байланыслы.

IX бап. ОРТА АЗИЯНЫҢ АНТИК ДӘУИРИ АРХЕОЛОГИЯСЫ

Орта Азияның антик дәуири б.з.ш. IV асирден эрамыздын IV асирлерин өз ишине алады. Орта Азияның антик дәуир тарихы түрли сыяси, экономикалык жагдайлар менен белгиленеди. Антик дәуири Орта Азияның территорияларында хәр түрли жагдайларда көпиллесип рәужеканды.

Б.з.ш. IV асирдин екінши ярмынан Орта Азияның кубла территориялары, Сырдарыяның орта жағасындағы жерлер Александр Македонский тәрәпинен жаулап алынды. Александр Македонскийдин олимнен кейин, б.з.ш. IV асирдин ақырында бул жерлер Селевкийлер мамлекети курамына карайды. Б.з.ш. III асир ортасында Түркмөнстан жерлеринде Парфия мамлекети, ал к.б.б.а. Өзбекстан топрағында Греко-Бактрия патшалығы пайда болды. Греко-Бактрия патшалығы орнында, б.з.ш. II асир ортасында аркадан миграцияга ушырап келген юеэжи көуимлери тийкар санган б.з.ш. I асир-эрамыздын I асиринде Кушан патшалығы дүзиледи хэм ол патшалык эрамыздын IV асирине шекем хуким еүредди. Иранда пайда болган сасанийлер мамлекет хукими наинтжесинде, Парфия патшалығы III асирдин биринши шерегинде дағдарыска ушырайды. Кушанлар мамлекети III асирдин 40-жылыларынан бастап кушан-сасаний хукимдарлары тәрәпинен баскарылып, IV асирде аркадан келген көшпелилер тәрәпинен оның жерлери басып алынады.

Орта Азияның арка аймағында Хорезм, Ташкент оазиси хэм Фергана ойпатлығы грек-македонлар тәрәпинен шетте калды, соның ушын да олардын тарихы өзгеше сыяси жагдайлар менен белгиленеди. Ташкент оазиси хэм Сырдарыяның төменги бойларындағы жерлер б.з.ш. III асирде пайда болган Кант мамлекети курамына кирген болса, Әмиўдарыяның төменги слаты хэм Фергана ойпатлығы жерлери, өз алдына айрықта аймақты пайда етеди. Б.з.ш. II асир басында Хорезм хэм б.з.ш. II асирде Дардан үкестан фәресиз мамлекетлер болып рәужеканды. Соның

Ушын да, антик дәуірде Орта Азияның арқа регионы халықтары мәдениеті менен Кубла регион халықтары мәдениеті бір-биринен өзгешелікке ийе болады. Ташкент, Ферғана хәм Хорезм оазислеринде, қоны көшпелі саяқ қауымдери мәдениеті тәсіри күшлі сезіледі.

§1. Бактрия

Орта Азияның антик дәуірдегі үлкен тарихий мәдениет обьастыларының бири-Бактрия болады. Бактрия Әмиўдеряның жоқарғы еки бойлары жерлеринде жайласып, хәзирги Өзбекстан хәм Тәжіквистан республикаларының кубла обьастылары жерлерин ийелеген. Б.з.ш. IV әсирде Бактрия Греко-Македония әскерлерин тәрәзнен басып алынды. Б.з.ш. 331-жылы Александр Македонский қайтыс болғаннан соң, Бактрия б.з.ш. 306-250-жыллары Селевкийлер патшалығына қарайды.

Б.з.ш. 250-130-жыллары Бактрия аймағында гәрезсия Греко-Бактрия патшалығы дүзиледи. Бул патшалықты греклерден шыққан Динодот, Евтидем, Евкратид, Телиокл атлы патшалар басқарды. Усы жыллары Бактрия аймағына, Греция хәм Киши Азия елдеринен көптеп адамлар (колонистлер) келип қонысласалды. Натийжәде, грек типі хәм эллинизм мәдениеті Бактрияға кен таралды.

Б.з.ш. 130-120-жыллары Греко-Бактрия патшалығы бұрын Монголияға сыбайлас рунилардан женилип, батысқа жылмысқан көшпелі нөсржи қауымдеринин топлысынан кулайды. Бул атланысқа Арал бойы хәм Арал-Каспий аралығында жасаған саяқ-массагет қауымдери де қатнасады.

Б.з.ш. II әсирдеги Бактрия аймағына араласқан көшпелі нөсржи қауымдери қытай жазба дереклеринде-тохарлар деп аталады. Сонлықтан б.з.ш. II әсирден баслап бұрынғы Бактрия аймағы тарихта сол қауымдердин аты менен байланыстырылып Тохарстан деп аталады.

Б.з.ш. II әсирдин екінши ярмығында батыстан миграцияға ушырап келген көшпелі нөсржи қауымдери Кушан мемлекетине тийкар сағалды. Кушан патшалығы басында 30-80-жыллары

Қазақула Кадфаз туралы. Кушан мемлекетинин күшлі рақажанған дәуири Вима I Так (То) патшалық еткен жылларға туура келеди. Усы дәуірде Кушан мемлекетине арқа хәм орайлық Хиндстан қарайды. Кушан мемлекетине хәзирги Өзбекстан хәм Тәжіквистан республикаларының кубла районлары, шығыс Туркстан, Ауғанстан жерлери қарайды. Кушан мемлекети Вима I Так (То) хандығы Вима II Кадфаздин бағасы Канитка (100-126-жылдар) хәм Канишканын ұлы Хувитке (126-164-жылдар) басқарған жыллары және де кетейеди. Эрамыздың III әсирди ақырында Кушан патшалығы сиасий кризиске ушырайды. Кушан патшалығынан шығыс Туркстан хәм Танға дары алабындағы елгер бөгинип шығалды. III әсирдин ақырында Кушан патшалығының қурамында тек Бактрия Ауғанстан хәм Танхара ұдаяттары қалды. III әсирдин ақырында Иран сасаний мемлекети әскерлери Кушан армиясын женип, Бактрияда Кушан-сасанийлер басқарған жана патшалықты найда етеди. Кушан сасанийлерден шыққан хақимдер өзлерин «Кушан патшаларының патшасы» деп атап, усы атақ пенен тәнгелер басып шығарды. IV әсирдин ақыры-VI әсирде Тохарстан деп атаған әйемти Бактрия жерин хнонитлер, арфалитлер, кейин түркілер өзлерине қаратады. VII әсирдин ақыры-VIII әсирдин басында Бактрия-Тохарстан жерлери араб халифатының қурамына киреди.

Греклер басып алған жыллары арқа Бактрияның көп ғана қалалары, ауыл елатлары бузылды. Дийханшылық тараулары истен шытып қалады. Бирақ, жергиликли халықтың тылымсыз кийнети натийжесинде, қалалар қайта тиклене басайды. Әсиресе, селевкийлер хәм Греко-Бактрия патшалығы дәуиринде бір неше жанда қалалар найда болады. Кушанлар дәуиринде түрли режелде қурылған қалалардың саны көбейеди.

Антик дәуірде арқа Бактриядың сиасий-экономикалық мәдениет орайларына Дайверзин тепе, Гөне Термиз, Зер тепе, Жандәулет тепе хәм Кемпир тепе (Сурхандарьё ұалаятында) киреди. Кемпир тепе Термизден 20 км қашықтықта жайласқан. Кестір тепе қаласы Әмиўдеряның жағасында, дарының откелгинде (переправасында) жайласып, әйемти Бактрия менен Хиндстанды байланыстырып турған. Усы жерден б.з.ш. IV әсирде

Бактрияны жаулап алғанда Александр Македонский өткен. Александр Македонский Хиндистанға болған жүрisesінде де, Кемпир тепе қаласы арқалы өткелден өткен. Иллипаздардың пикиринше, Александр Македонский ұсы өткелде Александр Оксанский деген қала салдырды.

Кемпир тепе қаласы қазып изертленгенде, қаланын қорғаныс дийұалдары анықалды. Кейін аға Кемпир тепе қаласы Әминуларға дегішине ұшырайды. Кемпир тепе қаласы шахристан, сауда, өнерментшілік жайдан хам порттан тұрған. Қала халқы мұхалделерге бөлініп жасаған. Мұхалделерди ени 1.5-2.2 м көшегер болып тұрған. Көше бойларында тұрақ жайлар, қалалық сауда қатарлары хам мәдениет имараттар жайласалы. Қаланын мәдениет табылмалары Хиндстан, Иран, Мыср, Қытай елдеринен алып келінген бронзатан исленген бұйымдар, тил сүйетинен исленген тараклар, теңгелер, морлер, адам хайкеллері, парфияша жазыұлар Бактриянын ұсы елдер менен мәдениет сауда байланыста болғанынан дерек берелди.

Арқа Бактриянын қалаларына Кей қабат шах, Саксанхур, Т өне қала болып, булар кудла Тәжікстан жеринде жайласқан. Давверзин тепе Кушан патшалығынын ири мәдениет орайларынын бири болған. Қала Сурхандарынын Шерабад районында жайласқан. Қала этиралы тұрақ жайлар, арқ хам шахристан дийұалдары менен ораалды. Қала ишинде өнермент ұстадардын үй жайлары, ұстаханашар хам қала халқытып мұхалделері жайласқан. Қала аксүйеклеринин жайлары жақсы салынып, дийұалдары түрли ренде болса, басқа қала тұрғынларынын жайлары жүде әлпұайы етп салынған.

Давверзин тепеде буддизм дининин ибадатханасы ашылып, онда будда хам бадисетхатва хайкеллері сүүретлері менен бөзелген. Қаланын сыртында буддизм ибадатханасы болған. Давверзин тепе қазып изертленгенде, қалатан 36 кт аттың хам жүзілеген алтып түмис теңгелер табылып, ол тарийхта «Давверзин гэзийнеси» деп аталды. Сурхандарынын Денау районы аймагында Кушан шахтарынын сарайы ашылып изертленген.

Сарайдын алды шығыс тәрелке қарап қурылған. Сарай бөлмелері хам тийкарғы залы түрли рендети бойұлар менен түрли

сәукетли сүүретлер менен бөзелген. Айырым бөлмелері ганч пашан сибәлтан. Айрым бөлмелеринин дийұалларында шах хам оның шаңарак аталдары хам сарай хызметкерлеринин сүүретлери берілген. Булардан басқа атылар хам грек қудайлары Арина, Грек көм Никшлардын кориннеслери сызылған.

Сурхандары ұалақтындағы үлкен қалалардын бири Зар тепе болды. Зар тепе естелити реже бойынша салынған. Қала этиралы қорғаныс дийұаллар менен ораған. Сыртқы дийұалдары арым денгелек минаралар менен бөккелменген болып, қала ишинде үй-жайлар жайласқан. Зар тепенин шығыс жағында буддизм ибадатханасы орааласқан.

Бактриянын эллинизм дәуирине тийисли қорған қалалардын бири Кемпир қала болады. Бул қорған қаланы изертлеп тексергенде, Кушан дәуирине тийисли бай мәдениет хам көркем өнер үлгілері табылды. Бактриянын антик дәуирине тийисли үлкен қалаларынын бири Кей кобад шах болады. Қала бөккел қорғаныу дийұалдарға ийе болып, төрт мүйешли минаралар менен бөккелменген. Бул қала Греко-Бактрия дәуирине тийисли.

Арқа Бактрия жерине бизиң эрамыздын басында буддизм дини таралды. Ұсы Бактрия аймағы арқалы, Орта Азиянын басқа жерлерине, кейинрек шығыс Түркстан арқалы буддизм Қытайға таралды. Арқа Бактрияда ашылған буддизмнин Кара тепе ибадатханасы жер үсті хам жер асты бөлмелерден ибарат болған. Бул жерде төрт мүйешли хәули болған.

Ибадатхананын жайларынын биринде будда скульптурасы болып, ол бір неше метр бийикте болған. Буддизм таризли жайда тұрғын ибадатхананын ишки дийұалдары бай сүүретлер хам хайкеллер менен бөзелген. Кара тепенин арқа-шығысында және бир буддизм ибадатханасы табылған. Ол Фаяз тепе деп аталған.

Фаяз тепеде диний мересимлери өткерилген хам онда монастырь және хожалық жайлары болған. Буддизм ибадатханаларынан тулал ылыслар, металл бұйымдары, грек афавытында жазылған Кушан жазыулары табылды. Термиз I әсирде буддизмнин орайы болған, буддизм ұсы аймақтан Орайлық Азия, шығыс елдері болған Қытай хам Японияға таралды.

Кушан дәуіріне тийісін Термизде Мирзакул тене, Шерабақта-Акурған, Ангора-Шор тене кустан ауыл елат орындары ашылып изертленди. Булардағы жайлар да режелестрип салынган. Бул ауыл елатларда ауыл хам калашык өнімдери желистрилген. Бактрия мәдениятна тийісін тулал ылдыстар, металл буйымлар хам мүсіндер көп табылады. Б.з.ш. V-ІІ ғазийнеси 1877-жылы Бактрия аймагынан табылып, бул ғазийне алтын хам күмистен соғылган 180 бөзениу-зергерлик буйымдар, 1500 алтын хам күмис тенгелерден туралы. Хазир «Эмиуларья ғазийнеси» Уллы Британия музейинде сақланбақта. 1966-жылы Ауғанстаннын арка-шынысында Тилла тена естелитинен 20 дан аслам алтын хам күмистен исленген затлар хам тенгелер табылып, бул да тарихта «Тилла тена ғазийнеси» деген ат пенен белгити. 1978-1979. жылылары Ауғанстаннын арка терегинде, Тиллатене көбиринен археолог В.И.Сарьянди 20 мынлай алтын хам күмистен исленген бөзениу затлары тауып, тарих хам көркем өнер илимин жана материаллар менен байытты.

Бактрия өнерментшилері, зергердери алтын, күмистен исленген күзе, кесе, билезик, сакыйна, тоға хам баска да бөзениу затларына хайуанлардын сууретлерин салган. Бактрия өнерментлеринин бөзениу буйымлары Евразия көшпели кауимдери арасында кен таркалып, «хайуанат стилин» ямаса «сак-скиф хайуанат» стилине уксатып исленген. Бактрия калаларынан табылган гейбир буйымларда, Греко-Македония өнермент усталарынын мәдениет тесирин сезилип туралы.

Кушан патшалыгы тусында, Бактрия-Тохарстан аймагында мәдениет хам сауда байланыслар және де рауажланды. Узак шныте елдеринен басланган «Уллы жипек жолы» Бактрия калалары менен байланыстырган. Орта Азия саудалердери пахтадан исленген тездемелер, жипектен исленген товарларын, ренин бахалы металлларын, сүйек, шийшеден исленген буйымларга, бөзениу затларга алмастырган.

Васко да Гамадан 150 жыл бурын, Орта Азиядагы Кушан патшалыгынын саудалердери Индия океаны хам Кызыл тениз

144

аркаты жузып отип, Мыер және Жер орта тениз жагаларына барытуын суу жолын ашды. Кушан патшалыгынын калаларынан, Рим императорларынын тенгелери, ал Эфиопия Жер орта тениз жага калаларынан, Кушан патшаларынын тенгелеринин табылууы, бул елдер арасында мәдениет, сауда байланыстын ботанын далилдейди.

II-III осирлерде Мыердын Александрия каласында Индия, Сяиф хам Бактрия саудалерлеринин сауда колониялары сайда боталы.

§2. Солд

Солд Орта Азиянын тарихый областыларынын бири. Солданын антик дәуірдеги археологиялык объектлери жаксы үйренилген. Самарканд-Солданын ен үлкен қала орайларынан бири болып, хазир ол Афрасиаб естелити орнында жайласкан Афрасиаб грек жазба деректеринде-Марақанда деп аталады. Антик дәуіри мәдениет катламлары Афрасиаб II-III пенен белгиленеди. Қаланын майданы 219 га болган. Қала сыртынан қалындыгы 7 м еки қатар диндәуірлер менен қоршалган хам төрт мүшелши минаралар менен бөктемленген. Майданы 19 га болган қала арк (ингәдельи) диндәуірлер менен орылады. Қалага киріу дәруазасыда минара менен бөктемленген.

Самаркандтагы Қорған тене қаласы арк, шахристан хам сада болимлеринен туралы. Қорған тене қаланын шгәделенди пахсадан салынган. Қалада от ибалатханаасы болган.

Самаркандтан Солдиананын антик дәуіріне тийісін көптеген көркем өнер үлгілери табылады. Солдардың ишинде қолына мийуе, тул, осимлик ямаса ылде усталп турған хасылдаршылық, молшылық, суу қудайы халылар образында болған хәйкешлер ушырасады. Ер адамлардын хәйкешлери эллинизм тесиринде болып «Дионис» хам «Афина» қудайларынын образын естеледи.

Самаркандтан 35 км кубла-батыста жайласқан Көк тене археологиялык объектин қазып нәзертленде, қаланын мәдениет катламынан жас, бай хазыдың (Солд малликасы) көбирі ашылды.

145

Көбүрдө хаялдын сүйөгү, онын кийимине 333 дана алтыннан исленген безенүү татыншыктары менен жерленгени аныкталды. Бундан 2000 жыл бұрын жерленген хаял көбиринен, Кытайда исленген бронза айнасы табылды. Бул археологиялык табылмалар, антик дәуирде Согддлылар Кытай менен уллы жипкек жолы аркылы сәула-мәденият байланыста болганын далилдейди.

Бухарада антик дәуір естеликтерине Кызгылтыр I, Сетгатак II хэм Роминш орындары киреди. Бухара каласынын антик дәуирдеги курчылсы хэм анык мәденият каттамдары жаксы сакланбаган. Согдиананын Бухара бөлүмүндө б.з.ш. II асирдеги Треко-Бактрия патшасы Евтидемнин тенгеси ушырасады. Бухара дөңгөрөгүнөн Греко-Бактрия патшалыгы Динодот, Евтидем, Атафоки тенгелери де табылды. Бухарада тенге басып шыгаруу I-IV асирдерде басланады.

Согдиананын кубла бөлүмүндө, антик дәуирдин үлкөн естелиги Еркурган каласы болады. Еркурган режелги түрдө салынып, эки катар дийуал менен коршалган. Ички кала 40 га, сырткы кала 150 га майданга ийе. Кала цитаделени, онын арка бөлүмүндө жайласкан, онын көлөмү 90 x 60 м болып, ол да дийуалдар менен коршалган. Еркурганды изерилегенде, б.з.ш. IV. III асирлерге тийгесли архитектуралык курчылсы хэм ибадатхана аны. ады. Каладан тулал ылгылар, айна, жылан хэм курбака таризли статуялар табылган. Еркурганда от ибадатханасы ашылгып, бул жерде от хэм суудын карамагытыпа сыйынган. Еркурганнан тулашылык устаханасы да ашылгып үйренилди. Каршы оазисиндеги б.з.ш. II-I асирлердеги үлкөн пайтахт калалардын бири-Калай Зококи Марон болады, кала үш каптар дийуалдар менен коршалгып, улгүүма майданы 225 га болады.

Согдиана калаларында оңөрментшиник, тулапшылык, темиршиник, зергершиник жаксы рауажланады. Темирден курал-жараклар (кылыш, найза ушы, канжар) хэм мийнел куралдары (темир пазна, орак, бел, пынак) исленеди. Безенүү заттарынан бирюза, сердолик, лазурит, липшеген исленген жылтырак моншаклар, бирезик, жүзик, сырғалар исленен. Согд калаларынан табылган пахта, жипкек хэм жүннен токулган кийим калдыктарына

көргөндө, Согд дийуалында колга тийкарданган токымашылык оңөрментшинигинин рауажтанганын көрөмиз.

Согд кала хэм ауылдарында, тулал ылгыстарын кумбызда ислерүү жаксы жолга койылды. Хожашыкка керекли тулал илгелери хәр түрли формада, хәр түрли ренде исленеди. Тулапшылар тартыган кызгыш, сары ренли табак, кесе, гүзе буйымдар кала базарларына шыгарады.

Согдиананын антик дәуириндеги экономикасынын тийкары, ауыл хожашыгы болады. Зарыфшан оазисинде дийханшылыкта сууғарыш бийдай, арпа, тары етиледи. Техникалык етиленден пахта, кешел, тут аяшлары етиледи. Мал шаруашылыгында ири кара малдар, кой, гүйе, ешки, жылкы, ешек, шошқа, ийт асыраган.

Согдлылар өз өлнклерин Зардуштийлик дити дәстүри бойынша жерлеген. Согдианада адамдарды жерди казып, көбирлерге жерлеу де ушырасады. Б.з.ш. IV асир-арамыздын IV асирлеринде Согдианада көркем оңөрдүн көп тарылган түри адам хэм хайуанат мүсинлерин ислеу болады. Олардын мүсиндери Согд калаларынын мәдениет каттамдарынан көп табылады.

§3. Маргиана

Орта Азиянын антик дәуирдеги ен айнепти тарихый-мәдениет үлпәяттарынын бири. Маргиана кубла Түркменстаннын Мургаб дарыясы алабында жайласкан. Маргианада бронза дәуиринен басыап, сууғарып дийханшылык етуу рауажланады.

Өйнепти Персия патшаларынын жаяуларында Маруш, «Авесто»да Марур, антик тарихшылардын мийнетлеринде Маргиана, ал орта асирдеги жазба дереклерде Мэры (Mere) деп атылган. Б.з.ш. VI асирде Маргиананы Иран-Ахемений патшасы илеулеп алады. Б.з.ш. 522-жылы Фрагатын башшылыгында Ахеменийлерге карым Маргианада көтерилип келип шыгады. Б.з.ш. 521-жылы бул көтерилип Дарий I патшанын буйрыгы менен бактрын хакими (сатрапы) төрелинен бастырылып, Маргиана Бактрияга кошылады. Александр Македонский Орта Азияны жаулап алганда, Маргиана онын дүзөгөн мамлекетине карайды. Бундан сон Маргиана аймагына көшпел грек-македониялыктар

көчип келип, коньге басады. Натийжеде, эллинизм мәденияты таралады. Б.з.ш 306-250-жылдары Маргиана Селевкиялар патшалыгына карайды. Кейин ала Маргиана Греко-Бактрия Маргиананы Иран-Сасаний патшасы Шандур I басып алды. Маргиананын басып каласы Мерв (Мары) оазисинде жайгаскан. Маргиана оазиси корганыңу дийуалдар менен орадалы.

Б.з.ш. VП-VI асирлердеги Маргиананын орайы Мервтеги Г'юр та болады. Кага төрт мүйөшли формата ийе болып, майданы 90 31 см, калыңдыгы 9-11 см болган кам тербишлерден өриледи. Г'юр еки узун көшеги пайда етеди. Г'юр кага ишинде өнерментшилер махалелери, арка тереининде ун таркыушылар, ал кага орайында Гулашылар жасайды.

Маргиананын үкен басы калаларына Мервтеги Эрк кага, Дуриалы, Дау кага, Чинанлык, Гене Кишманлар киреди. Маргиана экономикасынын тийкары-дййханшылык болды. Дййханшылыкта багышылыкта-жүзимгершилик, шабдай, өрнөк, шийе, налыз егиндеринен-кауын, г'арбоз, кыр өскөн.

Өнерментшиликтин басы таркылары- темиршилик, зергершилик, гулашылык болган. Маргиана калалары аркалы «Улы жипек жолу» өтти, Маргиана саудалгерлери Индия, Ауғанстан, Иран, Кавказ елдерин менен сауда байланыста болган. Маргианлылар зардуштилик динине исенген. Өз өликтеринин сүйөклерин төрт мүйөшли кутышаларга (оссуарияларга) сазып, оларды аркылы навеларна (жайларга) апарып койган.

II-III асирлерде Мерв булдузм дининин орайы болып, усы жерден булдузм Кытайга таралады. Булдузмгер өз өликтерин отка дағурутын болган. III-IV асирлерде Мерв оазисине христиан дини таралады.

Маргианада Александр Македонский империясынан кейин Селевкиялар мамлекетине карата жерлери, акша-товар катнасыктары өседи. Греко-Бактрия патшалыгына каратады

148

Маргиананын кага базарларында бронза хэм мыс теңгелери айналыста болады. Маргиананын Антиох каласынан Греко-Бактрия дөуирине тийисли Диодот I теңгесинин табылыуы бунын далили. Маргианадан табылган Артабан I дин теңгесине патшанын бас каргысеп, ал теңгенин скинши тереининде жазуу берилген.

§4. Шах (Ташкент)

Шах уалааты Шыршык хэм Ахантаран дары алабында, Шахтал хэм Курама тау етеклеринде жайгаскан. Б.з.ш. IX-III асирлерде Шах уалаатында Бурдулик мәденияты калпысеседи, ол б.з.ш. III асирдин акырында Кауыншы мәденияты менен алмасалы. Кауыншы мәдениятын биринши рет казып изерттеген Г.В. Григорьев болады. Г.В.Григорьев Кауыншы I дн б.з.ш. II - I мыныншы жылдарга, ал Кауыншы II нн б.з.ш. I мыныншы жылдардын орталарына жаткарады. Соңғы жылларда алып барылган археологиялык изертлеулер, бул дөуирлерге өзгерислер киргизди. Хэзир Кауыншы I б.з.ш. II - архамыздын III асирлерине, ал Кауыншы II архамыздын III-IV асирлерине туура келеди.

Б.з.ш. II-I асирлерде Шах уалааты Сырдарыанын орта алабында пайда болган Кангуй патшалыгына караташ. III асирлерде Шах тэресезис уалаат болады, ал V-VI асирлерде афгантлер мемлекетин курамына өтеди. Б.з.ш. I асирде Шахта 13 тен артык кага болган. Шахта кага урбанизациясынын осуйи, Кауыншы мәденияты дөуиринде болады. Шахта кага урбанизациянын өсуйине Согдын мәдениет тэсири болады. Ахантарал оазисинде б.з.ш. IV асирден баслап Актөбе хэм Канка калалары пайда болады. Усы дөуирде омын майданы 6.5 га болса, б.з.ш. II асирде кага көнейип, майданы 150 га жетеди. Кага отирапы еки катар бийик, калын дййуалдар менен орадалы.

Шахтын антик дөуирине тийисли калаларына Кулакшы төпе, Кунал төпе, Шах төпе, Кууаныш төпе естеликтери киреди. Шах теңеде нбодаткхана анылып, онын куфьалыксында Жетнасар мәдениятынын тэсири барлыгы аныктанды. Кауыншы мәдениятынын соңғы баскышында Мыңерек калаласы пайда болады. Гулаштыларды колда истейли. Кейин ала Гулашылык

шарықта таарғанады. Улыўма Ташкент оазисі мәдениятына Хорезм, Солт хәм Жетғасар мәденияттарының да тәсири болған.

Антик дәуирде Шахта каналдар қазылып, суў сақлағышлар салынады. I әсирде Шыршықтың он тәрепинде ұзындығы 20 км Заак каналы қурылды. Ташкент хәм Янгиполь аралығында Сағар, Жуң, Куркульдүк каналлары қазылды. Усы каналлар алабында бийдай, арпа, пахта, тұт аташы егіледі. Бағыллық раўажланады.

Шапқалы, Курама тау етеклеринде мал шаруашылығы өседі. Шап ұлаятты металлға бай болады. Сонлықтан Алмалық Карамазар тауларынан кара хәм ренди металлдары атылып, түмис хәм темир өндірилип, оларды қайта ислейтуғын өндирис қарханасы пайда болады. Өнерментшиликтин баслы тараўы тулашылық болады. Хәр түрли формада қызыл, сары ренди, нағысты тулап ыдыслары кумбызда хәм отта күйдирилип, қолда таарланады. Тейде түзе, түбек ыдыслардың кундақлары, қакпақ ұстағышлары хайўанатлардың (қошқар, ешкі, қус, шошқа) көринеиси менен безеледи (олар хайўанлардың қараматына исенген). Қаўыншы мәдениятын найза еткен адамлар, өз өликлерин жерди қазып, көбирге жерлейди. Олар мархумларды түзе ыдыслар хәм безеніу затлары менен көмген.

Б.з.ш. I мыңыншы жылдан-армығыздың I әсиринин I-арымы аралығында, Шап ұлаяттында мамлекет пайда болады. Қытай жазба дереклеринде бул патшалық-Юни деп аталады.

Шап ұлаяттында тенте басып шығарыу III әсирде басланады. Тентелердин он тәрепинде патша басының шеп жаққа қарап тұрған көриниси, екінши жағында тамиа жазыу бериледи. Тейбир аз ушырасауғын тентелерде, патша басының он жағынан көриниси берилген.

§5. Ферғана

Антик дәуиринде Ферғана Орта Азия тарихында баслы орышларды ийелеген. Б.з.ш. II-I әсирлердеги Қытай жылнамааларында Ферғананы Давань (Да-юань) деп атаған. Орта Азияны Александр Македонский басып алғанда, Ферғана ұлаятты өз гөресизлигин сақтап қалған. Бирақ, Сырдарыаны жағасында

150

Ферғананың батыс шеттарында Александр Македонский қалға салдырып, әскерий бекинис-қорғанын орналастырды. Ферғана ұлаяттының Селевкий хәм I реко-Бактрия патшалығына қарағаны туұралы да, еле жетерли мағлұмат жоқ. Б.з.ш. II әсирдин ақырында Ферғана аймағы арқалы көшпелі көчпелі (тохар) қаўымдери өтип, бул көшпелилер басқа қаўымдери менен араласып, б.з.ш. I әсирде Орта Азия кубла районлары аймағында-Қушан патшалығын дүзеди. Бирақ, I-IV әсирлерде Ферғана ұлаятты Қушан патшалығына қарамай, өз гөресизлигин сақтап қалады.

Б.з.ш. IV-I әсирлердеги егетеликлер Шурабашат дәуири деп аталып, отан 40 тан аслам егетеликлер кирип, олардан Кос бұлак, Дүн бұлак, Текеш, Мырза ақа, Шаптақ тенте қалалары болады. Солардың ишинде Шурабашат қаласы 70 га майланға ийе болып, Ясса дәрвасының он жағасында жайласқан. Антик дәуирдеги Ферғана қалалары сыртынан ұзын, бийик егил, қашылар (дамбы) менен оралады. Мәселен: Шурабашат қаласының сыртан ораттан қашының (дамбы) ұзындығы 3 км, ени 38 м, бийиклиги 6 м болған.

Б.з.ш. IV-I әсирлерде Ферғаналылар суўтарыш дикханшылық етеди. Дикханшылық егилдеринен бийдай, арпа, шаты, бағышылықтан алма, анар, шийе, жүзик, шабадат, анжир, ерик, папыз егиндеринен қаўын, гөрбөз, асқабақ етеди. Б.з.ш. II-I әсирлерде Даванда болған Қытай саяхатшысы Чжан-цинь Давандылардың дикханшылықта бийдай, салы хәм жүзимгершиликтен көп өнім алауғынын жазып қалдырды. Антик дәуиринде Ферғанадан Қытайлылар жоньшиқа туқымын хәм жүзимгершиликті қабыл етеди. Ферғаналылар үйлеринде көбирек кой-ешкі, ири шакты кара маллар, ат, түйе асырайды.

Б.з.ш. II әсирден бөслеп, Қапқардан Давань арқалы өткен халық аралық ұлты жипек жолында, Ферғаналылар сауда менен шұғылланған. Ясса хәм Қарадарья бойына салынған қалалар, Қытай, шығыс Түркстан елдеринен бөсланып, Ферғана арқалы өтеуғын қаруап жолының көуипсизлигин сақтаған хәм олар сауда орындары болған. Ферғананың базарларында ақпа-товар қатнасықтары кем раўажлтанғанлықтан, базарларда сауда, зат алысауы түринде алып барышқан Ферғана ұлаяттында еглин

151

сиюсий басшысы хэм хакимин Ван (князь) деген атакка ийе болган. Хаким ел акакалларынын кенеси менен ойласып, сиясат алып барган. I-IV асирлерде Фергана улагатынын баскаруу орайы-Эрши каласы болган. Эрши каласы хазирге Мархэмаг каласынын орнына туура келеди. Антик дәуириндеги Фергана тарихынын Мархэмаг дәуири 100-400-жылдарды өз ишине алады. Антик дәуирде Давань патшалыгынын экономикасы және де өседи, дийханшылык тараулары кеңейеди.

I-IV асирдеги Давань патшалыгынын естеликтерине Мархэмаг майданы 40 га, Гайраг тепе калалары киреди. Бул естеликлердин көлөми 10-15 га болгын, олар жайласкан жерлеринин таратына (реальфине) карап, хэр түрли формада болады. Мархэмаг каласынын хэр тарапи 750-500 м болгын, сырткы дийуалдары минаралар менен бөкөмөлөнгөн.

Фергана калаларында гүлалшылык, темиршилик, зергершилик баслы орынды ийелеген. Калаларда табылган пахта, жиптектен тигилген кийимлердин калдыгына караганда, кол өнөрмөнчилигинин жаксы раўажланганынан дерек береди. I-III асирлерде өнөрмөнчшилик, аўыл хожалыгынан бөгинеди. Даваньлылар өз мархумдарын көбирге жерлеп, көбирлерге түзе ишине кой етлерин салып, гүлал ыдысларын, бөзөниў затларын, куралдары менен бирге көмгөн.

Тенгелери бизин драмыздын I асиринде Ферганата «Улды жиптек жолд» аркалы, Кытайдын У-шу деген тенгелери келип түседи. Бул тенгелердин жүдө аз болууына караганда, ол тенгелер Ферганата базар айлангысында болмаган.

§6. Уструшана

Түркстан тау дизбеклеринин арка батысында, Жиззахтан Хожендге шекемги аралыкта; Орта Азиянын антик дәуириндеги улагатларынын бири Уструшана жайласкан.

Уструшананын антик дәуирдеги калалары Нур тепе болады. Онын майданы 18 га болган, дийуалдар менен бөкөмөлөнгөн кала Нуртепе болады. Нуртепенин корганыс дийуалларынын узындыгы

33-43 м ени 28-33 м, калындыгы 10-11 см болгыл. кам гербийшлерден өриледи.

Б.э.ш. VI-V асирлерге жататургын Уструшананын үлкен каласы, хазирги Хоженд каласы аймагында жайласкан. Оны Искендер Зулхарнайн жаулап алып, онын орнына б.э.ш. 329-жылы Александрья Эсхата деген кала салдырады. Каланын цитателги хэм сырткы корганыс дийуалдары пахсадан салыннып, пахсанын үсти гербийшлер менен өрилген.

§7. Парфия

Парфия Каспийдин күбла шыгысында, Түркменстан аймагында пайда болган үлкен мамлекет. Б.э.ш. 250-жылы Селевкийлер мамлекетинен азат болганын соң, Аршак башшылыгында көшпели парн ямаса дай (дах) кәуимлери тарапинен басып алынады. Кейин Парфияда Аршакийлер урмипутаны дузалип, ол күшли империяга айланады. Б.э.ш. 170-137-жылдары Парфия патшасы Митридат I, Селевкийлердин шыгыс улагатлары Мидия, Месопотамия, Сузлы хэм б.э.ш. 136-жылы Греко-Бактрия патшалыгынын бир бөлөгтин өзине каратады.

Б.э.ш. 123-87-жылдары Митридат II тусында, Парфия және де күшейип, Арва хэм арка Месопотомияны каратады. Усы жылдары Парфия Рим империясы менен урыс апарып, урыстан кейин сол жылгы келисим бойынша, еки мамлекет арасындагы шегерчсы Евфрат дeryасы болгы белгиленеди.

57-37-жылдары Парфия патшасы Ород II тусында, Рим әскерлери Парфияга караган Месопотамияга басып киреди. Бирак, б.э.ш. 53-жылы Римлилер Каррас каласы жанындагы сәуашта, Парфия әскер башшысы Сурунен жеңилип калады.

Натийжеде, Рим империясынын шыгыс шегараларына және кәуип тууылады. I асирде Парфиядагы өз ара династиялык сиюсий таргысапар хэм көшпели аган кәуимдеринин топылысы, Парфия патшалыгынын иштен хәлосретеди.

Парфия патшалыгы сырткы душпанлар менен урысларды даўам етгүге керекетке ийе болмайды хэм III асирдин 20-

жылдары, яғный 224-жылы Парфия патшасы Артабан, Иранды Папакан Сасанийден жеңіліп, Парфия өмір сүруін тоқтатады. Антик дәуірге Парфияның ең үлкен естеликтеріне: Гене Ниса, Жаңа Ниса, Гене қаза, Минсүр тепе, Кош тепе, Бабадурмаз, Каах-за хәм тағы басқалары кіреді.

Гене Ниса үш бөлімнен тұрады. Оның майданы 22 га. Қалада инглезель хәм гәліпханалар болған. Қала ишінде үй-жайлар орны сақланған, қала қорғаныс диньұаллар менен қоршалған. Парфия қалаларының диньұалдары кам гербишлерден өрлип, диньұалдарының қалыңтығы 6-12 м, 12-16 м болған. Диньұалдарының сырты бір-бірнен 10-40 м аралықта болған минаралар менен беккемлелген. Парфиялылар архитектуралық құрылыстарды салғуда, жергиликли құрылыс материалдарынан пайдаланады. Парфия патшаларының Ниса сарай құрылысында, қоныс грек архитектурасының тәсіри сезіледі. Археологиялық қазып изертлеулер нәтижесінде, Парфия патшаларының резиденциясы болған Гене Нисадан Парфияның тарихы, экономикасы, мәдениетіне тийисли 2700 ден аслам жазба хожалық хужжеттери табылды.

Парфия патшалығының әскерлери аұыр хәм жеңил жараклы нөкерлерден тұрған. Темир сауытлы әскерлери найза хәм қылын пенен урыс атарған. Б.з.ш. II әсирде көбірлек келте қылыштан (акинак), ал I-II әсирлерде ұзын қылыштан пайдаланған.

Хожалықта сууғарып диньханшылық егуі баслы орынды ийелеген. Диньханшылықта бийдай, арпа, тары, жүзимгершилик, палыз егіндерин де көбірлек еккен. Маң шаруашылығында көбірлек кой, ешкі, шошқа, жылқы, түйе хәм ешек асыраған. Өнерментпилликтин баслы тараулары гулашпылық, токымашылық, темиршилик, зергершилик болған.

Парфия патшалығы аркалы Месопотамия елдерине «Улы жипек жолы» етин. Парфия саудагерлери халық аралық сауда ислерине қатнаскан. Парфия қалаларына Кушан патшасы «Сотер Месагын» кенгелеринин көппен ұлырасыуы бунын дәлили. Парфия патшалығында көркем өнер ислери де жақсы рәуажланды. Ниса қаласын изертленде табылған төрт мүйешли ибдатхана, мрамор мүйешлери менен безелгени анықланады.

Нисадан табылған гүмистен исленген бұйымдар, инд субетти, ритондар хәм гулап ылыслардағы сюжетли сууреттер, грек аясуындағы тийкарында исленген Ески Парфия жазыулары Ниса, Кош тепе, Бабадурмаз қалаларынан табылады.

Парфия патшалығында бір түрлі дин болмаған. Парфияны шығыс Ұлағалдарындағы халқы зардуштинлик, ал батыс Парфия жерлериндеги халықтар грек кудайларына сыйынған. II-III әсирлерде Парфияға христиан дини де тарала басалады.

§8. Хорезм

Әмікұдарьяның төменги алабында, Қызыл кум хәм Кара кум аралығында жайласқан, Орта Азиядағы әйемги диньханшылық елистарының бири-Хорезм болады. Хорезм оазисин Каракалпақстан, Түркменстан Республикасының Ташуыз обласы, Чаржау обласының кубла бөлімі хәм Хорезм Ұлағалычын аймақтары құрайды. Әйемги Хорезм оазисиндеги Каракалпақстанның тарихый археологиялық хәм архитектуралық естеликлерин тұрасы түрде изертлеуді, 1937-жылдан баслап С.П. Толстов басшылық еткен Хорезм археология-этнографиялық экспедиция ағзалары хәм өзбек ағымы Я.Г.Гулямов алып барады.

С.П.Толстов кубла Арал бойы халықтарының, антик дәуіріндеги археологиялық естеликлерин изертлеу тийкарында, олардын хронологиясын ислеп шығып, ең әйемги (архайка) мәдениеті-б.з.ш. VII-V әсирлер; Кангуй мәдениеті б.з.ш. IV-II әсирлер; Кушан мәдениеті-II-III әсирлер; Кушан афрингиллер мәдениеті IV-V әсирлер деп белгиледи.

Кубла Арал бойы халықтары тарихының, антик дәуірінде тийисли ұсы дәуірлерди барлық нимшаалар қабылтан, хәзір де пайдаланабақта. Бирак, XX әсирдин 80-90-жылдарында аялт барылған археологиялық изертлеулер, буннан 70-75 жылдар бұрын С.П.Толстов тәрпинен немен шығылған хронологиялық дәуірлерге өзгерислер киргизди. Мәселен: архайка ямаса Гүзети қыр мәдениеті ерте темир дәуіри деп аталып, ол б.з.ш. VI-V әсирлерди; өз ишине алады. Кангуй мәдениеті-ерте антик дәуіри деп аталып, ол б.з.ш. IV-II әсирлерди өз ишине алады. Сонгы антик

дәуірі б.з.ш. I ғасырдан эрамыздың I-IV ғасырлары менен шекленеді.

Б.з.ш. IV-II ғасырлердеги Хорезмнің сивсий тарихының раўажланғуы, Орта Азияның кубла аймақлары тарихы менен бир қылғы болмаса да, Хорезмде өзине тен мәденият раўажланды. Ерте антик дәуірінде Хорезм, Орта Азияның басқа отырықшы дийханшылық облыстарының мәденияты менен тек азлы - көпші дәрежеде байланысты болса да, ол Хорезм өзисинин атиралындағы сахра көшпелі шабуа кәўимлеринин мәденияты менен оғата кен түрде байланысты болды. Антик дәуірде айкөптеги Хорезм сивсий, экономикалық хәм мәдении жақтан жоқары дәрежеде өседі. Әйкөптеги Хорезмнің суўғарыў тараўлары қайтыс кұрылды. Әйкөптеги Хорезм хожалығының баслы түри дийханшылық, өнерментшилик, мал шаруаышылығы хәм бадықшылық болған. Дийханшылық егинлери суўғарылып егиледи. Ауыл хожалық егинлеринин ең баслы түрлери бийдай, арпа, тары болған. Усы дәуірде Хорезмде үлкен каналлар қазылып, оларды хәр жылы Әмиўдарыа улықарынан тасалап турған Әмиўдарының он тереппидеги антик дәуіриндеги үлкен суўғарыў каналларына Кетгеминар каналы, Базар қаланың дегеретиндеги Қырық қыз каналы, Жанбәс қала дегеретин суў менен тәминленген Гаухара каналы, Қыят хәм Толыбрақ қала дегеретиндеги елагларды суў менен тәминленген Ташкырман каналы киреди. Әмиўдарының шеп тереппиде Хайканик (Палауан жап) (Хазарасп) Маара, Кардарапхас каналлары сол дәуірдеги дийханшылық оазислерин суў менен тәминленген хәм оларды атиралына бекенис корғандар салынған.

Хорезмдиглер суўғарыў каналларын қазып хәм олардан үнемди пайдаланғуыда, бай тәжиринбе топлады. Хорезмде инженер-арригатор, мураблар мектеби қалыптаседи. Көпшилик каналлар Әмиўдарыдан тиккелей саға ашығуын болған.

Хорезмнің шеп жағаларындағы каналлар, антик дәуірде Сарықамыс дельтасының айырым тармақларынан саға алып, олар онша үлкен емес дийханшылық майданларын суўғарған. Антик дәуірде көп санлы қалалар хәм қала түриндеги қоныслар пайда болды. Мәселен: Хорезмнің он жағаларында қалаларға Толыбрақ

қала, Базар қала, Тил қала, Гүлдерсин, Қазаклы жатқан (Ақшахан қала), Қойқырылған қала, шеп жағалықта Хазарасп, Қатарас, Тенеуаз, Дәуқескен, Шахсанем, Ичан қала хәм Хинбуа қалалары салынған. Бул қалалар өз майданларының үлкенлиги, әсерий бекнишлеринин (фортификациясының) күшпи раўажланғандығы, терек сүтшлерде (цитаделлер) хәм гүмбәзленген бастырмағлары арқалы өзинен бұрынғы қалалардан айырылып тұрады. Хажайкытында да, қалалар бир қалыптағы екиге бөлінген. Ұрак жайлардың дивбеглеринен ибарат болған. Қалалар елди хәм облысты басқарыўшылардың орайы (резиденциялары), Хорезмнің хәм дийханшылық өзисинин хакимшилик (административлик) орнылары болған.

Әйкөптеги Хорезмнің үлкен Ташкырман өзисинин пайтахт жағасы-Қазаклы жатқан (Ақшахан) қала болды. Егестик Веруний районы аймағында, Сугтап Уайе тауының шығыс тереппиде, Төмкстен 140 км шығыста жайласқан. Егестикте 1995-2010-жыллары Австрия-Қарақалыпак археологиялық экспедициясы изертлеу жұмыстарын алып барды. Қаланың ұлыўма көлеми 40 га дан артық.

Қазақлы-жатқан (Ақшахан) еки бөлмнен тұрады. Жоқарты қала хәм төменги қала болып, олар ұлыўма корғаныс дийўалдары ние. Төменги қала квадрат формасында болып, ұлыўма майданы 419200 кв.м. Еки қабат сыртық дийўаллары арасында, сакшылар тұратуғын дегиз болған. Қаланың мүйешлерин хәм сыртық дийўалы минарлар менен бекемленген. Жоқарты қала төменги қаланың арқа мүйешинде жайласып, оның майданы 4000 кв.м. Дийўаллары квадрат формасыда қам гербишлерден өрнйген. Қалалап арқа-батыста ұзынлығы 3 км, ени 3 м, бийиклиги 0,50-0,55 м гербиштен өрнйген ұзын дийўал сакланған. Табылған керамикалық материаллар тийкарында егестик, б.з.ш. III-ғасырдан-эрамыздың III ғасырларын өз ишпиге алады. Қазақы- жатқан ұлыўма 42 га майданға ние.

Изертлеу нәтижесинде, жоқарты қаланың батыс мүйешинде жайласқан от ибаратхана (Ширкеу) ашылды. Ширкеу планы бойынша квадрат формада болып, тереппери 60 м. ге тен болған. Ширкеу еки қатар дийўаллар менен оралып, дийўаллар арасында

дализ болган. Жайдын мүйешлеринде ярым дөңгөлөк минаралар болган. Дализдин дийуалында хэм бузылган дийуалдарда көптеген сюжетли сүүрөтлөр, болган дийуал калдыклары табылган.

Кубла-батыс дийуал бетинде айван ашылып, онын дийуалдарында ренги сүүрөтлөр, порлан, аялбастрдан хэм ылайдан исленген скульптура сынчылары табылды.

В.Н.Ягоднинин пикиринше, Казаклы-жаткан (Акшахан) кала, б.э.ш. IV асирден-эрамыздын III асирлеринде Хорезм Ахеменин империясынан өз гарезисингине ерискеннен кейин, мамлекеттин пайтахты болган хэм ол Даржаш деп аталган.

Даржаш хаккында жазба малуымат X асирге тийисли. Маселен: ал-Истахрий (930-933) Хорезминин бас каласынан (Кыят) Даржашка шекем эки күнлик жол, Даржаштан Кердере шекем бир күнлик жол, - деп көрсөтөди. Бул жерге Даржаш хэм Дарсан калалары менен Кердер каласынын кашыкыгы, екеуинде де бир бир каланын аты болуу керек. Мизлахкан менен Даржаш (Дарсан) аралыгындагы кашыкыкы 20-28 км болуу керек. Улкен майланга ийе болган хэм сыртынан эки катар дийуалдар менен оралган бул кала, от ибадатханасы ушун салынган болуу керек бирок, 700 жыл дауагында тиришиллик дауам еткен каланын маденний каттамы б-р м ден кем болмауу керек. Естепиктен бундай маденний каттам табылмаган. Пайтахт калада рауажланган өнерментшиллик хэм өнермент мехалпелери ашылган эмес. Кала сауда орайы болган болса да, тенге-пуллар табылган эмес. Пайтахт калада хакимшиллик орайынын болгандыгы аныктанган эмес. Усылардын болмауу, каланы Хорезминин пайтахты болды деп атаууга материалдар жеткиликсиз. Казаклы-жаткан (Акшахан) каланын б.э.ш. II асир-эрамыздын II асирлеринде курулысы плитей калган. Усы дауирде айемги Хорезминин көптеген калаларынын курулысы плитей, босал калады (Койкырылган кала, Ток кала Миздахкан, Ичан кала хэм баска калалар).

Антик дауирдеги Орта Азиянын ен эминийетли калаларыдан бири-Койкырылган кала болды. Естелик Төртүл район айманында, энтан 22 км арка-шыгыста жайласкан. Койкырылган калада С.П.Толстов басилыгында Хорезм археологтивдик

158

эксепдинисы 1952-1957-жыллары казыл изертлеу жумыстарын далы барды. Койкырылган кала формасы шеңбер таризли, диаметри 87,5 м болып, эки катар корган дийуалдар менен оралган. Корганыс дийуаллары бойлап мерген жайлары орнатылган, каланын сырткы дийуалдарын бойлап ени 15м терендиги 3-4 м корган оры казылган.

Каланын орайлык бөлгилли цилиндр таризли жайлардан нобарат болган. Орайлык бөлгилли диаметри 44,4 м болган. Естелик б.э.ш. IV асирге Эмиударянын он терегинде дийханшиллик дазисинин орайында пайда болып, ол б.э.ш. II-I асирлерде карабаханга ушырайтты. Тек гана эрамыздын II-IV асирлеринде кайта тикленди.

Койкырылган каланын фундаменти пахсадан салынып, үсти квадрат формадаты кам гербишлерден тикленди. Койкырылган калага кирер даруазасы онын шыгыс терегинде болып, ол минаралар менен беккемлениген.

Койкырылган каланы казыл изертлеген А.Ю.Рапопорт, М.Г.Бороובה хэм баскалар бул үлкен корган хушли ямаса династиялык орай деп шамалаган ели. Койкырылган каланы Ширкеу Хорезмишахарды хэм ел аксуйектерин жерлейтугын дахма, мукаддас сыйынчу оры деп хэм тон алынган. Кала астрономиялык баклау жумыстарин өткеретугын орын деп хэм есаплаган. Изертлеушилер Хорезмге консы жасаган Сырдары бойынчыгы сак-массагет көуимдеринин көсемлерин жерлеген шеңбер таризли махбара менен салыстырып, усындай жумуакка келген.

Архитектор С. Хмельницкий, Койкырылган кала өзлггн архитектуралык курулысы бойынша Ширкеу болмаган, ал астрономиялык баклаулар жүрүзгүтугын орай болган, -деген пикир берди. Сол дауирде Хорезмде техникалык куралдар болмаган, сонлыктан Койкырылган каланы, өзиниш курулысы, фортификациясы бойынша ерте орта асирдеги корган-хушлиге кураган кишкене калаша деп болмайды.

Койкырылган каланын ишки курулысы, адамлар жасау ушун никемчеленген. Койкырылган калада Хорезмишахар хэм

аксүйеклер қаза болғанда, олардың денесін қала үстінде жапы, күлін оссуария ыдыстарына салып сақтаған.

Қала үстінде хәм оның дөңгелінен мархумлардың сүйектерін салып сақтайтуғын ылайдан іспенген оссуариялар табылған. Оссуариялардың үсті, қақпақтары адам скульптуралары менен бөзелген. Оларды жайларда сақтап, рухларына сыйынтан, диний мересимдерди өткерген. Соның менен бирге Қойқырылған қаза астрономиялық функциясын атқарған. Шығыс елдерінде Ширкеуларда астрономиялық бақлаулы руханигердин алып барыуы дәстүр болған. Буыи қаладан табылған-астролябия диаметри 22 см шенбер тармазлы куралдын табылуы дәлилдиди. Әмиулерья сууынын тасыуы хәм кайтыуы, ен жарык жулдыз шығчуы менен анықланған. Мырларды Сирлус жулдызнына қарап, Нил дарьясынын суу таскындары уақытын бақтап турғандай, алдыңғы Азия хәм Вавилонияда суу кудайына ісеннуу киби, Хорезмде де сууға сыйыннуу үлкен әхмийетке ийе болған. Усыған байланысы хасылдаршылық, молшылық, суу кудайы Ардвисура Анахитана бағышлан Ширкеулар салған, сыйынған хәм диний мересимлер өткерген. Солай етпн, егер Улугбек обсерваториясы XVI асирде пайда болса, оның анықтығы Хорезмде б.э.ш. VI асирде пайда болды.

Хорезм шығыстағы әйемти ошақларынның бири болғанын дәлилдиди. Қала мәдени қатламынан илимий әхмийетке ийе болған б.э.ш. III-II асирлерге тийисли арамыи типинде, кара тушь пенен жазылған әйемти Хорезм жазыуы табылады. Қойқырылған қала б.э.ш. VI асирден-эрамыздын VI асирлерине дейин тийисли естелик болып, яғныи Хорезминин үлденпш раўажланған дәуирине туура келеди.

Үлкен Үлдірсин. Бул естелик Елликкала районы аймаында орналасқан, майданы 280-230 м болып еки қатар дийўаглар менен оралған. Естелик б.э.ш. III-I асирлерде қурылған хәм Хорезминин үлкен қаладарынан бири болған.

Жамбасқала. Бул естелик Төрткүл районы аймағында жайласқан. Б.э.ш. IV асирде салынғып, майданы 200-170 м. Реже бойынша тууры төрт мүйешли. Қала қалыңдығы 5 м, бийиклиги 8-11 м дийўал менен оралған. Қаланын дарўазасы бар. Дарўаза

қинара менен бөккелментен, ол дарўазадан бир неше метр шығып турды. Дарўаза қурылысы бир неше айланба жолдан нобарат. Қала дарўазасынан ишке қарап бир неше метр кенлиге узын коше өткен. Көше бойлап қала халқы имараттары жайласқан. Бул узын көше қаланын торинде жайласқан от ибадатханасына алып барады. Қала қурылысы жүдә режелестирп қурылған. Қаланын бийик хәм қалың дийўалдары, узак уақыт халықты дүшпаннан сақтап турған. Сыртқы дийўалтары минараға ийе болмаса да, оларда коп санлы атқаштар ушын тесиклер орнатылған. Қаланы қорғауда пүтиял қалы халқы қатнасан.

Азқала I. Бул естелик Султан Ұйе тауынын жанында жайласқан. Ол еки қатар дийўалдар менен оралған. Аяз қала аттық дәуирде қурылып, Хорезминин дийханшылық оазисин сыртқы дүшпанлардан қорғау ушын хызмет атқарған. Буннан басқа II асирге тийисли Аяз қала-2,3 естеликтери жақсы қурылып, қорғаныу дийўалдарына ийе.

Гяур қала естелиги Султан Ұйе тауынын батыс тәрепинде, Әмиуларья жағасында жайласқан. Қала б.э.ш. IV-III асирлерде салылып, Хорезминин шеғарасын қорғауға мөлжешленген. Қалада от Ширкеуы болған.

Қорғаша қала Төрткүл районы жеринде жайласқан. Тууры төрт мүйешли формада салынған. Улыўма майданы 132-89 м. Қала еки қатар дийўал менен оралған, қала дийўалдары кам тербишлер менен көтерилген. Тербишлеринин размери 40-39x39-40 x 9-11 см. Тербишлерде тамғалар ушырасаты, айырым тамға белгилер харпилерге ұқсап кетели.

Киши қырыккыз қала Бул естелик Елликкала районы аймағында жайласқан. Естелик 1938-жылы С.П.Толстов тәрепинен изертленген. Естелик батыс хәм шығыс бөдилерден туралы. Батыс тәреп 80-70 м майданға ийе болып, еки дийўал менен қоралған. Естелик б.э.ш. IV-II асирлерге туура келеди.

Қызыл қала естелиги Беруний районы аймағында Берунийтан 27 м шығыста Топтырак қалата жақын жайласқан. Бул естелик С.П.Толстов тәрепинен 1937-жылы изертленп, қаланын I-IV асирлерге жағатуғындығы анықланды. Қала орта асирлерде де қайта тикеленп, XIII асир басында қарааханана айланған.

Гур кала. Бул естелик Хорезм қаласынан 4-5 км кубла-батыста жайласқан. Қала екі қатар қорғаныс дийұалдары менен ораған. Қаланың майданы 8 га. Дийұалдары сыртынан кен жерін асирлерде салынған, I-III асирлерде қалада тиришилик дауам еткен. Қаланың шығыс тарапында I-IV асирлерге тиіс елі қала көбiрстаны сақланған. Зардуштрлік диннің дәстүрi бойынша, өлген адамдардың сүйеклерiн оқуария ылдысларына салып, екiншi рет жерлеген.

Гур кала дельта бойында жайласқан шетараға қорған ызыметiн атқарған. Қалаға кириу даруазасы шығыс дийұалдың ортасында жайласыл, қала ишiнде панлус арқалы көтерiлiп кирген.

Ток-кала. Нөкiстен 14 км арқа-батыста жайласқан. Улыұма майданы 8 га болған. Бул естеликтi 1948-жылы С. П. Толстов изерттеди, ал 1959-1961-жылылары археолог А. В. Гудкова дауам етти. Ток-кала еки қабат қорғаныс дийұалдар менен ораған. Дийұалдары ярым дөңгелек минаралдар менен бөккемленген. Қала мүйешиндеги минаралдар қарлығаш кустын куйрығына ұқсайды. Минаралардың ени 6 м, олар бир-бирiне 28 м қашықлықта жайт-сеқан. Дийұалдар пақса платформа үстiне салынған. Платформа бийиклигi 1,2-1,5м. Қала б.з.ш. IV-III асирлерде салынған, қалада тиришилик I-IV асирлерде де дауам еткен. Ток кала Әмiтұдарьяның дельтасының он жағасында жайласыл, шетарада қорған қала ұзынласын атқарған.

Үлкен Айбүгiр. Шоманайдан 41 км арқа-батыста жайласқан. Естелик 1946-жылы Хорезм археологиялық экспедиция тарапынан тексерiлдi. 1976-1979-жылдары естеликтi изерттеу ислери қаракалпақ археологдары тарапынан дауам еттирилген. Естелик б.з.ш. IV асир-рамыздың IV асирлерiне тұра келеди. Улыұма майданы 10 га. Естелик режелестирiлген төрт мүйешликке жакiн болып, оның дийұалдары 0,5-6,1 м бийикликте сақланған. Қалаға кириу даруазасы батыс дийұал ортасында жайласқан. Ол жұда жақсы қурылыс пенен бөккемленген. Даруазадаты қурылыс дийұалдан 17 м сыртқа шығып тұрады.

Қаланың мәдени қалдықтан б.з.ш. IV-III асирлерге тиіс елі, арамей харибинде жазылған екі Хорезмше жазыулар табылды. Қаланың орайында от ібадатханасы ашылып изертпенди. Хорезмнің шеп тарапында жайласқан әйемгi үлкен қалаларының бири Хазарасп болады. Қаланың майданы 440-320 м, қала еки қатар қорғаныс дийұалдары менен ораған. Сыртқы дийұалының қалыңдығы 1,82-2 м, ишкi дийұалыныңкi 2 м. Қаланың сыртқы дийұалдары төрт мүйешли минаралдар менен бөккемленген. Қала б.з.ш. VI-II асирлерде салынған.

Қонарас. Бул естелик Түе мойын суу сақтағыш жанында жайласқан қала. Ол төрт мүйешли формада қурылған, улыұма майданы 120-105 м. Қала бийик қалың дийұал менен ораған. Дийұалдары ярым дөңгелек минаралдар менен бөккемленген. Естелик б.з.ш. IV-III асирлерге тиіс елі.

Қонарасқа онша ұзақ емес жерде, шығыс тарапта Елкарас естелигi жайласқан. Онда 1976-1981- жылдары изерттеу жұмыстарын алып барған Л. М. Левинаның пикиринше, қала алтык дәуiрге от ібадатханасы ызыметiн атқарған.

Гонк кала естелигi. Хорезм облысты Қошкөңiр районы жеринде жайласқан. Ол 1973-жылы изертленеди. Сақанып қалыңған майданы 0,71 га. Қаланың қорғаныу дийұалдары төрт мүйешли формада ийе. Қала б.з.ш. IV-II асирлерде салынған, кейiншiшелик ауыл хожалык жұмысларын алып баралда бұзылған.

Воштан естелигi. Хорезмнің Шават районындағы Манях ауылынан 1,5 км кублада жайласқан. Естелик еки бөлiмнен тұрады. Қаланың шығыс бөлети зрамыздың I-IV асирге тиіс елі. Воштан еки қатар дийұалдар менен оралады. Қала әйемгi дәуiрдан басып, сәула хам мәдениет орайы болған. Орта асирлерде Ардахушмисан аты менен белгiлi болған.

Қалымык қаласы. Бағатдан 17 км кублада жайласқан. Қала тұры емес төрт мүйешлик формада ийе. Дийұалдары еки қатар болың размери 40-43 x 43-46 x 9-13 см қам гербишлерден өрiлген. Ишкi дийұал қалыңдығы 1,5 м, сыртқы дийұалы 2 м. Дийұалдарда минаралдар ұшыраспайды. Жанбас қала дийұалдарына ұқсас. Сыртқы дийұалда 1-1,5 м бир-бирiнен қашықлықта үш мүйешли атқышлар орнаы жайласқан. Қала б.з.ш. IV-II асирлерде салынған.

Кыят (Кят) каласы. Шаат району Кыят ауылында жайласкан. Режестипирип салынган төрт мүйөшли формага ийе. Майданы 7,6 га, кала даруазасы арха-батыс тарапında жайласкан. Дийўалын айланба кандек откен. Калада турмыс б.з.ш. IV-II эсирлерде пайда болса да, ўакты-ўакты менен токтал, XVII эсирге шекем даўам еткен.

Топырак кала Шават району, Анвар Монах ауылы жеринде жайласкан. Естелик 1958, 1960-1979-жылдары казып изертленди. Топырак кала шеңбер тармазлы формага ийе, диаметри 260 м, улаўыма майданы 4 га. Кала еки қатар дийўаллар менен оратан. Дийўал сыртында арым дөңгелек минаралар бар, олардын саны-24, хэм, раўажлануўы б.з.ш. IV-II эсирлерге туўра келеди. Дөңгелек кала куяштын көринисин есетеди. Каланын мәдений қатламынан б.з.ш. III-II эсирлерге тийисли басы алам, денеси отыз, қоспалы мақрутқын хәйкелли хэм онын жанында алтын мүсини табылды.

Топырак кала. Хийўадан 17 км арқа-батыста жайласқан. Кала туўры төрт мүйөшли формада. Онын майданы 167 x 170 м. Кала ортасында дөңгелек дийўаллары менен оратан. Дийўаллар дийўалдан 5,2 м сырқа шығып турады. Минаралын ени 7 м. Бул естелик б.з.ш. IV-III эсирлерде салынган.

Хийўа. Антик дәуирдеги Хайканик (Палўан жап) суўтарыў системасындагы дийханшылық орайы. Ишан кала Хийўа каласы болады. Кала еки бөлимнен турады. Ишан кала (илки кала) хэм Дишан кала (сыртқы кала). Ишан каланын майданы 26 га. Ишан кала туўры төрт мүйөшли формага ийе болып, кала еки қатар дийўаллар менен оратан. Каланын мүйөшлерли квадрат формада. Дийўаллары сыртынан төрт мүйөшли минаралар менен бекемленген. Кала төрт даруазана ийе болган. Каланын мәдений қатламы 6-13 м кұрайды. Ен төменги мәдений қатламы б.з.ш. IV-II эсирлерге туўра келеди. Эрамыздың I-IV эсирлерде калада қурылыс ислери даўам еткен.

Антик дәуирдеги Хорезмнин қулашшылық орайы, Хазарап каласынан 17 км шығыста, Әмиўдарьянын шеп жағасында жайласқан Хумбузтене болады. Онын сақталып қалган майданы

164

4,5 га. Хумбузтене б.з.ш. VII эсирдин ақыры-УI эсирдин басында салынып, антик дәуирде Хорезм оазисине хэм көшпели шарўаларта тулап ылысқлар тақрип беретуғын үлкен орай болган. Усынын менен бир қатарда, ерте антик дәуиринде Хорезм мамлекети шетрадарында шетарашы әскерий бекинис-қорғаллары орнатасқан. Қушли бекиниске ийе қорғанлар салынган. Булардын қатарында Әмиўдарьянын он тарапında Токқала, Султауиздал ақырындагы I жүр кала, Әмиўдарьянын шеп тарапında Шерменжап бойындагы I жүр кала, Хийўа жанындагы Топырак кала, Хорезм ўалайтынын Бағди район территориясындагы бекем бекинислер киреди. Дийўаларға сүйеп салынган онша бийик емес тирепбердиглер, қорған ишпидеги бос кеңислик сол дәуирге тән болган.

Антик дәуиринде әйеми Хорезмде кала типиндеги бекинислери бар қоныс орындар да болган. Әмиўдарьянын он тарапında Жанбас кала, Бурлы кала, Аыз кала, Әмиўдарьянын шеп тарапında Манғыр кала, Тупрак кала, Дөкескен кала, Үлкен Айбўйир кала жайласқан. Бекинислери бар бул естеликлер майданы бойынша кала дәрежесине жақын болган. Олардын ишпиде екинге бөлінген жайлар салынган. Бул қалалар әлетте оазислердин шетрадарында жайласып, олардын көбиси көшпели шарўалар менен саўда жасаўда, зат алмасуў орындары эмаса базар хызметин атқарган.

Антик дәуирде Хорезм қалаларында өнерментшилик жоқары дәрежеде оседи. Усы дәуирде өз онимлери менен отыр, ашы халықты хэм көшпелилерди тәминдеп турған кәнителестипиритген қулашшылық орайлары табылып изертленди. Мәселен: Шерменжап қанылынын бойындагы I жүр кала өнерментшилик хэм кубла Хорезмнин Хумбузтене қулашшылық орайы болады.

Мәдений турмыс. Антик дәуирдеги Хорезм халқынын руўхый турмысында анақурылым кеңнен таралған қудайлар, тәбийғий қушлерди дөретип турады деп исенген. Қуш хэм суў апатшылығы қудайлары Анахита хэм Савулиқа исенген. Жергиликли халық хасыларшылық, онимдаршылық хэм суў қудайы Анахитаны халп түрінде тәп алып, онын мүсинлерин иселетен. Анахита халп мүсинлери ұзын көйлекли, кейде басына

165

орамал жамылгып турган, бир колын көкірек алдында устала турганы түрінде берилген. Гейде бул кудайлар колына айна эмес, наъве устала турган түрінде де берилген. Антик дәуірі қаладарының мәдени қатламдарынан олар көп табылды.

Б.э.ш. II ғасырда қолына баға устала тұрған халықтардың мүсіндері пайда болады. Хорезм өнерментшілері ер адамдар хам атлардың да скульптураларын ислеткен.

Ерте антик дәуірінде б.э.ш. II мыңыншы жылдардың ақырында Арабстан ырым атауы аймағында жасалған халықтар арасында арамей жазуы пайда болып, сол жазуы тийкарында антик дәуірге, ески Хорезм жазуы пайда болады. Бул жазуы естеліктері үлкен Айбүйір қала, Койқырылған қала, Бұрын қала, Аыз қала I, Хумбуз төбенің мәдени қатламдарынан табылды.

Әйнекті Хорезм көркем өнері хақында табылған көп санлы бұйымдары, ер хам хал кудайлардың хайкелері, адам мүсіні түріндегі оссуариялар, гулап ылдылардағы рельефли композициялар, фреска фрагменттері хам тағы басқалар антик дәуірге әйнекті Хорезм мәдениатының жоқары дәрежеде раўажтанғанынан дерек береди.

Оссуариялар (осталондар)-гуладан, аялбастр хам тастан ислеткен қуты тарпаң ылдылар. Оларға Орта Азиядағы зардуштиялық диніндегі мархумдардың сүйектерін сақлаган.

VII ғасырда Орта Азия араблар тәрепинен басып алынып, халифатқа тәрсзлі болып қалады. V-VIII ғасырларда ұзақ даўам еткен өз ара урыслар хам сырт елдердин басып алыўына қарамастан, жергиликли халық оз мәдениатын раўажландырган. Дийханшылық оазислерде каналлар саны оседи. Бул дәуірде қалағардын бир бөлннн антик дәуір қалағарының даўамы ретинде өссе, басқалары ерте орта асирде қурылады. Қалағар мәдениі экономикалық орайларына айтады, өнерментшілик оседи, саўда байланыслары раўажқалады. Суғарыў тармақтары осип, таза жерлер озлестришеди. Бул дәуірде бир жақтан жер тителериннн мүслері көбейсе, екннши жақтан жергиликли халық саны өсиўи нәтижесинде, қала дегеретинде дийхан ауылдары орналасып, дийхан аксуейелариннн хәули сарайлары хам қорғанылары көбейеди. Бул қорған хәулилер басқа жайлардан ажыралып турады.

Мәселен: ири қалағар болған Самарқанд, Мары хам Бухарада арқ. Шахристан хам кен майданлары қала дегерети бөлнмлерден турған Ислам дини тарғала шекем зардуштиялық динннн муқаллес китабы «Авесто» болып, ол б.э.ш. II мыңыншы жылғардын ортағарында I мыңыншы жылғардан басларында, Орта Азия жеринде экономикалық хам мәдениі турмыстың, сонын менен жерде мәлекетшілик тарихы хақындағы ең әйнекті жазба бирге мәлекетшілик тарихы хақындағы ең әйнекті жазба естелннн саналады. Авестонын пайда болған жери Әзбекстан, сонан ишннне Бактрия Согд хам Хорезм үлкелері болып санланыды. Авесто Әзбекстанда мәлекетшіликтнн ертедеги идеологиясы сыпатында пайда болады. Зардуштиялық диннне Атропатенадан эмаса Мидиядан шыққан алым философ, шайыр Зардушт тийкар салған. Зардуштиялық дини дүньяны хам адамзат турмысын дуалистлик теория тийкарында түснндреди. Аухрамазда жақсылық, тоқшылық, саў-салмағатлық тыныштық хам басқала жақсы көснйеттер қулайы, ал Аухриман зулым, ашылық, урыс, өлим, түне ислер, жаман нийеттер, уғыўма адамзат душадны деп тан алынады. Мине усы еки кудайлар арасында мәнгилік түрес барды. I түресте жақсылық қудайы-Аухрамазда, жамандық қудайы-Аухриман үстннен барлық уақытта женнске ернскен. Зардуштиялық динннн тәлімталы бойынша, от онда муқаллес есалланған. Қулап жақтылығы, қулап нурлары әлемге өмір бағытшайды. Онын нұры менен дүньядағы барлық жанлы зат оннады хам мәкеттеннн жасайды. Жер, суў апатшылығы хам хасылдаршылық қудайы Хорезмде Анахита болған. Анахита қудайы мүснлери антик қалағардын мәдениі қатламдарынан көп табылады. Қулап-бул ер адам, ол насил салады, жер, суў-бул хал, бул хасыл береди деп түснндрилген. Анахита хам Митраға сыйлыўы арамыздын IV ғасырине шекем даўам етти. Булардан басқа Хорезмде басы адам, денесп өлпз тәрсзлі болған қоспалы мификалық мақсук-Гавомард (I олақшахқа да сыйлнған. Күбла Арап бойы халықлары тотемизм, адамннзм дннлерише де ислеткен.

Хорезмде хам Согдианада Сивуш қудайына ислеткен. Сивуш өлсе де қайтып тиригеди, яғный жаздан кейнн күз, күзден кейнн күз, күзден кейнн бәхәр келнп табиғат оянады. Өсимликлердин бәхәрде қайта кәгернп өскеннндей, өлнлер қайта тиригеди деп

исеткен. Силвудл хакында исенаны. Х асирде Фердаусий өзинин «Шахнама» эпосын жазганда пайдаланалы. Авестодагы зардуштрилик дини дестурлер бойынша куяш, от, суу, жер, хауанын тазалыгын сактауды талап еткен, оларды дуньяда ен мукаддес деп есаплаган. Тапкырман естеликтеринен Ширкеулар табылады. Бул Ширкеуларга карамагы от арнауды белгелерде сакланган, ол белгелерге тек арнауды руханнилер гана бара алатуын болган. От Ширкеулар дотергинде адамлардын диний байрамдары өткерилген. От акамадары гунесынан тазалайтуушлыгына исенген. От Ширкеуларына башышпап сулакарлар берген, маллар сойган. Хорезмдеги улкен сыйынуу орындарынын бири- Эмилдарынын шеп терешиндеги Шават районында жайласкан Топырак кага болды. Ол донгелек формада болыт, майданы 4,5 га болган, Топырак кага озинин сырткы дийуалдарынан шыгып турган, онын ярымы донгелек 24 минаралары куяшты еселегеди. Көпчелли сак-массадетлер де куяштын карамагылыгына исенген. Топырак кагадан денеси өгиз, басы адамга кусаган коспалы «Гопатшах» мусини табылады. Гопатшах суу молшылыгы, малдын көбейтуине кауендерлик етеутын кудай деп есаплаган. Усындай сыйынуу орындары болып Сарыкамчы жатасындагы Гаур 3, Каталы-кыр 2, Торткул районы аймагындагы Койкырылган кага табылады. Бул айтылган Ширкеуларга куллар хызмет еткен. Ширкеулардан жазыулар табылады. Хорезм оазисинде донгелек туриндеги Ширкеулар, өз көриниси бойынша Сырдарыянын төменги алабындагы сак кауимлериге тийисли макбаралардын формасын еселеди. Бул уксаыклар оз наубетинде этномолдоний байланыслар болганын дэлилдеди.

Антик дауирде Хорезмдилер мархумлардын денесин белгили бир орындарга алып барып таслап, денесинен суйеги бөлингеннен сон, суйеклерин жыйнап екнши рет осуарияларга 4 муейшли куты теризли сандыкларга, атебаскранд анмаса ылгайдан куйдирит исленген ылдысларга, гейде хум, улкен гүзе хэм баска ылдысларга сашып жерлеген. Улкенмизде өлмелерди жерлейтугын осуариялды кабирстанлар көп ушырайлы. Осуариялы койыштылык көбинесе бийик жерлерде, тау етеклеринде, карабаханага айланый калган

кадалар ишинде ямаса ергелеги кабирлердин устинде жайласкан. Осуариялы койыштыклар Сулган Уайс тауы, Миздахкана, Куба тау, Кыран тау, Мискан тау, Ток тау, Куухана тауларында табылып изертленди. Антик дауир осуарияларды белгили бир уақытка шекем уйлерде сактап, оларга хэм ата-бабаларынын руухаларына сыйынган. Өлген адамлардын денесин апарып тасалатугын арнауды орын Нюкстен 40 км куболада жайласкан Шылпак болады. Бул конус теризли, диаметри 70-75 м, бийиклиги 15м пахса менен коршаган. Шылпактын устине онын шыгыс терешинде жайласкан ени 20 м текше аркалы көтериледи. Усындай арнауды орын Эмилдарынын шеп жатасындагы Куба тауда бар. Хорезмдилер өлкө көмүу дестури менен байланыслы өзлеринин иттишларын, аткакты терелеринин денелерин кага устинде жартып, олардын кулин арнауды осуарияларга сашып сактап, оларга сыйынган хэм диний ырымдардын өткерген. Сонын менен бирге антик дауирдеги Хорезмде елини жерге көмип, жерлеу дестурлери де болган. Бул дестурлердин ушыравууы кубола Арал бойындагы хэр турли этник топдардын жасагалынан дерек береди.

Б.з.ш. IV асиринде Орта Азия тарихында болган жергиликли кагалардын Грек-македон баскалыштарына карсы азаттык гүресей улкен орындай ийелейди. Халыктардын карсылык көрестуине карамактан, Александр Македонский аскерлери Орта Азияны озине каратады. Тек, Хорезм гана оз азатлыгын сактап калады. Хорезм Орта Азия халыктарынын азаттык гүресин колдап куугатпайды. Согдианадагы Сигтамен көтерилиси Хорезмден бастапана табалы. Б.з.ш. 331-жылы Александр Македонскийге карсы Гавтаменел жанындагы урыста, Дарий III армиясы курамындагы аскерлер арасында Хорезмдилердин аты айтылмайды. Тарихшы Аррианнын маалымматына караганда б.з.ш. 329-328- жылдары Маркандидада кысты өткерип атырган Александр Македонскийге, Хорезм патшасы Фарсман бир ярым мын алы аскерлер менен келип, Александр Македонскийге Хорезмнин консы болган «Колхларга» хэм «Амзониларга» карсы бирге атланыс жасау ушын иукам дузудди усынады.

Б.В. Бартольдтын пикиринше, Александр Македонскийге Хорезм патшасы елши жиберген деп болмайды. Илмийгыз А.Ю.

Рапопорттын тикиринше, Фарасман Хорезмнын патшасы эмес, ал греклер Александр Македонскийдын абыройын көтөрүү үшүн Фарасманды патша-деп жазган дейли. Хорезмнин патшасы Фронталерн болган, ал Фарасман онын баласы. Хорезмге күч патша болса да, б.з.ш. IV асирде Хорезм гөреэиз мамлекет болды. Александр Македонский менен сөзгөсөңүлөр жүргүзүлгөн. Грек македонларга каршы турган сак кәуимдери болды. Соны есепке алып греклер, өз кәуипезилигин сактап туруу үшүн Хорезм менен келишим дүзүү хэм тынышчыкты сактап турууды макул көредил.

Б.з.ш. 323-жылы Александр Македонский өтгөнөнө кейин, эллинисттик мамлекет дөүиринде дө Хорезм өз гөреэизилигин сактап калады. Александр Македонскийдин әскер башысы Селевк I өз мамлекетинин тиккарын салуу үшүн Бактрия, Согд, Маргиана хэм Парфизди өзине каратканда да, Хорезм өз гөреэизилигин сактап калады.

Б.з.ш. III асирдин ортасында узак дауам еткен азатлык гүреслерден кейин, Орта Азия улапталды. Селевкийлер патшалыгынын үстөмдигинен азат болды. Б.з.ш. II асирдин ортасында Греко-Бактрия патшалыгы дүзүлгөди. Оны Грек македонлардан шыккан Диодот баскарады. Парфия патшалыгын дах Уимлеринин көсеми Аршак баскарады.

Б.з.ш. II асирдин 20-жылдары Ораптык Азиядан батыска карап жылысқан көпшилик коштели кәуимдер, Парфия хэм Греко-Бактрия патшалыгынын өмир сүрүдине кәуип туугызды. Кытай тарийхшысы Сима Цяньнын жазууына караганда б.з.ш. II асирдин 70-жылдары Орта Азиядагы жайлау жерлери үшүн гүресте Сюн-сун (Гунн) кәуимлеринин женилгенлиги себепли, юечжи коштелилер батыска карап жылысады.

Юечжи Даван (Ферган) аркалы өтп, Бактрияны өзине каратады. Бул атланыска грек аябындагы арал бойы сак кәуимдери дө катнасады. Б.з.ш. II асирдердеги юечжилер менен Сырдарыя бойындагы саклардын бир бөлгими Арад атирапы бойлап жайласады. Натийжеде, сак-масагет кәуимдеринин мөкән жайлары болган Ширик-рабат хэм Бабиш мулла калалары карабаханага айтаналды. Усы дөүирлерге келип мамлекеттин аты айтылды. 138- жылы Кытай императоры У-ди Батыс елдерге Чжан

Цянь басшылыгында каруан менен елши жибереди. Арадан 13 жылы өткөннен кейин, көп кыйыншылыктарды көргөн Чжан Цянь елине кайтып кетеди. Онын берген мағлыұматтарында, Кытайга белгисиз болган мамлекеттердин аты айтылды. Солардан Канлы мамлекети, хаккында сөз өтп, бул халыктардын хакимшилик дүзилген, таптасты. Урп-әдети юечжилерге жула ухсастыгы тилге алынады. 90 мың әскер бардыгы жазылды. Канлы мамлекети аркалы Уллы жипек жолы өтп, Канлылар Ферганадан Арапча шекеми аралыкты жолды өз колдарында ушлап турган. Канлы мамлекетинде халыктардын этник курамы кәйсы тилде сөйлөсөди хаккында толык мағлыұмат жок. А.Н. Бернштамнын пикиринше, Канлылар Түрк тилде халык болган, ал баска дилмпаздар. Канлыларды Иран тилинде сөйлөгөн халыктар катарына косады. Б.з.ш. II асир ортасында Сырдарыя бойына түрк кәуимлеринин көптеп араласып коньласууы натийжесинде, Канлылар өзлеринин этник курамын хэм тилин өзгөрткөн деп болжалады. Калай болса да, каракалпактардын ири рууларынын бири Канлы болган. Б.з.ш. II асирде Греко-бактрия патшалыгын кулатыуға катнасқан Юечжи кәуимдери басшылары б.з.ш. II асирде Хорезмге хакимдарлык етп, өз урпм-путавын (институтын) орнатып, тенгелер басып шығарады. Коштели кәуимдердин күбә Арад бойына араласыуы натийжесинде, Хорезмнин материалдык мәдениетинде өзгерислер пайда болады. Гүнаи ылыстардын формасы өзгөредил, сапасы төмендейди. Тарийхий әдебияттарда Кангуй менен Хорезмди бир мамлекет деп аяккастыруулар ушырасады. 1948-жылы С.П. Толстов Әйкемги Хорезм дөтөн мейнетинде Кангуй-бул Хорезм-деп айтканын көпшилик алымдар кууалды. Бул пикир тарийх окуу китапшарына киргизиледи. Бул болжау уақтинда дұрыс еид. Бирак, соңгы жылдары кең көлемдеги алып барылган илимий изерттеулер С.П. Толстовтын пикирин тастыйықтамады. Кангуйлардын жайлаулары Сырдарыянын орта бөлимдеринде болып, олардын хакиминин баскаруу орагы (резиденциясы) Шаи (Ташкент) дөретинде болган. Орта Азиядагы Согд хэм Хорезм мамлекеттерине кангуйлардын сясий тасири болган. Кангуй күшши мамлекет болып, б.з.ш. I асирде 120 мың әскерге исе

болган. Эскерлери ок-жай, найза, кылыч пенен куралланган. Кангуйлер кушшка, отка, хайуанлардын кераматлылыгына (тотемизм) сыйынган. Олардын түзе хэм баска ылыстарынын кундагына кобирек кой, эшки хэм шошка мүсини салынган. Соган каратканда, олар койдын кераматларына исенген. Оны кангуйлер Фарн кудай деп есалган, ол адамга бахыт хэм дүүлөт келтиредип деп исенген. Кангуйлер хожалыгы курамалы болып, олар дийханшылык, балыкшылык хэм ашылык пенен шуғылланган. Б.э.ш. IV-II асирлерде Эмиўдарьянын Сарыкамис дельтасынан сая адган каналлардын аралыгында, комплексли шаруашылык хэм дийханшылык хожалык жүргизген көшпели кәўимлер, ал Устирт жазықтарында кысы-жазы көшип-көнып жүрген шаруалар жасаган. Бул кәўимлердин этник кураллары хар кыйлы болган. Б.э.ш. II асирде шаруа көшпели шаруалар Хорезм шетарасындагы Улкен Айбуйир, Дәукескен, Ботен тау, Гөне уаз, Хаварап хэм Хийуа халықлары менен сатуа сатык алып барган. Мал шаруашылык отымдарда, өнөрменттик хэм дийханшылык өнімлерине алмастырган.

§9. Сонгы антик дәўириндеги Хорезм (I-IV асирлер)

Б.э.ш. II асир акыры-I асир басында юечжи кәўимлери Бактрияны ийелейди. Б.э.ш. I асирде Кытай жылнамадарында Туйшун (Кушан) кәўимлеринин башысы Кионзюкю, өзин юечжи кәўимлеринин хукимдары деп дадазалайды. Кушан мамлекетинин биринши патшасы Куджула Кадфиз өз карауына Бактрияны хэм баска областыларды биринтирип, үлкен империя Бактрияны хэм Кадфиз улы Вима Кадфиз Хиндистаннын Ганга дәр्याсинин батыс тарапыне шекем жерлерди ийелейди. Канишка патшалык сткен дәўирде Кушан мамлекети экономикалык мәдений жактан және де өседи. Кушан империясы Орта Азиядан баска Ауғанстаннын арка областыларын өзине каратады. Кушан мамлекети Рим империясы менен саясий байланыста болып, 99-жылы Римге өзинин елписин жибереди. Кушан патшалыгы Хорезм менен де экономикалык хэм саўла байланысында болды. Кушан патшалыгы тенгестери Хорезм калаларынын мәдений катламдарынан табылыуына кзран,

172

С П Голотов Хорезм Кушан патшалыгына каратан-деп жуўмак шығарады. Бул тенгестер Хорезм калаларына саўла байланысы жолы менен келип түскен болыуы керек. Олай болса, Хорезм Кушан патшалыгынан фарезен жасаган мамлекет болган, деп пикир жүргизсе де болды. I-III асирлерде Хорезм калалары үстинен өткен Улы жипек жолынын кубла Арал бойы, Кавказ, Кытай, Хиндистан хэм батыс тараўлары кенейеди, калалардын саны өседи, өнөрментшиллик рәўажланды. Жәмиетте күшли урбанизациялык ҳарекетлер басланды. III асир акырында эки хэм сыртқы саясий жағдайларға байланысты Кушан патшалыгы күдей, онын бир бөлети болган Иран Сасанилерге карайды. Хорезм де Сасанилердин каруына өтеди, бирак көп уамай Хорезм өз фарезизилгине ерисип, тенге пулларын басып шығарады. II-III асирде кубла Азия бойында ауыл елаттардын хэм калалардын саны өседи. Алдыңғы калалар болса: Нойкырылган көле, Хиндуа, Гөне уаздын базарлары, бекемленип, улуўма манданы кенейди. Олар бурнынндай дийханшылык орайы болып кала береди. Усы дәўирде салынган жана калалардын бири Топырак-кала болып, ол туўры мүйешти (майдалы 500-350 м) түрине болып, корган дийуаллары квадрат түрине салынган хэм минара днзбеклери менен бекемленген болады. Қос дийуалардын аралықтагы кабаллар түмбезленип бастырылган, айталма дализге ийе болган. Каланын дөл ортасында екиге бөлип турган, ени он метр болган орайык көше орналаккан. Орайык көшелеп онга перпендикуляр теризде түскен бир неше көшелеп шыккан. Бул көшелеп бойлап 9-10 үлкен кварталдар жайлаккан. Бул кварталларда туўыскан шанарак аздалары жасип, олар өзлеринин сыйынуу орындарына ийе болган. Каланын арка тарапында базар жай, орайында болса сыйынатуғын от Ширкеўы жайлаккан. Топырак каланын арка-шығыс тарапында 3 элажы Хорезм шавхларынын диний байрамдарын өткизетуғын бийиклиги 20-25 м болууч, 3 минаралы сарайы салынган. Топырак калада сарайларда Хорезмшахлар, олардын зайышлары хэм туўыскантарынын, сарай хызметкерлеринин сыйынатуғын кутайларынын струкутурадары табылды. Сарай дийуалдары хэм

173

текшелери түрли ренде исленген хэм сюжетли нагьислар менен бөзелген. Сарайдын залында Хорезм шахы отырған калындаги хэм ораа женис тажын кийдирип атырған женис кудайынын ылайдан исленген мүсини табылады. Сарайдын салтанатлы залында баска гезийне сқлады, өндирислик өкiredер, аскерий буйымлар, күрд-жарак соғатуғын устахана болған. Топырак қаланың арқа жағында арқа сарай деп атаған майданы 14 га болған естелик сақланған. Бул жерлерде дийўашлары нагьислар менен бөзелген заллар, сыйлығу от Ширкеўынын орынлары болған.

Топырак қаланың сарайынан табылған илти ушың әхмийетли үлкен олжалардың биринхожалық архиви болады. Бул архив ески Хорезм жазыўынын ажайып естелити болып есәләнәди. Ағаш тахталарға хэм сүйекке жазылған хужжетлерде Хорезмшах фазийнесине келип түскен салық төлемлери жазылған Топырак қала сарайы 2-3 этажлы болған. IV әсирде қалада тиришилик тоқтап басқан, VII әсирде ол мархумларды жерлейтуғын осуариялы қабрестанға айланған.

Соны антик дәуиринде Хорезмде дийханшылық раўажланды. I-III әсирлерде дийханшылықта бийдай, арпа, тары, меш, добия техникалық егинлерден пахта, жонышқа, көрдер, жүзимини көп мийуе беретуғын сортлары егиледи. Өнерментшиниктин баслы тараўы гүлалшылық болады. Өнерментшинлер гүлал ыдысларын арнаўлы күмбүз печьлеринде таярлайды. Кәнийгелестирилген күмбүз печьлер Базар қалда, Күмбүз төбе хэм Қаладжик жанында болған. Кубла Арал бойы қалалары Топырак қала, Қапарас қала хэм Қыят қалаларында ок-жай ислейтуғын устаханашар болған. Бул устаханаларда сүйектен пышак, сазың, аў тоқыўтуғын кураллар исленип, оларға нагьислар салынған. I-III әсирлерде Хорезм қалаларында миде хэм гүмис төнелерин басып шығарған. Бул Хорезм қалаларында товар-акша қатнасықларынын болғанынан дәреж береди. I-IV әсирлерде қалалардан табылған уршық баслар, жүн хэм пахта қалдықлары тоқымашылық өндирисинин раўажланғанын дәлиллейди.

I-IV әсирлерде елдин экономикасынын раўажлануы, суўтаруў тараўларынын кеңейиўи хэм өнерментшиниктин өсиўи, үлкен шаһарақлардан бөлгек ерли-зайыпты киши шаһарақлар

болып шығуына жағдай жаратады. Бирақ, олар жемийетте басым көпшиникти тутпаған.

Топырак қалада табылған хужжетлерге қарағанда, II-III әсирлерде Хорезмде үлкен шаһарақ, үлкен хожалық үйлерли «бул» деп атаған. Бутқа үй ийеси, онын хилы хэм бадалары, күйеу баласы, үйиести қызлары кирген. Маселен: №8 хужжете бир бутқын хожалық ийесинин 17 кулы, соннан 12 кул үйдини басшысына тийисли болған. Демек үй ийеси үлкен хужықларға ийе болған.

Кубла Туркменстандағы Мары қаласы хазирги Едик қала хэм Гяур қалалар орнында жайласып, антик дәуири қаласынын раўажы сыпатында раўажланған. Бул дәуирде белгилли майданда ийе болған Гяур қаланың ерте орта әсирлерде майданы және де кеңейеди. Гяур қалада гүлалшылық махәллелери пайда болады.

Сотдиананың орайы Самарканд ерте орта әсирде Афрасиаб орнында жайласып, майданы кеңейеди. Қаланың майданы 219 га болып, ол IV-V әсирлерде еки қабат дийўалдар менен оранды. Қорғаныс минарлар шахмат тартыбинде жайласады. Қаланың бир неше дәруәзасы болып, оларда минарлар менен бекемленген.

Ерте орта әсирдеги естеликлеринин бири, Зарафшан дарьисынын жоқарғы шабдында жайласқан Пенджикент болады. Қаланың майданы 19 га болған. Өткизилген казып иезртелулер қалада тұрақ жай махәллелери, устаханалар, саўда қатарлары, сыйынуў Ширкеўы хэм базар жайлар болғаны дәникланды. Пенджикент хакиминин сарайы дийўалдарында да сюжетли сүүретлер болған. Сотдиананың ири орайлық қалаларынан бири Варахша болып, ол 6,5 га майданға ийе болып, хазирги Бухарадан 30 км батыста жайласқан. Варахша Бухараны араблар жаўдан алғанша хакимлерде-бухарху диалстарынын ел басшыларынын хәули сарайы болған. Сарай дийўалларына ағебастрдан ойып геометриялық

чагылар, билге топылып атырған грифон хэм арысландар сүүрөтлери салынган.

Ерте орта асирдеги капаңдардан табылган көркөм өнөр үлгилери, Орта Азия халыктарынын антик дәуүрүндөгү миллий мәдениет дас түрлөрүнө салык болып, оларды дауам этип келгенин көрсөтөди.

Х бap. ОРТА АЗИЯНЫН ОРТА ЭСИР ДӘУИР АРХЕОЛОГИЯСЫ

§1. Ерте орта асирлер дәуири

Орта Азиянын IV-V асирлер тарийхында белгилли бир социал-экономий өзгөрүслер келип шыгады. Ерте орта асирде феодаллык катнасыктар келип келиси, Орта Азиянын өзінде 15 тен артык эллиен феодаллык мамлекетлер пайда болды. Мәселен: IV асирге келип, Хорезмде Капылар мамлекетинен бөлөккөнгөн фарезиз Африниллер мамлекети келип келиседи. Онын хукимдары Хорезмшах деп аташды. Буннан баска Хорезмде, VIII асирдин басында Хамджерд хэм Кердер деген областылардын болганын араб жазба дереклериште (Табарий) айтылды. Ерте орта асирде Кердер Эмиулары дельта бойында фарезиз улаят болып, онын хукимдары Хусрау тенге басып шыгаралы. Ал, Хамджерд областтынын жайлакаш географиясы, археологиялык материалдар менен ете тастыйыктынган эмес. Онын область ямаса капа болганы да илимге белгисиз. Онын тек Эмиулары дельтасынын шен терешинде, Гурталж (Төне Ургенд) атыралында болууы мүмкин-деген болжаулар жүргизиледи. 383-жылгы Кытай жылнамадарында Тохарстан Тухола деп аталган. Тохарстан Бактрия жеринде пайда болып, 27 улаяттан ибарат болган. Солардан 8 улаятты арка Тохарстанда жайласып, олардын хукимдары Маликшах деп аталган.

IX-XII асирлердеги жазба дереклерде Самарканд хэм Бухара мамлекетлери болганы айтылды. Бухара хакими Бухархуддид деп аталган. Самарканд хэм Фергана хукимдарлары Ихшид деп аталды. Кытай жазба дереклериште Согд курамында 8 тарихый-мәдениет област жайлакаканы сөз етиледи. Булардан баска Кытай жылнамадарында, Түркстан тау дивобеклеринын аркасында Су-дүй-ли-на итнэй Устүшана, Фергана ойпатлыгы хэм Шаш (Ташкент) оазислеринын жайласууы хэм айтылды. Шаш хукимдары Булун деп аталган. Бул жазба дереклерде Илак хэм Ахангаран жерлери хакында да магыулаглар ушырайды. Илак хукимдари Дехкан

пахса, блок куйып пайдаланган. Ауылдык елаларда жайлардын тобеси аташ салыннып, тегис етип бастурулган. Кипхкене жайлар гүмбөз түрінде жабылган.

Араблар Орта Азияны жаулап алганнан кейин, жергиликли халыктын архитектуралык куралыслары кемейсеи. Усы дәуирде араблар, жергиликли халык арасында Истам дини таркатуу ушын мешитлер сала бастайды.

Орта Азия халкы арасында ислам дини таралганша бир неше динлер болган. Солардын ишинде тийкарысы зардуштийлик түрди болган. Бул диннин көплеген мәдений табылмалары, ибадатханалары Орта Азиянын үлкен қалалары болган Пайкент, Вархша, Пенджикент хэм Баска ауылдык елалардагы от Ширкеулары айылып үйренилген.

Жазба дереклерде от ибадатханалардын болганылыгы көп айтылады. От ибадатханалары арка Тохарстанда, мукалдес от жанып турган үлкен үлкен ылдеслар Балалык тепе, Хайдабад тепе, Кафир қала естеликлеринен табылады.

Буддизм дини Тохарстан хэм Ферғана халықлары арасында көбирек таркатан. Жазба дереклерде усы дәуирде бир неше ибадхана, монастырь ширкеуери салынганлыгы айтылады. Бундай қараматлы орындар Тажикстандагы Ажине тепе хэм Ферғанадагы Кува районы аймагында болган.

Ажине тепеде VII-VIII әсирлерге тийисли, монастырь ширкеуи квадрат формадан еки бөлек жайдан турған. Үлкен хәулисинде бир неше бөлмелери болган. Айған арқалы дәлиелерге, сонынан бөлмелерге қиралген. Будда хәйкелги қойылган хәули ортасында кели (ступа) орналасқан.

Ташкент қаласынын Чипанзар массивинде Ак төбе естелиги ашылган болып, онын ибадатханасы отқа сыйынғыушыларға тийисли болган. Бул ибадатхана пахса хэм гербшитен салыннып, дийуаллар менен оралган. Дийуаллары минаралар менен бекемленген.

Орта Азияда V-VIII әсирлерге тийисли будда хәйкеллери Күйеу қорған, Алтын тепе хэм Кува қалаларынан табылды. Бул қалалардын хукимдарларынын жайлары ашылып, жайтардын дийуаллары сүрретлер менен безелгени анықланды. Афрасиаб хэм

Ташкент қалаларына шах, хәл еркек хэм аглы адамлардын хәйкеллери табылды. Изертлеулер барысында усы дәуирге тийисли жәуде үлкен хәйкеллер табылды. Бундай хәйкеллер антик дәуиринде ушыраспайды.

Орта Азиядагы көркем өнер үлгилери Афрасиаб, Вархша, Пайкент, Балалык тепе қаларынын дийуалларына салынган сүрретлерде көринеди. Диний хэм әпсана сюжетти сүрретлер менен безелген Афрасиаб сарайы дийуалындагы сүрретлер, өзини рашығы менен көзе тасланады. Олардагы хәл хэм еркек адамлардын сүрретлери, олардын пил ямаса түйе үстинде кетип баратырғаны, олар менен бирге қуслардын сүррети берилген бундай көркем өнер үлгилери, ерте орта әсир қалалары болган Вархша хэм Балалык тепеде табылды. Усындай бай көркем өнер үлгилери, араблар Орта Азияны жаулап алғаннан сон бузылады.

Ерте орта әсир қалаларынын мәдений қатпамынан пил сүрретинен исленген шахмат фигуралары Афрасиаб хэм Далверзип тепе естеликлеринен табылып изертленген.

Ерте орта әсирде Орта Азия қалаларында өнерментшилик, үлестинилик, шийшесазлык, теміршиник хэм тоқымашылык рәуажаланған. Үлел ылдестер шарықта соғылады хэм қолда исленеди. Үлкен Үлел ылдес тақрдайтутын күмбөз пещалер Гәур қала, Кафир қала хэм Еркурған қалаларында табылып изертленеди. Үлел ылдеслар хэм түзелер металдан исленген ылдеслар формасын қайталайды.

Үлел ылдеслардын сыртына бояулар жағыу, нағыслар сызыу ямаса безениу буйымларын жабыстырып пайдаланылады. Нағыслар геометриялык түрде толқын, ийрек сызықлар, осимликлерге ұқсаттып берилген. Нағыс ретинде жабыстырылган буйымлар, хайуанлардын көринисин ямаса адамнын басы көринисин еслетеди.

Ерте орта әсирде шийшесазлык жоқары дәрежеде өскенлиги. Қытай жазба дереклеринде айтылады. Бул дәуирдеги киши шийшеслер (флаконлар) хэм хожалык буйымлары Пайкент, Балалык тепе, Тажикстандагы Моншак тепе естеликлеринен табылды. VIII әсирдин акырына келип шийшесазлык Орта Азиянын барлык жерлерине таркалады.

IV-VI асирлерде кубла Арал бойы хэм Хорезмнин өзинде, жаңа феодаллық жәмийеттин, экономикалық дүзимнин калыптасиу дәуири басланады. Силсий тәрәптөн хукиметтин орайлық басқарыудан жергиликли басқарыуға отиуи яғный децентрализация сиясаты эмелге асырылады. Хорезм өз патшаларына, өз тенгелерине ийе болган майда малликелерге бөлгинеди.

Уллы илгитпаз Берунийдин жазыуына карағанда, 304-жылды Хорезмде хукимет басына Африг патшасынын келиуи менен, мамлекетте сонын аты менен дауам еткен Афригидлер үрм-путағы (династиясы) орнайды. Хорезмшах Африг озинин сарайын (резиденциясын) Кыят қаласына коширеди. Кыят қаласы қайта тикленип, онын жанында Ал Фир (ал-фил) корғанынын хәулиси ишпиде, Африг өзине жеке сарай салдырады. Африг түмис хэм мыс тенгелерин бастырып шығарады. Афригидлер үрм-путағы Хорезмди 305-жылдан 335-жылға некем басқарады.

§2. Орта асирлердеги Орта Азия археологиясы

995-жылы Кыятты Гургандаж әмири Мамун жазуып алғаннан кейин, Хорезм мамлекетинин пайтахты Гургандажта (Төне Үрешике) кошириледи. Афригидлер дәуиринде Хорезмде 22 шах хукимдерлык қылады. Ерте орта асирде Әмиулерға делгтасы жағайарында Керлер мамлекети пайда болады. Солай етип, Хорезм мамлекети үшке бөлинип кетеди.

Афригидлер дәуиринде бұрынғы антик дәуириндеги қалалар төменлеп кетеди, хаттеки көбиси босап қалады. Олардын орнына феодаллық дәуирге сай саулагты сарайлары бар, күшпи бекиние корғандарына ийе ауылдық үлкен хәулилер пайда болады. Феодаллардын хәули-корған сарайлары көбинше ирригациялық қаналардын саясында жайласады. Солай етип, феодаллар бул қаналарды қалданап бараты. Қаналардын бойында феодалларға тәрәзип болған дұхаралардын да жайлары жайласады. Феодаллық қараудан бос болған ұсындай ауылдық қоныстар топарларынан дийханшылық округлері дүзгилеп, олардын хәр бирин ири жер ийеси болған дийхан әкесүйектери басқарады.

Ерте орта асирдеги үлкен орайлардын бири Кыят қаласы болады. Кыят қаласы араб-нарс тарихиши хэм географлардын мийнеслеринде ушырасады. Ал-Истахри (930-933-жылдар), Македония (925-жылды), Ибн-Хаукал (977-жылды) қаланын патша сарайы, керуан сарайы, мешит, китапханасы, министрлары, зиндиси хэм үлкен базары бар деп жазды. Бирак X асирде қала Әмиулеры делгшине ушырап бузылады. Кыят қаласы ал-фир, ал-фил, кассе ямаса ұлапаттын аты менен Хорезм деп те айтылады. Кыят қаласы төрт мүешли формада болып, майтаны 500 га болған. Бул қаланын карабаханасы Беруний районянын арка-багысында жайласқан. Беруний қаласы жанында үлкен Пил куйрык хэм киши Пил куйрык атлы хәули орындары сақланған.

Ерте орта асир естеликлерине Бүрkit қала, Кумбасқан қала, Тесик қала хэм Агезь қалалар кирип, олар төрт мүешли формаға ийе болып, пахса хэм герфиншлерден салынған. Бул қалалардын корған-хәулилері еки этажлы болып, жоқарғы этажында феодал өз шаларак атқайлары менен, төменлетисинде хяметкерлері жасаған. Жоқарғы этажта шығарда алмашы-салмалы зангилер менен көтерилген. Солай етип, олар өз көуипензингін сақлаған.

Әмиулерынын иеп тәрәзипнде жайласқан Хаварасп хэм Хинуа қалалары да, ерте орта асир дәуирине тиғисли. Ерте орта асир қалалары дегеретине өнерментлер жайласып, олардын майданы және де кеңейип барады. Хорезмде дийханшылық рауақланады, дийханшылықта жергиликли төгинлер пайдаланылып, денлер тас дәуирлериндегі ұнтақланады. Дәли егиндерден тары, бийдай, арпа палыз егинлеринен қауыз, фарбыз, асқабақ, қыздр, тештер собыкы егинлерден маш хэм лобия етпiledi. Техникалық егинлерден пахта хэм күзгә етпiledi. Ерик, шабдал, керезди, алмури, жүзым бағалары да көп тарғалады.

Ерте орта асир қалаларында өнерментлерде көбирек арақасыуы менен, қалаларда өнерментлер қатнамы пайда болады. Өнерментлер өз кәсипшери бойынша жұмысшлар ислеген.

VI-VII ғасырларда арка Хорезмде Керлер мәлекети пайда болды. Усы дәуірде Сырдарыяның сағалары болған Кууандарыя хәм Ескиндарыялардың суыи көкейин, экологиялық жағдайдың өзгеріуи натыйжесинде, Сырдарыя алабында жасаган Жетинасарлылардың бир топары Сырдарыя дельтасы етеклерине коньгласып Жети асар, Алтын асар, Жәнкейт хәм Күйик қада деген корғанлар салды. Жети асарлылардың еккинши топары Куба Арал бойында, Әмударыя дельта жағаларына көшип келип, Хорезмдиглер менен арыласып, озинне тан Керлер мәдениятын пайда етесті.

VIII ғасырда баслап, араб тилиндеги географиялық жазба дереклерде Корлер (Карлар, Курдур) ұлаяттының аты ушырасады. Араблардың Хорезмди жаулап алуы дәуиринде, Ат-Табарни Керлер обьнастын тилге алады хәм Арал тенизин Керлер көли, Керлер каналдарының атларын айтады. Керлер обьнастын хәм Әмударыя дельтасының он тәрениндеги жерлер территориясын С.П.Толстов, кейин Г.Н.Штодинлер илмий тәретпен жайгастырады. Бул ұлаят тарихы хақында еки түр дереклер бар. Бириншиси- археологиялық материаллар, еккиншиси- ұзинди жазба дереклер, Ибн-Фадлан Керлерди Карданиа деп атады.

VI-XI ғасырларда Әмударыя дельтасының он жағасындаги археологиялық материаллық мәдениет, сол ұлаяттын аты менен Керлер мәденияты деп аталады. Керлер мәдениятын П.Дерх хәм И.Веселовскийден кейин илимге киргизген С.П.Толстов болады.

552-603-жыллары Евразияда Түрк мәлекети дүзиледи. Бул мәлекеттин батыс тәрети Тыныш океаннын шытысы хәм Кара тениз арасындаги жерлерди өз ишине алады. Түрк мәлекети курамында индоевропа, орта түрк, монгол хәм угор тиллеринде сөйлеуши этностар жасайды. Усы дәуірде Алтай, Жетисуу хәм батыс Сибирь жабык етегинде жасаган этностар миграцияга ушырап, Арал бойларына хәм Сырдарыя алабына жылысып келип, Жетинасарлылар менен араласа басылады. VI ғасырларда Сырдарыяның төменги жағасында Кууандарыя, Жанадарыя хәм Ескиндарыялардың суулары кемейип, экологиялық жағдайдың

төмендеуине байанысып, Жетинасарлылар хәм Сырдарыяның орта бөлигинде жасаушы Канлылар Әмударыя дельта бойына қарап жылдыды. Жетинасарлыларға араласкан Сырдарыяның орта жағасындаги этностар хәм Оғар, Каратау, Жетисууда жасаган кезилер Әмударыя дельтасында Афригидлер мәдениятын пайда еткен Хорезмдиглер менен қосылып, өзине тан материаллық мәдениятын күзеди. Бул мәдениет тарихта-Керлер мәденияты деп аталады. Керлер мәденияты дәуирлерин археолог В.Н.Ягодин үйренип шыгып, оны VII-VIII ғасырлардаги ерте Керлер мәденияты: IX-XI ғасырлардаги Керлер мәденияты деп бөледи. Егер, Куба Хорезмде ерте орта ғасырда хәули-корғанлар канал бойларында, епислик арасында жайласкан болса, Керлердиглерди биз бундай хәули-корғанларды ушыратпаймыз. Керлердиглердин қалалары паха менен оралып, ишиндеги турак жайлар бир-бирине жабыстырып, массив (дизбек) түрінде салынады. Керлердиглердин тулал ыдыслары көбнесе ашық ошақта колдан таврианады, ал Афригидлердин тулал ыдыслары шартта таврианып, күмбыз пещ-леринде исеириледи.

Керлердиглердин хожалыгы курамады болып, олар дийханшылық, шаруашылық, багыкшылық өнерментшиллик хәм сауда менен шұғылланады. Көбирлеу тәртиби де өзгешеликлерге ийе болған. Көбирлеринин ұзындыгы 0,65-1,5 м, ени 0,80-0,96м, тәренилги 0,60-1м болған. Өлген адамның бас тәрети арка хәм арка-багысқа қаратай. Сонын менен бирге, шыгыс тәретке қаратып койған көбирлер де ушырасады. Көбирге адамның денеси менен бирге түзе, түбек, табак ыдысларға төш хәм сүтлги аүкетлар салып койған. Ер адамлардың көбирине пинак, канжар, ожакай оқлары, қайыс-тоғалар қойылған, ал хайл-қызлардың көбирине жүзик, лоштак, биназик, уршык бас, көнчрау хәм тағы басқалар салып жерлеткен. Бундай затлар менен адамды жерлеу олардың диний түсиниктеринен келип шыққан. Бул ашылып изертленген көбирлер VII-VIII ғасырларда туура келеди.

Бундай дәстүрлер Хорезмде ушыраспайды. Демек, Күйик қада халқының бир топары зардуштийлик динин қабыл қылмағанынан дерек береди. Қада халқы еки динге- зардуштийлик дини хәм еккиншиси өз милтий үрп-әдетлерине ийе

болып, олар өз ата-бабаларының дәстүрлерін дауам еткен. Ерте орта асирлерде мархумларды көбірлерге жерлеу дәстүрлері, Сырдарыя бойы халықтарына хэм Жайық жағасындагы Утор этносларына да тап болған.

Керлер мәдениетінің тийисли ерте орта асирлерге қалалардың бири Ток қала болады. Ол уезі дәуірге тийисли еки сарайдан хэм оссуариялық көбірстаннан тұрған. Шығыс сарай майланы 130х95м болып, ол антик дәуіргеги қорған қаланын шығыс диниуалдына жабыстырып салынған. Сарайдың диниуалы пахсадан өрпиттеп, қалыңлығы 2-3 м болған. Диниуал сыртынан қурылған минаралар ұшыраспайды. Бул сарайдың дәруазасы оның кубла-шығыс мүйешинде жайлаасқан.

Арқа-шығыс диниуална жақын, бир неше тұрак-жай секциялары қурылған. Хәр бир секция еки тұрак жайлардан тұрған. Қалалардың бирсүйи диниуална жабыстырып «П» формасында салынған сыпана ийе. Сыпанын ақырында нан жауатуғын тандыр орнатылған. Жайдың орайында шұқыры бар ошак жайлаасқан. Тұрак жай хожалык жай менен байланысады. Сол сарайлар арасында Меб жайдың орайында, барлық Уақыт от жанып тұрған. Жаз жула таза сақланған. Ток қаланы 1960-жылы изерттеген илгипаз А.В. Гудкова бул жайды үй Ширкеуы деп атайды. Демек, үй ағзалары оттын кәрәкәтлы деп есеплеп, отан сыйынған. Шығыс сарайдың тұрак бөлмегери хэм хожалык жайларынан баска теміршиллик хэм мыскерлик өңдирис орындары табылады.

Ток қаланын арқа-шығыс хэм шығыс бауырында оссуариялық көбірстаны жайлаасқан. Бул көбірстан хэм VII-VIII асирлерге туура келеди. Көбірстанда мархумлардың сүйеклерин оссуарияларға салып, екнши рет науысларға (бөлмегереге) жерлетен. Оссуарияларды тастан, алебастрдан хэм керамикадан ислетен. Олар төрт мүйешли формада, келге төрт аякты хэм қапкакы болған. Буннан баска алам сүйеклерин хум, хумша хэм үлкен түзе ұқсатан ыдысларға салып жерлетен. Оссуарияда ийттин сүйегин де адамдай етип жерлеген. Ийт адамның досты, ийт киешли болады деп исенген. VIII асирдин ақырында арабаларды жаулап алтұуы менен науслардың оссуариялық көбірстанын еспе кум басқан.

Алебастрдан ислетген оссуариялардың қапталында хэм капталарында ренгли сюжетли сүүреттер хэм науыслар қапталарында Аспан денелери болған күчш хэм ай көринислерде ұшырасады. Айырымларында ийт басының сүүреттери салынған бершпен. Айырымларда сызылған сүүреттерде, мархумта айттым көпшилик оссуарияларда сызылған сүүреттерде, денелерине дак салып, шалпарын кесип айтты жылап, денелерине берилген. Демеге дак салып жылау, түрк отыранлардың көринисин берилген. Бундай сүүреттер Согдылылардың халықтарына тап нөре болады. Бундай сүүреттер Согдылылардың Пенджикент қаласының көбірстанына ұшырасады.

Ток қалалыгы көп гана оссуарияларда ески Хорезм типиндеги Пенджикент ұшырасады. Ески Хорезм типиндеги жазыу, бұрын жазыулар ұшырасады.

Ток қала оссуарияларындагы жазыуларда, Хорезм эрасының санеси 658-738-жыллары деп берилген. Бул эра бизин дәуірлердин 10-30- жылларына туура келеди. В.А. Лившицтың анықлауы бойынша Ток қаланын оссуариялық көбірстаны VII асирдин солғы шектеринге кирйули 750-775- жылдар аралында пайдаланылған.

Ток қаланы казып изерттегенде, көптеген тенте-пуллар табылады. Солардан Хорезмшах Азқалвар-Цеганнын (712-жылға шөкем), Керлер пагшасы Хуорау (VIII асирдин басы) хэм Савшафан-шах (VIII асир ортасы) тенте пуллары табылды.

Сотан етип, Ток қаланы археологиялық хэм нумизматикалық материалдар тийкарында VII асир ақыры-VIII асирлерге тийисли еселлик десе болады. Қаланын кубла сарайының жоқарды фордзонтында IX-XI асирлерге тийисли мусылман көбірстаны жайлаасқан.

Корғаныша қала-Тахтакөпирден 17 км шығыста жайлаасқан. Естелик Әмтүлдерлігын ески Ақшатары дельтасы хэм Кууанышжарма каналының қосылған жеринде жайлаасқан. Қала тууры емес төрт мүйеш формада, ұлыұла майланы 12 га болған. Қала сыртынан ени 6-17 м пахса-қапы диниуаллар менен оралған. Илгки географиялық қурылысы үш бөлмнен тұрған. Биринши бөлме-орайык көше менен екиге бөлмнен бир-бирине жабыстырып салынған тұрак жайлардан тұрған. Хәр бир мәхәлге

үй-жай массивынан(курам) тұрған. Мәхәллелерде жасаған адамдар, ози келип шығыуы жағынан тууысқан руулардан тұрған болуы керек.

Екинши бөлім-турак жайлар ұшыраспайтуғын бөлім. Ушиншимен-каланын шығыс бөлімі болып, онын кубла жағында турак жайлар биринши бөлімдегідей жайласқан.

Бул каладағы құрылыстар бирден салынбаған. Изерттеу натыйжесинде корғаншанын рауажланыуы алты құрылыс дәуирине бөлінеди. Биринши дәуирде орайлық көше бойындағы мәхәллелер салынады. Екинши дәуирде бул мәхәллелер жайлары кубла жағынан дийўалдар менен коршалады. Ушинши дәуирде каланын шығыс бөлімі ертқы пахса-кашы менен коршалып, онын ишине үй-жайлар салынады.

Төртинши дәуирде каланын шығыс бөлімі пайдаланылмайды. Бесинши дәуирде бузылған бөлімін және кайта тиклене басайды. Алтыншы дәуирде корғанша каланын үстине жеңил қарқас жайлар хәм кара үйлер жайылып, адамдар жасауын дауам етеды.

Улыўма археологиялық хәм пуниматикалық материалдар тийкарында каланы VII-VIII асирлерде өмир сүрген десе болады.

Бағдат қапа тууры төрт мүйешли формада, көлеми 400-300 м болған. Қапа дийўаллары жақсы сақланған, қапа мүйешлеринде минаралардын қалдықлары сезиледи. Каланын ишинде турак жайлар ұшырасады. 2000-жылғы археолог М.Турбеков басшылығында алып барылған қазыу ізерттеу жұмыслары натыйжесинде, каланын батыс бөлімінін дәуирлери анықланған. Биринши дәуири VII-VIII асирлерге тийисли болса, екинши дәуири IX-X асирлерге тууры келетүғынлыты, ал үшінши дәуир XI-XII асир басқарында калада адамдар жасағаны анықланған.

Керлер мәдениеттына тийисли естеликлердин бири-Тәуир қапа (Миздахқан) болады. Бул естелик Әмиўдорья дельтасынын басында, Хоржелди қаласынан 4-5 км кубла-батыста жайласқан. Орта асирде Тәуир қаланы Миздахқан деп атаған. Ерте орта асирге тийисли естеликлер Тәуир қаланын арқа-шығыс тәрепинде еки-үш дөңлик болып сақланған. Араб географлары X асирде Миздахқан дөңрегинде көп болыслар болған деп жазалды.

Мәселен ал-Истахрий (330-333-жыллар) Миздахқан үлкен кала, онын дөңрегинде 12000 корған хәуи бар,-деп жазалды. Миздахқан үлкен дийханшылық микрооазиси орайы болған. Бирак, ерте орта асирге тийисли хәуи-корғанлар сақланбаған. Қапа некрополынан өсуариялар табылып, олардын қакағы хәм капталдарында ески хорезмше жазыу хәм сүўреттер болғандығы анықланған. Бундай ренли сүўретлер, Керлер естелиги Ток қаладан да табылады.

Керлердинлердин бекниисе қалалары көбинше кашы хәм орлар менен коршалады. Турак жайлар қапа ишинде дизбектешип салынады. Керлерлишердин хожалығы құрамалы болып, олар шаруашылық дийханшылық хәм балықшылық болған. Дөңли егилерден тары, арпа, бийдай палыздан қауын хәм асқабақ егилген. Керлердин халқы өнермәтшиллек пеген де шұғылланған. Күйик қаладан темир еритиу өндірисинин, ал Ток қаладан мыс еритиу өндірисинин устаханалары табылады. Гулаг ыдыслардын қолдан нарықта таярланған.

Керлер халқы табылт құбылысына хәм тотемизмге исенген. Солын менен бирге зардуштийлик диний түсиниклери де тарапқан. Бунда Ток-кала, Миздахқан хәм Күйик қаладан табылып ивертленген өсуариялық некрополлар деліледийди.

Ерте орта асирлерге тийисли Керлер хәм Жети асар мәдениет естеликлери Устирт кенисегинде де ұшырасады. Жетивасарлы хәм керлерлишер Устиртке Арал теңизинин арқасы менен айланып, ан аўлау маўсимлеринде келип тұрған. Олардын естеликлери Қазақстан Республикасы шеғарасын бойлап Дуанал, Ярымқулық хәм Сумбетемир жерлеринде табылып ивертленели. Устирт кенисегиннен «арап» деп аталған жабайы хәйўанларды қамап ұстайтуғын құрылыс орындары табылды.

Бул естеликлер Аралдын батыс тәрепинде, Устирт жазықлытында тек самолеттан, бир шақарымдай бийикликтен көринеди. Бул естеликлер толары жоқарыдан сер салынып қаралса, ұзын таслар қалаған сызықтай үлкен аў ямаса көшпиктей болып көринеди. Көпикислердин еки ұшы, ок-жайдын үш мүйешли оғынын көринеисине үксайды. Сол еки үш мүйешли ок-жай ұшынан аўдың ишине қарай тартылған көз сызық бир-бири менен

қосылмастанды. Бирақ соғи оқ жәй ұшына ұқсаған үшмүйештин хәр бир мүйешинде диаметри 7-10 метрдей дөнгелек от салынған ой (шұқыр) дың жоқарғы ернеги тас темен қалған. Соғи айқын үш мүйешликтин ұзындығы тамам болған ұшынан бәслап, тамам болған ақырғына шекем 1,5 шақырым шамасында, ал қос қаптадаларынын арқасы 400-600 м болып келеди. Буғи естелік жерде турып сөр салынса, салма сыяқлы көриністе билінеди. Соғи салтманын сыртына үйинен таслар бийікліги 80-90 см болып сақланған. Буғидай Устіртт көнісигининдеги ағу сыяқлы сызықлардын сағы оннан асады. Устірттеги буғи сызық теризли қурылыстар, Перу даласындағы дүнья жүзине белгили сызықтарына ұқсап кетеди. Устіртт естелігинен табылған гулаг ылқыстары оларды таарлау технологиясына жерал VІ-VІІІ асирлерге туура келетугыны анықтады. Мағлыұматлар бойынша, Арағи-Каспий аралығында адамнар неолит дәуіринен бәслап жасап келип атырғанын археологиялық материалдар тастыйықтайды. Жазба дереклерде Текаей Милетский (б.э.ш. V асир) буғи аймақта Исседонлар-савроматлар, Геродоттын «Тарихы» деген китабында скиф-арийлер, Страбон мийнегинде дайлар, Улкен Плиний мийнегеринде- дайлар хам мәсәлетлер жасағаны айтылады. Илимде сак-мәсәлет ұқсаған кеумилер, скифлердин қурамына кирген деп тән алынады. Нарсылар скифлерди саға, сақа хам сак деп атаған.

Географиялық көз қарастан Устіртт көнісигити, Арағи-Каспий аралығындағы соғи орта асирлерде хәттеки оннан да бурынғы дәуірлерде Орта Азиянып шығысы, Туркстан, Едил бойы, Кавказ арты елпери, Кытай, Хиндустан, Иран цивилизациясы елдерин байланыстырып турған регион болған. Хәзирдин өзінде де Устіртт көнісигинде ұшы-қырғы жоқ созылып жатқан көрұан жолларының излерин көремиз. Буғиарта әйемиги «Уллы жылғақ жолы», «Нотай жолы» хам тағы бәсқа шақабдалар киреди. Бирақ, Арағи-Каспий аралындағы Устіртт көнісигининдеги жолдар, тек көшпели шаруалар ұшып болған емес. Соғын менен бирге, Устіртте жайылдып жүретугын куғида, кийік, архар, жолбарыс, қабан, кәскір хам түлки ұқсаған хайуанлар мигрантасы натийжесинде пайда болған жолдар хам ұшырасады.

Аңшылық көшпели шаруалар ұшып турмыс келип болыуы менен бирге, аскерий шынтығыуыды бир түри болған. Соғын менен бирге аңшылық табыят қойынында дем алыс ұақытын жақсы өткеріу ұшып, қызықты ойын ретинде қабыл етилген. Буғи хакында араб хам парсы саяхатшыларының мийнегеринде ұшырасады. Көшпели түрлер аңшылыққа айрықша шығамды, әсіресе куған менен күйікти кууғанда хайран қаласан. -Деп жазды ер-Джехид. Олардын үйлериниң иши-сырты жолбарыс пенен жабый аңлардын терисинен көрүнбезді,- деп жазаты Ибн Йбаса.

Устірттеги таслар қапантан үлкен қапшық сыяқлы еки ұшып, оқ жайдын оғы киби үш мүйешли естеліктерге, хайуанларды олардып миграциясы ұақтында қамап ұстатқан. Буғиарды қарақалпақтар аран деп атайды.

Ерте орта асирде Хорезмнин арқа батысында ұшынши мәмлөкет болған. Жазба дереклерде ол Хәнджерд деп аталады. Буғи мәмлөкеттин аймағы еле толық анықтанған емес. Мағлыұматларға қарастан буғи Гуртандж қала аймағына жақын болған.

Кердерлиндердин этнолингвистлик жағдайы хакында ғ.им еле толық мағлыұматқа ийе емес. Кердерлиндер VІ-VІІ асирлерде Хорезмшилердин мәдениет тәсири тийкарында Хорезм тилини, жазыуын хам мәдениетын қабыл етеди. Бұны Миздахкан, Ток қала көбирлеринен табылған осыуариялардын қапталинда хам тентелердеги жазылған ески Хорезм жазыуылар дәлилдеди.

921-922-жыллары саяхатқа шығып, Хорезмде болған Ибн Фадлан Хорезмде Джурджаниядан бир күн жолда (30-40 шақырым) Ардақда ауылы бар, онын халқын Кардәлилер деп атап, олардын тилин бақанын «каик» деп бақырғанына ұқсе деп жазған. Ибн Фадлан буғи елат Әмийдәрияның он тәрепинде жайласқан деп айтады.

1219-жылы Хорезмде болған араб саяхатшысы Якут Кердер Хорезмнин ұдалаыты, ол Түркілер менен шеттарапас жайласқан деп жағалды. Кердерлердин тили Хорезмше де, түркше де емес. Оғи ұдалаытда көп ғана елатлар бар,-деп маған Ибн Кассам ағи-Хабали айтып деп жазып қалдырады. Бирақ, Кердерлиндер Хорезм тилин билген, Хорезмшилердин өзи индоевропа тили шақашпасында сөйлеген. Уақыт өтпүй менен Хорезмшилерден зардуштийлик

динин кабыл етип, сол диннин дасурун бойынша мархумларын жерлеген.

Бул аймакта халыктын түрк тилинде сөзлөскөнин аныккара бойынша ислер, 1956-жылдан бери эмелге асырылып келмекте Керлер мөденияти естеликтеринен елге шекем ески түрк-руний жазыуы табылган жок. Бирок, Жетинасарлылардын Сырдарыя бойында бұрын жасалган уакыттан ерте түрк-руний жазыуы табылган. Оларды С.Г. Крапторский хэм Д.М. Левинялар басадап илгарып, олардын V-VI асирлерге тийисли екенин аныктады. Бирок, Керлерилер VI асирден басадап түрккөс болмайды. Буны Куйик каладан табылган түрклердин мөдениий тасиринде жасалган хэйкелдин (мүсиптин), Хайбан кала коргашпасынан «Умат ана» хэйкелинин табылыуы далиллейди. Дөмөк, VI асирден басадап Керлерилер арасына, түрк этносы араласа бастайды. Айырым илимпазлар (А.М. Левина, Б.М. Вайнберг), Жетин асарлардылар менен бирге, Арал бойына хэм Керлер уалаятына финно-угор тилинде сөйлөүшү халыкларды көшип келген деп болжайды. Керлерилердеги белгисиз тил сол угор тили деп есшлайды. Дөмөк, ерте орта асирде Керлер уалаятында бир тилге сөйлөүшүн этнослар жасаманча, олар иран, түрк хэм угор тилдеринде сөйлөгөн болыуы керек. Бул жатдайды аныккара ушун археологиялык изилдөөлөрдүн кен көлөмдө алып барылыуунан талап етели.

Ерте орта асирде Каракалпакстан аймагындагы калалар, улун жипек жолы шакташлары аркалы шыгыс Кавказ елгери менен экономикалык, дипломатиялык хэм мәдениий сауда байланысында болды. Маселен: 1997-жылы Ташкентир району аймагындагы коргашпадан тенге тазийнеси табылып, ол тенгелер арасында Хорезмшахлар, Иран хэм Сасаниий патшаларынын тенгелери болганыны аныктанган. Бул тенгелер VI-VII асирлерге туура келеди. Бул нунизматикалык табылмалар Хорезм хэм Керлер калаларынын Иран хэм Сасаниийлер менен сауда байланыста болганын далиллейди.

Арал теңизинин шыгыс жагалары аркалы Сырдарыя бойы хэм Эмилдарыя дельта бойы калалары менен каруан жолы аркалы байланыс жасап турган. Бул каруан жолы Б.З.Т. III-II асирлерде Саклардын орайы Ширик рабаат аркалы өткөн. Ески каруан жолы

Аралдын аркасын жаттадап, Кавказ елгери менен байланыстырган. Аралдын солга саудалерлери өзлеринин жипек тауарлар хэм VI асирде солга саудалерлери аркалы жаттадап, Кавказ аркалы Византия тасилелерин Арал теңизин жаттадап, Кавказ аркалы Византия калаларына алып барган. VI асирдин ортасында Орта Азия аркалы өтөүшү улун жипек жолын, Иранлылар өз колдарына алып, Орта Азия саудалерлерин өз территориясына өткөрмейди. Уш жатдайда Орта Азия саудалерлери Хорезм хэм Керлер уалаяты калалары аркалы, Аралды жаттадап Кавказ аркалы баратууну болган.

1997-жылы Керлер уалаятынын орагына каласы болган Куйик каладан VI-VII асирлерге тийисли Византия императоры Тиверий III Аписимардын (698-705-жылдар) солгиди (алтын тенгесин) табылды. Арка Кавказдагы Мокрая Балка каласынынан Хорезмшах Савашфанын гүмис тенгеси табылды. Минне булар Хорезм хэм Керлер уалаяттары хэм Арка Кавказ елгери арасында сауда байланыстар уулмай алып барылганын далиллейди. Солгай етип, VI-VIII асирлерде узак шыгыстан басаганан жол Солга, Бухара, Хорезм, Керлер уалаяты хэм Кавказ аркалы Византияга жеткен. Савашфаны Менандрдын айтыуы бойынша, Солга саудалери Маниах орта асирде уш жол аркалы жүргөн.

Кытайдын Тан дарыясы (618-987-жылдар) тенгелери, Керлер каласы Минзакхаттан табылды. Керлер калаларынын мөдениий катламдарынан Саманийлердин фельси (IX асир) хэм Караханийлердин (XI асир) мыс тенгелеринин табылыуу, сауда байланыстарынын жепе де рауажланганын далиллейди. Сырдарыя бокаларынан Аралдын жагасы хэм арка Кавказ үстинен өткөн жол менен саудалерлер Хорезмден өнөрментшиллик буйымдарын, Устоттен сууын мүйизлерин, Керлер уалаятынын бахалы терилерин (каракуль) хэм Согдтын жипек тауарларын хэм тельмелерин шыгыс Европа елгерине шекем алып барып еткен.

Ерте орта асирде Хорезм хэм Керлер калаларынан VI-VIII асирлерге тийисли Азакшвар-Чеган, Савашфан, Азакшвар Абдалпах патшаларынын тенгелери ушырасады. Бул тенгелердин табылыуу, Хорезм хэм Керлердин социал-экономикалык жактан рауажланган кала базарларында пул айланыснын өскөнин көрсөтөди. Бүркит кала, Куйик кала хэм Ток кала коргашпа калалардан табылган гүмис хэм жука мыс тенгелерин, Хорезм патшасы Савашфан

тенгелернише жүдә уксайды. Тауыштан тенге пуллардын он төрөсинде хакимини басынын көриниси бериледи. Хакимини тислэ жатынан онын желкесине салгырап түсип турган ленталардын ушларында, домалак моншалар коринеди. Хакимини жүз бети алдында үш мүйешли формада үш топка койылган. Тенгенин екннши төрөсинде кудай патшанын ат үстиндеги кориниси, патшанын тамгасы хэм хорезмше МРҮМЛК (патша) жазыуы койылган. УШ асирдин басында Кердерди ийелеген хакими Хусрау, жэне өзинин аты жазылган тенгелерин бастырып шыгаратды. Бул тенгенин он төрөсинде еки өркешли түйенин жатырган кориниси хэм таж кийген хакимини бас кориниси берилген. Тенгенин екннши төрөсинде тамга хэм кудай ямаса патшанын ат үстинде кетип баратырган сүүрети берилген. Хорезм патшаларында түйенин сүүрети менен бирге көрсөтүлгөн тажы, Ш асирдин II-ярымында хакимлик еткен Вазамер патшанын тажында ушырасады. Соған караганда, III асирдин акырында хэм VIII асирдин басында Хорезм уалатында, Сырдарыя алабынан өз тамгасы хэм еки өркешли түйенин сүүрети салынган тажы бар хакимлер кетип баскарган болыу керек. Еки өркешли Бактриян түйелерин ен биринши рет Орайык Азия хэм кубла Сибырь территорияларында жасаган көшпели кауимлер колга үйрөгеди. Иранлылар бул түйени «Уштра» деп, онын атын Зардуштра менен байланыстырып, сарфатлы хайуан деп есаплаган. VI асирдеги Пейджикент каласында хаким сарайынын дийуалында, патша тахты түйенин үстине койылган сүүрети салынган. VII асирдеги Фталитилердеги тенгелеринде де еки өркешли түйелердин сүүрети ушырасады. Б.з.ш. II асирден-эрамыздын VIII асир аралыгында, еки өркешли түйелердин сүүрети Орта Азия халыктарынын көркем өнеринде де туракты түрде ушырасады.

Еки өркешли түйелердин сүүретлери Хорезм, Орайык Азия хэм кубла Сибырь аймагында б.з.ш. V-II асирлерде пайда болады. Түйелердин өз ара «хайуанат стилінде» таласыл урыскан кориниси «Савромат» естелликлеринде ушырасады. Түйе белгиси ен даслет кауим бирикпелери тотеми есабында пайда болган хэм б.з.ш. II асирлерден баслан көшпелилер арасында кен таратан. Тенгелердеги коринислер ерте орта асирлер дәуириндеги Хорезм

хэм Кердер халыктарынын көркем өнеринин ен жаксы үлгиси болып есапланады.

§4. Раўажланган орта асирлер археологиясы

IX-XIV асирлерде Орта Азиянын тарихы, гөрөзиз мамлекетлер келипчеси, феодаллык мамлекетлердин тез-тез алмасып турууы менен характерленеди. VIII асирдин I-ярымында араблардын Орта Азияны жаулап алыуы, Мазераннахрдын социал-экономикалык хэм мәдени тумысына аўыр тасир жасайды. Көпшилик егислик жерлер амнр хэм халифаттын тайындаган хакимдеринин хэм дийхан-аксүйеклердин қолында болады. Араблар басып алган еллерден көптеген бекделерди алып, оларды аўыр жумыстарга каналлар қазыу, сүүрарыу тараўларын тазалау, жер асты кенин өндирүү хэм өндирис қорханаларында ислетсе, жер асты басып алган халықтардан, жерден желистирлипит Араблар басып алган халықтардан, жерден желистирлипит алылатугын оныннин бир бөлегин хардик, ал жан басынан джизья салықтарын жыйнайды. Буныан баска пухараларды тала дийуалларын, сарай, мешит, жол хэм көпирлерди салыууда ислетсе, Орта асирлерде пухаралар жерди, ири жер ийелеринен ижарата алып ислейтуын болган.

821-873 жыллары Орта Азияда жергиликли Тахирийлер династиясынан шыккан адамлар баскарып, халифаттан бөлеклене баскайды. Бас каласы Нишапур болган. Тахирийлерге Хорасан, Сеистан, Кумис, Рей, Ирандағы Табаристан хэм Мавераннахр қарайды. IX-X асирлерде Бухараны өз пайтахты қылган Самаркандкер күшейип, Орта Азия хэм жакын шығыс еллери арасында экономикалык хэм мәдени төрелтен ен раўажланган елге айланды. Усы дәуірде феодаллык урыслар тоқтатылды. Орта Азиянын буныан кейинги дәуирлери тарихы Караханлылер, Сельджуқкылылер, Хорезмшахтардын хукимдарлык тарихы менен байланысты. IX асирден баслап орта асирде феодаллык қалалардын саны көбейеди. Қаланын ишкн қурылыстары бекемленип, майданы үлкейеди. Феодаллык өндирис қаласықлардын өсиу менен қалалардын социал-экономикалык жақтан көтерілиуи хэм мәдени раўажланыуы баслалады.

XI-XIV асирлерде Орта Азия хэм Иранда калалар үш бөлимнен турды.

1. **Питагелъ-арк** (ишки кала). Бул кала хакиминин баскарыу орайы болады. Питагелъ, каланы орайлык бөлиминде, гейде мүнешинде, гейде каланын сыртында да орынласады.

2. **Шахристан**. Каланын бул бөлегин диниуаллар менен коршалып, онда кала хемелдер-аксүйеклердин жайлары жайнасады.

3. **Рабат-Кала базары**. Рабат шахристаннын сыртында жайласып, онда өнерментлер, саудагерлер хэм пухаралар жасайды. Темір хэм зерлер устаханалары жайласады.

Орта асирдеги үлкен калалар катарына кирген Бухара, Самарканд, Ташкент, Мары, Термиз, Кеш, Гургандж, Кызыл хэм Бухара каласы IX асирдин акырында корган диниуаллар менен орашып, онын он бир дөрүзасы болган. Кала ретистанында, каланы жууда бозеп турган коп сапы сарайлар курылган. Самарканд бул дәуирде айнеми Афрасиаб орында болган. Кала үш бөлимнен-дәуирге тийисли курылыслары жаксы сакланбаса да, онын майдалы үлкен болган. Бул дәуирдеги сакланып калган бөлегин, каланын орайын пайда еткен. Араб тарихшылары Самаркандта оннан артык дөрүза бар деп жазды.

Калада гүлденген махалле болган. Өнерментлер жай курылыслары хэм сарай диниуалларына ренде сүүреттер салган. Каланы суу менен тамийнеу ушын кубырлар таарланган.

Ташкент (Шап) каласынын бул дәуирдеги орны, хазирги тайгактын ески кала аймагы орында жайласкан. Бул кала араб дереклеринде Бункет деп аталган. Усы дәуирде Мынерик макан жайында адамлар турмыс кеширген. Каланын майданы 16 га болып, ол диниуаллар менен корланган. Шахристан сыртында рабат жайласкан.

Темір хэм дәуирде үш бөлимнен турып, улыуама майданы 500 га болган. Каланын хәр бир бөлимин диниуаллар менен орапган. Калада Термизшахлар сарайы, өнерментлик хэм сауда катарлары хэм жергиликли халык үй-жайлары болган. Термиз:

XI-XII асирлерде жаксы раухжаныш, XIII асирде каласы XI-XII асирлерде жаксы раухжаныш, XIII асирде монголдардын басып алыуы менен дагтарыска ушырайды.

Түркмөнстанда ири калалардын бири Мары болып, ол ерте орта асир дәуириндеги Тур каланын орында жайласады. Онын ен раухжанышан дәуири Сельджукшилер мамлекетинин пайтахты болган дәуирине туура келеди.

Раухжанышан орта асирлерде булардан баска Кашкарарыда Насаф, Кеш, Ферганада Кува хэм Аксикент калалары хэм раухжанышты.

XI-XIII асирлерде улыуама калалар мәденияты жоғары дәржеде раухжанышты. Олар белгили бир мамлекет ямаса ұлтандардын пайтахты ямаса сауда-экономикалык хэм мәдениет орайлары ретинде тан алынады. Бул дәуирде калаларда архитектуралык курылыслар көп болады. XIII асир басында татар-монголдардын жаулап алыуы себепинен, бул калалар бұзылды. XIII асирдин орталарына келип, калалар кайта тиклене бастайды. Усы дәуирде Чагатай улусы дүниелі, Каршы хэм Анджиан калалары кайта тикленеди.

IX асирден баслап курылыс ислеринде тиккен гербишлерден пайдаланылды. Тиккен гербишлер императордын сыртқы көринеисин хэм оларды беккемлеуде ахкийетли болады. Солардан бире Бухарадағы Исмайл Саманий макбарасы болады. Оны салыуда тиккен гербишти түрли усулда пайдаланады. Гербишлерди тууры хэм кесесине койып макбараны өзине тан етип бозейди. Карманатагы Саид Байширкеу Узинди, Ак Астана баба, Термиздеги Ат-Термизий макбаралары да үлкен архитектуралык курылыслар болган. Макбаралар түмбоз гермизли етип бастырылган. Олардын диниуалары беккем айна хэм натыслар менен бозеледи. Бул дәуирде натыслар ислеме хэм штрих усулда болады. Сыртқы диниуалдары көк ямаса жасыл ренде болатын хэм бозелген.

Бул дәуирде кала дөңерети хэм сырты корпаныс диниуаллар менен орады. Диниуаллар үсти хэм гербиштен бастырылды. Төбеси түмбоз бенен жауылып, атирапына калып түмбозлер ислертке салынады. Хәулинин ишинде мешит, сардоба, молла хэм баска белмелер болган. Рабат Малик Караханий династиясынын резиденциясы болган. Бул дәуирдин

архитектуралық құрылыстары болып Бухарадағы Дигоран хэм Могаки Атторан қүсаған мешитлер есапланады. Олар бир нече бөлмелерден ибарат болып, үсти гүмбезденип жабылған. Бул дәуирде махбаралар кам хэм пискен гербишлерден араластырып өрнеледи. Марыдағы Султан Санжар, Гөне Ургендигеги Ил-Арыслан хэм Текештин махбарасы буган мысал бола алады.

Өнерментшилликте темиршиллик, шийшесазлык, тоқымашылык хэм гүлалшылык өседи. IX-X әсирлерден баслап шийше ислеп шығарыу, өнерментшилликте тийкаргы орында турады. Афрасиаб, Варахша, Кердер хэм Миздахканның мәдени қатламларында көплеген шийше буйымлар табылып үйренилди. Ташкент қаласынан оптика табылады. Шийшеге кан салып койыу тәжірийбеси басланады. Реңиз хэм ретли шийшелер хожалыкта келнен пайдаланылған. Олардан: косметикалык буйымлар да исленген. Темиршиллик қаза хэм ауылларда тендей раўажланады. Темирден мийнет құраллары, уйге, хожалыкка керекли буйымлар болған кулып, лышак, балта, орак хэм баска затлар исленген.

Бул дәуирде гүлалшылык та қала хэм ауылларда жақсы өскен. Қалаларда гүлал өнерментшиллик махаллелери болған. IX-XI әсирлерде гүлал ыдысларын сырлап, нағыслап ислетген. Гүлал ыдысларды шарыкта таярлап, оларға түрли ангоб ашык, көк, кара, кызыл хэм баска реңдер берилген. Ыдысларға геометриялык сетка, штрих, сызык, жуалык хэм, әсимлик нағысларын гейде хайуан, кус, балык, жылан хэм баска жаньуарлардын сүүретлерин де салған. XII әсирдин акыры-XIII әсир басына барып гүлалшылыкын сапасы бир қанша төменлейди.

XII-XIV әсирлерде қалалар аркалы саўда хэм мәдени байланыслар күшейеди. Жазба хэм археологиялык материаларға карағанда IX-XIV әсирлерде Хорезмде 40 дан аслам орта әсирлер қалалары болған. Олардын ишиндеги үлкен қалаларынын бири Қыят (Кат) қаласы. Қала үн бөлгимнен-арқ, шахрбестан хэм рабаттан ибарат болған.

Қыят (Кат) қаласы хәзирги Беруний қаласы болып, оның аты Ат-Табарий (VIII әсир), Белозурий ал-Истахрий (930-933-жыллар) хэм Ал-Магдиси (985-жыл) мийнетлеринде ушығасады. Қыят қаласынын ағы областьтын ағы менен, гейде Хорезм ямаса Ал-

фир, фил, Кас деп те аталады. 996-жылға шекем Қыят Хорезмнин пайтахты болған. Қыят сияктей, мәдени хэм саўда орайы болған. «Худуд ал-Алем» мийнетинин авторы Қыят хаккында: «Қыят Хорезмнин бас қаласы. Туркестан Гузлеринин (огузлер) дәуғазасы Хорезм менен саўда хэм товарларды алмастыратуғын орын», деп Түркерлер менен саўда хэм товарларды алмастыратуғын орын», деп жазады. Бул Қыят қаласынын қоласы көшпели шаруа халықлары ушын да саўда хэм мәдени орайы болғанын дәлиллейди. Қаланы Африкилер урим-путағана кирген хукимдарлар басқарған. 996-жылдан кейин Хорезмнин пайтахты Гурганджа (Гөне Ургенш) өткеннен кейин Хорезмде Қыят қаласынын орны төменлей баслайды. Соның ушын да 1333-жылы Қыят қаласында болған Ибн Батутта Қыятты сулуы қала болса да киши көринеди, деп тарийплейди. Қыят қаласы хаккында қысқаша мәтін умат шығысты ивертеушин А.П.Кун хэм Н. Карзип жазып қалдырады. 1937-жылы археолог А.Н. Тереножкин Қыят қаласынын сазланған дийуалларын өлшеп тексереди. Өткен әсирдин 60-жылылары Қыят қаласынын археология жумыслары өткерилген белеги, Әмиўдарьшин дегинине ушырап, бир неше рет бузылады.

Қаланың Әмиўдарьшын дегинине ушырағанын, Қыят қаласында туўылып өскен уллы илимпаз ал-Беруний өз мийнетинде жазып қалдырады. Ал-Берунийдин айтыуыша: Қыят бөлсем қорған қала болған. Қала биринин ишине бири салына; бирик үш пахса хэм гербиш дийуаллар менен орауған. Хәкимнин саўлады сарайы бирик болып, дийуаллардан шыгып көринип турған. Қыят қаласында жасаушы адамлар арасында илимпазлар, оқымыслы инсанлар, өнерментлер, қурылысшылар, сазенделер хэм тәўинлер көп болған. Орта әсир авторлары қалада үлкен мәдениеттин болғанын, қалада базар, адам бойы келетугын тастын үстине орнатылған ағаш үстинлери бар деп жазады. Бицн дәуиримизге шекем қаланың тек кубла-багыс мүйешиндеги дийуалы сақланған. Естелик туўры мүйешли формаға ийе болып, улыўма майланы 44 га ибарат. Қаланың кубла-багысында арк болған. Багыс дийуалларының узынылығы 621 м, кубла дийуалы 712 м, арка хэм шыгыс дийуаллары 660 м ге тен. Сыртқы дийуаллары ярым дөңгелек минаралар менен бекемленген. Минаралардын арасы 33-34 м ге тен. Минараларды сыртқы дийуалдан 6 м шыгып

аталган мийнетини 985-989-жылдары жазып ишткөрдү. Ал-Маклисий өзи саяхатта болган елг.еринин турмыс келчиги, саяхатын, өлшөү бирлигин, үрт-дөңгөлөрдү, жалгалары туурады жазып калдыралды. Ал-Маклисий Хорезмдин бас каласы Каттан Даржашка шекем еки күнлик жол, Даржаштан Кердерге шекем бир күнлик жол деп, калалардын өз ара кашыкылыгына да сер салды.

Керлер туурады ал-Истахрий төмөндөгиле жазды. «Миздахканнан Даржашка шекем бир почталык станция, Даржаштан Кердарга шекем бир күнлик жол. Соз етилген Даржаш хам Дарсан етлары бир калага тийиси.

Ал-Маклисийдин айткылына каратанда Миздахкан менен Дарсан аралыгы 2 почталык станция, ягый 4 фарсах, Дарсаннан Кердерге шекем бир күнлик жол. Орта керлерде халифаттын шыгыс Уагазатарында почта станциялардын арасы 2 фарсах кашыкылык болган. Ал, бир фарсах 6 шақырымга тен болды. Олай болса, Миздахкан менен Дарсан каласынын аралыгы 24-26 шақырымга туура кетеди. Эмилдерьянын он төрөпиндеги уш аралыкта жайласкан кала-Ток кала болды. Демек, Ток кала топографиялык жайлавыуы хам жаы бойынша Дарсан каласына туура келеди. Ток каланын арка төрөпинде уш аралыкта хеш кандай каланын орны ичмге белгисиз. Ал, туура жол менен Хайуан кала болса, Ток каладан 26-30 км кашыкылыкта жайласкан. Хайуан каланын орны озинин топографиялык жайлавыуы хам деуири бойынша Кердер (Курдер) каласына туура кетеди. Ора асирде Кердерден 17-20 км аркада жайласкан Кыран таулагы кала-Вардарак деп аталган.

Кердерлердин турак жайлары. Кердерлилер атадар баскарган үлкөн шарак болып жезеп, өз турак-жайларын көшөлөр бойлап салган. Жайларындын көлөми 2,5-3, 4-5 метр болып, бир-бирине жабылып салынган бир неше бөлмелерден турган. Жайлардын дийуаллары ени хам узундыгы 28-30 см, калыптыгы 5-6 см болган кам гербийшлерден орилген. Бундай бөлмелер жазда салкын, кыста ысыктыкты саклап турган. Дем алатугын бөлмелеринин дийуал капталларында жатып дем алатугын сыла турак жайларын курган. Олар ортасында пыскан гербийштен каланган төрт мүшөшлү ошактар болган. Айырым

бөлмелердин мүшөшлөринде бийиклиги 20-32 см болган хам хазирге ше сакланган тандыр-ошактар да ушырасалды.

Бул ошактарда аўкат пискрилген, нан жауылган, үйдүн иши кадырылган. Тандыр ошактын иши кууыс болып, капталларынын калыптыгы 3-4 см болып, олар саз ылайдан курылган. Казыш изертлеу натыйжесинде ошактар менен бирге тас дигирманнар хам караз табылагы Ошак дөңгөлөндөгү мәдениет калтамда коллеген балык сүйөкчери ушырасалды. Турак бөлмеге кирер аўызда ташнау аялгы кол жуууып дөңгөлө алатугын орын жайласкан. Ташнаулар түби тесилген хумларды биринин үстине екнлпсиз койып шукыр етип орнапылган.

Ташнаудын аўзы ортасында 3-4 тесити бар пискен гербийш теген жабылган. Сол тесиктен аккан суу төмөнге түсип кумта синин кететугын болган. Турак жайлардын төбөлөрине салынган алашлардын үсти камыс ямаса жекендер менен бастырылган. Жайдын төбөсинен онын сыбалган полларынын үстине түскөн ак ретти болып сакланган камыслардын калыгы, бунын далили болды. Егер жайдын бир бөлмеси дем алатугын орын болса, баскаларында дан, суу сактайтугын үлкөн хумларды бер хожалык жайлар болган.

1996-жылы Кердер каласында X-XI асирлерге тийисли моншанын орны табылды. Монша пискен гербийштен каланып исленген ошак аркалы кызган. Жылы сууды монша бөлмесинде исленген ошак аркалы кызган. Турак жайлар өз ара турган үлкөн хумлардан алып пайдаланган. Турак жайлар өз ара пискен гербийштер төселген аяк жоллары менен байланыскан. Бунын мын жыл бурын каракалпаклардын ата-бабалары болган Кердерлилер, кала тазалыгын усындай жолдар менен саклаган. Жайлардын полларында Афригилдер (VIII асир), Саманийлер (XI асир) хам Караханийлерге (X-XI асирлер) тийисли төңөлөр ушырасалды. Айырым бөлмелерде узундыгы 1,22 см, ени 1м болган ортасына етөк салып жылынатугын сандаллар курдалды. Сандаллар пискен гербийшлерден каланып исленди.

Өнерменттинлик. Кутанын мәдениет каттамынан көбинше саз ылайдан исленген гунал ыдыслардын сыныклары, пүтүн кумлар түзе, казан, саркум, табак, түбөк жезге де баска коллеген ыдыслар табылалды. Адамлар эйемги дөңирлерден берли ылайдан, хэр

түрли буйымларды ислейди үйрөнгөн. Римдеги суу агатууну кубулар (акведук), Кытай динчилери, Аркал бойындагы калалар ҳам хожалык буйымлары да усы саз ылайдан исленген. Гулал ыдыелардын формасы, көриниси, ислей усылы, натыйсалары сол деуірдеги кауимлердин жөмийетини, елдин үрп-адетлери менен байланышы болды.

Баш V-II асирлердеги кубла Арал бойы халыктарынын Гулал ыдыелары кызыл, акшыл, сары реңдерине болып, ыдыелардын мойындарынан төменги капталлары сууун толкыны таризинде, кушты аглатууну нагысар менен бөзөлгөн. Гейде күе сулдалклары арысланын хайкелги менен бөзөлгүгүн болган Кердерден өнөрмөтшчилер Гулал ыдыеларын ошакта ямаса кумбызда тавриганды, ыдыеларды ылайында кум ямаса сол кердерде сыныктарын майталап косады. Усындагы усыл менен Гулал ыдыеларды катты етип тавриганды.

Каланы казып изерленде, көптеп үлкен хумлар, хумина, күе, табак, кесе, саркум, шыра, сынап саклаган хам тагы баска буйымдар көп шырасады. Гулал ыдыелар сыртынан хэр түрли формада сызылган геометриялык натыйелар менен бөзөлгөн. Керраминкадан исленген ыдыелардын сырты көкчип-сары хам кызгыш болын келеди. Кердер улапатынан табылган Гулал ыдыелар, Сырдырванын орда, төменги бойында хам Каратау етегинде жасалган кауимлердин Гулал ыдыеларынын формасына уксайды. Кердердин VII-XI асирлердеги Гулал ыдыелары Алтай, Жети суу, Шап (Ташкент), батыс Сибирь хам Хорезь өнөрмөтшчилеринин Гулал ыдыеларына да жуда уксас болды. Демек, бул уксаслыктар «Окс» деп аталган Эмилдеря менен «Яксарт» деп аталган Сырдырва алабларын мекен еткен кауимлердин өз ара тууысканлык байланысларынын болганы хам этникалык жактан жакын болганын анигатады. Гейбир Гулал ыдыелар Хунн (тунн), Кердуктардын хам баскада түрк кауимлери материаллык меленигына уксайды.

Кердер түзелеринин кунлагында, ыдыелардын кактагынын устакышларында кой, өгиз, каекыр хайкеллери де шырасады. Эмилдеря хам Сырдырва алабында жасалган кауимлер орте уакытлардан бастап токшылыктын, молшылыктын белгиси

ренинде кой хам кошкарды «Фарм» кулабанын образында түсөнгөн. Бул хайуанлар сол ыдыелар ишиндеги суйыктыктын ташыгынын саклауы хам ыдые ишине шайганды кырпыбейли деп исленген. IX асирден бастап өнөрмөтшчилер Гулал ыдыеларын ислейде жылтыр (глазурь) етип сырдау усылын ойлап табды, Натыйжеде керраминканын саны хам сапасы арттады. Бунын ушын Гулалшылар темир, мыс, күмис ернителерин бойулар менен арабастырып пайдаланады. Гулал ыдыелардын ишине хам сыртына хэр түрли өсимликтердин, геометриялык фигуралардын, араб хериттеринин хам хайуандардын сууреттерин салган.

Кердерден табылган сырланган ыдыелардын ишинде ак, жасыл етип боялган күс, балык хам жылканын сууретлери шырасады. Солардын ишинде 1998-жылы табылган кустын суурети бар кесе, айрыкчалыгы менен бөлинип туралы. Кесе ашык етп ылайыдан исленип, кумбызда тавриганды. Кесе түбинин диаметри 13 см, ауыз ернегинин диаметри 22 см, Кесенин сырты кызыл реңдин, иши ак реңдин боюта болып, онын үстине кодыр хам кара боюу менен натыйелар салынган. Кесенин ишки орайлык бөлининде кустын суурети берилген. Күс канатын жайыл, шеп жагында кара түр. Күс денесинин перя тууры хам капталга карап, бир-бирин кесип өтпн турган сызыктар менен берилген. Мойнында дөнгөлөк жүзүк сызкы ак реңдин сызык бар. Усындай ак реңдин сызык кустын канаты менен канат ушын болуп туралы. Кустын ийин канатларынын перя, балык кабыршатына уксас. Кустын еки аяк тырматы астында онын денесин бойлап жылбысып атырган жылканын суурети салынган. Кустын еки капталында еки балык суурети бар.

II-IV асирлерде орте шыгыс елдеринин коркем өнөринде канылы хам партия макуктардын сууретин салын буйымларды бөзөү көп таралат. Эсиресе, кола (бронза) хам мыстан исленген буйымларда семург (самурь), бүркүт, тауыс күс (наглин), үйрөк, ат хам минфикалык хайуанлар көриниси көп берилгүгүн болган. Бундай куелар хам хайуанлардын бир-бирине уксаслыгы, олардын канаттарындагы парилердин дөнгөлөк балык кабыршактарындай, канатлары узун парли болууы менен сыпатланады.

бадалардын жаңсы көргөн ойындарынын бири болып, жакынга
шек сакланып келген.

1995-жылы жазда Кердер каласынын IX-X асирлерге туура
келетугын мадений каттамынан, ылайдан кумбызда куйдирип
исленген шахмат ойынына тийисли ат фигурасы табылды. Бул
кубча Арал бойы калаларынан биринчи табылган шахмат
фигурасынын бийиклиги 3,5 см болып, төмөнгү дөңгөлөк бөлгөтү
сынтан Аттын онша үлкөн эмес еки кулаты шошайып, козлери
дөңгөлөк этип берилген IX-X асирлер Кердер каласынын тулленип
рухжаланган дөури болды. Шыгыс етлеринде шахмат ойыны
бурый кен таркалган. Кочиничк ипимпаздар шахмат ойынын
үгатын Хиндстан деп есалган.

Өзбекстан хэм Хиндстан арасындагы сийсий-экономикалык
хэм мадений байланышлар ерте дөуирде бевланды. Б.з.ш. 522-330-
жыллары Орта Азия менен Хиндстан аймактары Иран Ахамений
патшаларына, б.з.ш. 330-323-жыллары Искандер Зулхарнайн
мамлекетине, б.з.ш. 312-130-жыллары Греко-Бактрия, ал
орамыздын 42-253-жыллары Кушан патшалыгына карайды. Усы
сийсий бирлик аukumында орта шыгыс хэм киши Азия хальк-лары
дурия жуэзлик халыктар мадениятынын рухжаланууына үлкөн үлес
косады. Кушан патшалыгы дөуиринде Орайлык Азиянын орайында
жайласкан Өзбекстан «Улгы жипек жолы» аркалы Кытай хэм Жер
орта тониз жетгаларындагы елдер менен мадений хэм савуда
байланысында болды. Б.з.ш. VI асирде Хиндстанда пайда болган
буддизм дини, Орта Азия аркалы консы шыгыс елдерге таркайды.
I-III асирден Орта Азия хэм арка Хиндстан аймагы Кушан
патшалыгына караган дөуирде, шахмат ойыны Өзбекстан
кадаларына кеннен таралады хэм кала халкынын суйип
ойнайтуугын ойынына айланады. 1972-жылы Сурхандарья
Уалаятындагы Давльверзин тене каласынан пил суйегинен исленген
арамыздын II асирине тийисли еки шахмат фигурасы, ал 1977-
жылы Афрасиаб (Самарканд) каласынан пил суйегинен VI-VIII
асирлерге хэм шийшеден исленген IX-XI асирлерге тийисли
шахмат фигуралары табылган. Ферганадагы Мунчак тене
каласынан табылган пил суйегинен исленген шахматлар VII-VIII
асирлерге туура келетди.

Хожалиғи, Кердерилер Омидларья дельта бойларынын қолдайлы жерлерин, Шортанбай каналы жағаларын өзгестирип арпа, тары, бийдай, жүгери, маш, қауын, фарыз, асқабақ еккен. Дәндерди тас дигирман хэм карага тартып уна айландыртқан. Дарсан хэм Керлер қалаларынан табылған тас дигирман хэм каразлар бунын деллин болады.

Қаладан табылған жүзим дәндерине карағанда, қала дегерегинде жүзимгершилик рауажланып, жүзимдер қала базарларында сатылған. Сахатшы Абу Хамид ал Гарнаати (1135-1136-жыллар) Хорезмде мағазы ақ хэм қызыл жүзимлер бар, оларды қыста асып саклайды. Алма, алмұрт хэм анар қала базарларынын көркин шығарып тұрады. Хорезмдилерден атақты алымдар хэм шайырлар шыққан, деп жазып қалдырады. Сахатшынын бұл пикири Керлер қаласына да тийисли. Керлер хожалығынын басы таралдырынын бири мал шаруашылығы болған. Омидларья дельтасынын көл жағаларында, Қызылжум етеклериндеги шопли тотайлық жайпауларында мал бағылған. Төк қаланын ерте орта асирдеги мәдени қабатларынан алынған мал сүйеклеринин 30% ири шақалы маллар, 40% кой-ешки, 15% шопка, 10% жылқы, 5% ешек, 32% жабайы хайуанлардын сүйегі болып шықты. Ал, Керлер қаласынын орта асирдеги мәдени қабатынан 196 кой-ешки сүйегі, 77 ири кара мал, 9 ат-жылқы, 1 ешек, 6 күс, 5 жейраш сүйеклери табылады. Барлығы болып 294 хайуан сүйегі табылды. Кердерилер бахалы камар терилерин, қонсы елгерге шығаратуғын болған. Кердерилер қоян, түлкі, жейран, сууын хэм кусларға да аншылық еткен. Хожалықтың басты таралдырынын бири балықшылық болған. Себеби, Омидларья дельта бойындағы көп санды көлдер хэм каналдарда балық көп болған. Балықты шаншылық, қаза хэм ау құрып ұстаған. Керлер қалаларынын мәдени қатламларынан балықтың сүйеклери хэм қабыршақтары көп ушырасады. Аулардын төменине байланытуғын таслар хэм ау тоқытуғын сүйектен иеленген балықтың сүүреті сзылған (қалақтар) куралдар көп ушырасады.

Керлер қаласында табылған балық сүйеклерине карағанда, балықшылықтың 26% сазан, 58% тыраш шабак (лещ), 11% торпа шабак, 1,3% шортан, 3,7% ылақа тутқан. Куба Арал бойы

қалақтарды өмирінде балықшылықтың айналымтай орын иелететині нақылнда, араб географларынын мийнетлеринде ушырасады. Араб географы ибн-Русем Халиджаннан Омидларынын арка дельтасынын аркасы болған Айбуырди ағылған балықтарын қонсы елгерге шығарды десе, Ал-Истахрий Жейхун (Омидларья), Хорезм (Арал) көлине қуады 22 жерде балықшылар жасайды, деп жазды. Ерте орта асирлерде Иранлы хэм Хорасандылар Хорезмдилерди Балық жеушилер деп атаған.

Солай етип, Омидларья дельта алабында жасап тұрмыс кеширген Кердерилердин хожалығы көп таралды болған. Себеби, суу тасқындарынын тез болып тұруды себебли, баппаслы хэм тотайлық жерлерди жанаған пайдаланып, бир неше хожалық таралдырын алып барыўға мөжбүр болған. Көп таралды хожалықты, дельта алабында жасаған қауимлер, қолда дәуиринде де жүргизип рәуажландырган.

Тенгесери. Сырларья бойындағы ырм көшпели қауимлери менен Орта Азия бойлап отырықшы диханшылық оазислеринин артындағы негнйжесинде, Арал бойы, Сырдарья алабынан Хорезм, Бухара хэм Самарқанд жерлерине түйеге сыйындырылық дестүрлери таралады.

Қашпели қауимлердин төгеми болған-түйе қараматы ойыплатуғын хайуанға айланып, кейин хакимлердин тажысына сазылып, патшалардын қауендери болып есаплаган. Түйеге сыйынды, түйени оз қауендери деп есаплай Куба Арал бойы халықтарында хэм Керлер Ұдалатында VIII асирдин ортасына шекем дәуам етеди. Қараханий хакимлеринин ағы да Чигилдерде-Онгон Арстан, ал Ймаларда Онгон-Бутра (Бура)-түйе деп атаған. Түркіше «болра»-«бұлра», парсша «нар»-еки өркешли түйе деген маингетти ашытады.

Керлер хакимдары Хусрау тенгесиндеги белги, Хорезм патшаларынын телге-пулларында ушырамайды. Бирак, тенгелетти жазыўда патшанын атағы, Хорезм хершилерди менен жазылған. Соған карағанда, Хусрау тенгесин басып шығарыўға Хорезм усталдары қатнасақан.

Төк қала, Гаур қала (Хожели жанындағы) хэм Керлер қалаларынан табылған, бирак бұрын ушыраспаған тенге айрықша

жазыўға ийе. Тенгенин алдығы тәрәпинде он жағына қарап, алдының шең аяғын көтеріп тұрған ат берилген. Ат өзиниң көриниси хәм турысы жағынан, хорезмдеги басылған тенгелерден көп айырмашылықтарға ийе. Аттың үстінде атанакка ұқсатан, ортасы дөңгестек бөли берилген. Екинши тәрәпинде Савашфран тенгесинде ұшырасатуғын тамға берилген. Тамғанын үстинең тенгени айлана хорезмше жазыў-МРУ М [К.]-п берилген. Тамға хәм жазыўға қарағанда бұл хорезмдеги басылған тенгелерге ұқсайды. Бундай тенгелер тек арабша жазыў менен Адамлы қала дөңгегинен хәм Ток қаладан табылды. Бұл аттың көриниен берилген тенге, Керлер ұялатында VIII асирдин ортасында пайда болады. VIII асирдин II ярымнан баслап аббасид мыс тенгелерине- фельселерине електеп тенгелер басылды. Бұл тенгелердин он тәрәпинде арабша жазыў, екинши тәрәпинде тенге айланбасы бойлап диний мазмундағы жазыў (символ веры) бериледи. Солай етип, VIII асирде Хусраў хәм Савашфран тенгесине ұқсатан Керлер ийелгиниң тенгелери басылса, аттың көриниси берилген тенге өз алдына боғып бөлинип турады.

Дини. Керлерлер тийкарынан табыт кубылыс харекетлериниң сырларына түсинбегеннен соң, олар «отка», «аспан Тенирсинен», «тотемизм», «шаманизм» динлерине сыйынған Жоқарыдағы көк аспан менен төмендеги қараңғы жер ортасында адамзағ баласы пайда болған деп түсинген. Түркерлер аспан Тенирсинен жанлық сойып, садақатар берип тұрған. Соның менен бирге VI-VIII асирдин ортасына шекем керлерлердин үлкен бир топлары, хорезмдиглердин мәдениет тәсіри астында зардуштийлик динине исенетуғын болған.

Зардуштийлик дини тәлиятаты бойынша адамзағтың жаратылысы, табыт хәм жәмийеттеги барлық хәдийселер еки жаратыушының үзликеніз гүреси нәтиыйжесинде болған. Жаратыушылардың бири жақтылық, тыныплық, молшылық, фамхорлық хәм жақсы хәдийселердин қудайы Ахурамазда, аи екиншиси зұлмет, ашылық, урыс, олим хәм жаман нийетлилер қудайы Ахриман болған. Зардуштийлик тәлиятаты бойынша от ордаге муқаллес есапланған. Қуапш жақтылық дереги болып, от оның бир бөлегі есапланған. Қуапш әлемге өмир бағыш етеди. Оның

нұры менен барлық жанлы мақлуктар оянады хәм жасайды, нұры менен көтеріп жаснайды. Зардуштийлердин түсиниуине өсимниклер көтеріп жаснайды. Зардуштийлердин түсиниуине қарағанда Иүтени әлем-от, тошырак (жер) суў хәм хаўдан турған. Соныықтан отарға жеркенишили нәреселерди таслаў қадан етиген. Хәтте маркумлардың денесин жерге көмиў, суўға таслаў, отқа жағыў ямаса кок шеплер үстінде қалдырыў гуна деп саналған. Себеби олар сасық өлик есапланған. Соныықтан өлген адамлардың денесин диний дәстүр бойынша Шылық Куба тәў, Устирт, Султан Ұяге ұқсатан арнайлы дахма орынларына ямаса журтсыз бәлент төбелерге апарып таслаған. Қуағындар хәм жыртқыш хаўданлар отардың гөшин жел болғаннан соң, отардың гөши денесинен ажыратылғаннан кейин, сүйектери қуапшты исеилеңгиледе сарғайып кепкеннен соң, қалған сүйеклер жыйналып, аўызында қақпаты бар, ылайдап, аяқбасқардан ямаса тастап истеннен төрт мүйешли осуарияларға ямаса хум, гүзелерге салып, белгиди бир бөлмелерге-«науо»қа салып қойған. Бундай наустар Керлер қалағары болған Миздахкан хәм Күйик қаладан табылады.

Дарсан хәм Миздахкан қойымышылықтарынан табылған осуариялардың қақпатында хәм қапталында, қара тушь пенен жазылған ерте орта асирдеги Хорезм жазыўы хәм маркумға қайтырып жылды атыңнен адамзәрдың сүүреттери берилген. Тенбир осуарияларға рещи хәм қара бозу менен айдың, қуапштың, түйеннің хәм ийттин сүүреттери сызылған. VI-IX асирлердеги Қытай жыгнамақтарының жазыўына қарағанда, өлини жылап уақты хәм аза туғыў түркерлерге тән болған. Өлигерди жылап уақты дәстүрлері Согд хәм Хорезмдиглерге де тән болғанын Ал-Беруниң де еслеп етеди. Аза туғып маркумларға жылаў, денесине дақ салыў бұрын түрк типлес халықтарға тән болған. Өз тууықандылары қайтыс болғанда даўыс шығарып, аза туғыў қарақатпақсарды да сақланған Маркумлардың сүйектерин осуарияларға салып, наусларға екинши рет жерлеў дәстүрлері Согд, Шапш хәм Хорезм ұялаптарында кен таралған.

VIII асирдин ақыры-IX асирден баслап Куба Арал бойы халықлары арабшанда Ислам дини таралады. Бипақ, Керлерлердин рухый тұрмашысында, бұрынғы рухлық-

жәмийетлик дүзүм дөүриндеги динлерге исениң узақ сакланды. Бурынгыдай отка, шаманизм, тотемизм динине сыйынтыу дауам етеди. Шаманын образын сүүрөттейтүгүн хаял мүсүн коргашадан табылды. Эдемди жоктан бар еткен көк теңири эмесе аспан теңирисине сыйынган. Теңири көк халыкты жер хэм суу апапшылыгынан саклайды деп исенген. Жер хэм суу ийесине (кудайына) мал сойып, салака берген. 1996-жылы Кердер каласынын IX-X асирлердеги мелений кабатынан табылган хаял кудайынын мүсүни, адамнын кеулини өзине тартады. Хорезм калаларынын мелений калтамынан табылатугын хаялдарыштык хаял кудайы Анахитанын мүсүнлери б.з.ш. IV-6 ч. IV асирлерине жатады.

Түрк кәуимлеринин бәслы кудайларынын бири «кумай ана» болган. «кумай анаы» молшылык кудайы, шанарак, ана хэм балаларга кәуенлерлик етеди деп түсинген. «Умай ана» аты VI-VIII асирлердеги Енисей-Орхон жазууларында ушырасады. «Умай ана» мүсүни образын кердерлер Хорезмилердин Анахита кудайына елесип ислеген. «Умай ана» кудайына сыйынтыу гөйбөр түрк-тилдес халыктарда XX асирдин бәсларына шекем сакланып келеди.

XI-XII асирлерде Кыпшакалар да тас мүсүнлерине аспан Теңириси болган кушка хэм отка сыйынып, садакалар берген. Кердерлердин хожалыгында мал шаруашылыгы үлкен роль ойнатады. Сонтыктан Кердер каласынын мелений калтамындан табылган ылыс буюмдарын ишпиде ылыс каклактардын кундаты каскыр, кой, кошкар, түе хэм бәска хайуанлардын мүсүнлери менен бәзелген. Олар хайуанлардын ксраакатлыгына исенип, өзлөрүнниң тууысканы-тотемди деп есаплаган. Хайуанлардын мүсүни салынган буюымдарда тазалык боллады, онын ичине «шайтан» кирмейди, онын ийесине көз тиймейди деп түсинген. Гөйбөр ылыслардын какпарында суудын белгиси ретинде жыгандын сүүрети берилген.

Кердер каласынан табылган бир ылыс какпарынын устагышында каскыр мүсүнн берилген. Каскыр еки кулатын тиктеп, ауызын азтана ашып тур. Еки көзи дөнгөстөк етип берилген. Каскыр мойынын созылп, узакка карап, сер салып тургандык болып көринеди. Каскырдын кесте мойыны көкирек алдында тамы

тарзын сызыклар бар. Бундай хәйкел бурын Тарыз каласында X-XI тарзын мелений кабатынан табылган куманнын кундатында асирлери мелений кабатынан табылган парси, түрк-монгол тилдеринде болган. Бурын Туранга жасаган парси, түрк-монгол тилдеринде сөйлөйтүгүн халыктардын арасында каскырга сыйынтыу, каскыр адымдарды хәр кандай ауыруудан, жаманлыктан куткарыушы деген түсинүшүлик көн таралган. Кытай жылнаамаларындагы жазууларга караганда, 626-жылы душпан кәуимлери өз ара урысынан кейин, аман калган түрк-хунн кәуиминин 10 жасар урысына ана каскыр асырайды. Каскыр хэм уы балдан 10 ул тууылат. Мане айнеми түрклер солардан таралган деген аңыз тап бар. Бул аңыз Рим каласында мифологиялык тийкардын салыушы Ромул хэм Ремнин Капитолий каскырын емип, күн көргөнн еске түсирет.

Эпикемги Рим мифологиясында б.з.ш. XII асирдеги Киши Азиянын Троя каласындагы урыста сулуулык кудайы Афродита хэм Анхиздын улы Эней кыйрап калган Троя каласынан, үйлө сыйынуугын фары экесин хэм урыстан аман калган калт халкын жыйнап кораблыге отыртызып, Италиянын Лациум ұааятына алып келет. Энейдин аўлады Амуний, Рим империясында тек өзи хәккилик етиү ушын, Энейдин тукумынан стиз Ромул хэм Рем балаларын Тир дәрвасына тастап жибереди. Бирак, Ромул хэм Рем аман калып, оларды ана каскыр емизип, оларды патшанын падысасы тарбиялайды. Ромул хэм Рем ер жеткеннен соң, өзлөрүн Энейдин аўлады екенин билип, атасы Амунийден өш алат. Бирак, сонынан Ромул хэм Рем өз ара патшалык ушын таласып, Ромул Ремди олтиредди хэм Рим каласы хэм римлилердин хәкими болды. Бәш III асирден баслап Ромул хэм Ремди емизип атылган Капитолий ана каскыры, Рим каласынын белгиси болады. Капитолий ана каскырды алып отырған еки баланын көрининси, Рим тегнестерине басылып шығалды.

Орта асирде Кудателнге арнап салынган естеликте, Истеми карап түрклеринин он рууын бириктиргенни хэм олардын каскырды өз тотемимиз (тотем тууыскапшык деген мәнисте) деп, онын атын айтпай «бөри» деп айтатугыны жазылган. V асирде түрк көсөки башысы Алпнанын аты, кытайша каскыр деген мәнисти аңлаткан. Демек, Алпн каскыр рууынан шыккан. Түрклер өз

жалаларын каскырдын сүүрөтлери менен бөзөп, сол байрактарын көтөрүп, сауаштарда каскырдын сүүрөтн бар жалалар дөңгөрөтүнөн айлапты, оларга сыйынды талап өткөн.

X-XII асирлерде Михаил Сириндин айтууына караганда Огуз-кыпчактардын басыы тотеми акшыл каскыр болган. Аңызларга караганда Хунн князьынын кызы каскырдан банды болгыл, ол баба ер жеткеннен сон, теле рууынын басыысы болгалы. Орта асирде монголларда өзлериин каскырдан келип шыктык деп, оны хурмет етип, отан өз ата-бабасы ретинде караган.

Чингиз Айтматовтын «Ак пароход» атлы повестинде, Енисей дарыя алабындагы кыргызларга жау шапкада бир жас баба менен кызды сууын хам ана марал Ысык көл бойына алып кетип сактайды. Натийжеде, солардан кыргызлар кайта өннп өсөдн деген аңыз айталы. Демек, хайуанларды тотем деп сыйыныу түрк кеуимдерине де тан болган. Түрк-монгол тилдес халыктар арасында каскырга исениушлик жакында шекем сакланып келди. Маселен, буряттар каскырды шаманнын жердемшиси деп, баба ауырганда баганы емлеу ушын каскырдын жердеми тийеди деп, баганы каскыр терисине орайтууын болган. Буряттар каскыр аспаанда жасайтууын ийт, ол хаммени көредн хам айткан сөзлериинде еснетди деп исенген. Каскырдын карамагынына Тува, Алтай, Хакассия хам Якут халыктары да сыйынан.

Казактарда «бөрлиш» рууынын, каракалпактарда «теле» тифресинин ушырасыуы, орта асирлерде каскыр олардын ата-бабаларынын тотеми болганын далиллейди. Каракалпактардын Меленги турмысында жакында шекем хайуанлардын карамагынына сыйыныуу болганы белгилн. Каракалпактар хам казактар каскырдын тырнат, кулагы кесилетипи болгалы деп тумар етип, баганын бөсигине байлап, оны көздөн саклайды, ауыруудан куткарады деп ойлаган. Каскырдын ети менен бауырын емте буйыруу да, каракалпактардын сол хайуанга исенгеннен келип шыккан. Хазирге шекем: тейбир адамдар, егер түсинде каскыр көрсөн бахытлы болгасан, жакшылык болгалы деп исенеди. Этнографиялык маглыуматларга караганда, өзбек халкынын түслюуинше де «бурын каскыр адам болган, бирак кейин ол дууага ушырап каскырга айланган». Солпыктап каскыр өлгө, оны

атамдай етип жерлеген. Тарыхшы В.Н.Татищевтин пикиринше адамдай сезинин мөниси «бас каскыр» дегенди анытады.

Каскырдын аты өзбек хам каракалпак дестанларында да ушырасалы. Маселен: Алпамыстын өзбекше вариантында басыы кыркылардын атамасынын бири-бери (сур каскыр) болгалы. Каракалпакка вариантында Алпамыстын атасы Байбери-каскыр бай болгалы.

Каракалпактар арасында жакында шекем сакланып келген, үйге баглардын көбөйууине жердем берелд, баге-көтөрдөн аман саклайды деп, үйлерде кара кулардын нерлериин кыстырыу, жоюбарысты шерм деп, онын адуан түк калдырган жерине түнөп-сыйыныу, жас нересте бабага ийт тийме тийди деп, оны ийтке жаштыуу ямаса ийт көйлөк кийгизуу тотемизминин калдыктары болгалы.

Жане бир ыдыстын какагынын кундагында түйенин мусени берилген. Түйенин еки үш мүйөшли кулагынын ортасынан алга шынып турган бас суйегн көзгө түсөдн. Көзгө дөнгөлөк, ауызы арғана ашылып берилген. VIII асирде Кердер ийелитинин хакими Хусраудын тенгесинде, онын басындагы тамысында көс өркөшлн түйенин сүүрети берилген. Бурын түйе Сырдарынын төменги алабында жасанн көштели кеуимлердин сыйынагууын «карамагыты» хайуанларынын бири болган. Кейин түйе адамларды өз кеуендерлигине алады деп, онын сүүретин өз патшаларынын тамысына салытууын болган. Егер X-XI асирлердеги Каракалпактардын хакимлериинин атарында сер салынаса, олардын атыры хайуанлардын аты менен атылганы сезиледи. Маселен: Караханин каганатынын басында Арслан-хан хам Ботра-хан турган. Егер Арслан-хан кайтыс болса, онын атанын Ботра-хан атган. Ботра ямаса бура түркше еки өркөшли айтыр түйе деген мөниси анытады хам жергиликли халыктарда еркек айтыр түйенин-бурайы, олардын да тотеми болганынан дерек береди. Бул ерте уақыттарда Орта Азия халыктарынын арасында Иран тилинде сөйлөгөн халыктардын болганы себепли, түйе деп атаудын оршана, көбннше иранша нар деп хам айтылган. Каракалпактарда тотемлик түсиниклердин болганы, олардын руу аттарында сакланганыуы далил болгалы. Маселен: Кенетелердин арты атасы

ак боталы Хожабий болган. Буннан баска каракалпакларда ғарта, кийикли, жаллык, ешкили, карлы марал, сары тай, боз тай, кара тай руўларынын сақланыуы да жоқарыдағылардын дәлили болды.

1996-жылы Керлер қаласынын X-XI асирге тийисли мәдени қатлағынан, мыс қанытыларға салынған отпазди сүүретин табылды. Өтпз-тана басы үш мүешли формата ийе. Өтпазди мандайында дөнгелек ойык бар. Сол ойықтың сыртында 5 дөнгелек шеңбер сызык берилген. Ен сыртқы үлкен дөнгелек сызыктын диаметри 3 см, орайлық кишкене дөнгелектин диаметри 1,1 см. Сыртқы 2 қатар дөнгелек сызык пенен, ишки 3 қатар дөнгелек сызык арасында 29 дөнгелек етип берилген нукта (точка) бар. Үш мүешли жапырақка ұқсаған еки қулағы тиккесине берилген, хәр бир қулақтың үсти ортасында үш-үштен ойык (нукта) берилген. Еки қулағы менен шакынын арасы дөнгелек етип тесилген. Үшпы мүйизин сынган Бетинни еки капталы ийрек етип кесилген. Хәр бир қулақтың төменинен баслап, тандауына шекем хәр тәрениндеги жағын жағалап, төрт-төрттен ойык (нукта) берилген. Еки тандауы диаметри 1 см болған дөнгелек тәренинде сызылып, орталары шукыр етип ойылган. Бул дөнгелек ойык мандайындағы баска ойықтарға қарағанда үлкен болғаны ушын көзге жақсы түседи. Еки тандау менен мандайындағы сыртқы дөнгелек-шенбер сызык арасында атанак етип берилген 5 ойык (нукта) бар. Өтпаздин басынын бийиклиги 5,3 см. Мандайынын ени (еки қулақ асты менен) 4 см. Керлер қаласынан табылған өтпз басы көриниси бар мыс қанытыр, белбеу тоғасы ямаса кийимине қыстырып қоттығын безеу буйымы болған болса керек.

Б.э.ш. III-II асирлерде түрк-туғны қауымнердин турмысында үстки кийимлерине, белбеу тоғаларына ат, ийт, қасқыр, өтпз хәм таты баска хайуандардын сүүретлерин салыу дәстүр болған. Бул б.э.ш. VII-V асирлердеги көшпеси сак-скиф қауымлеринин көркем өнеринде тән болған «хайуалат стил»нин түрк қауымлеринин өнеринде дауам етип қиятырғанын аңлатады. Керлер қаласынан табылған мыс қанытырланы өтпз басы, гүндилердын Найнуллин Дөб кабиринен табылған тоғадаты еки қайын ағаш арасында турған өтпаздин сүүретин еске салады. Илгиппазар Найнуллин кабиринен табылған тоғада берилген қайын (сосна) ағаш қатанның анасы хәм

әкеси болып, өтпз қатан тау арасында өтпз түринде тууылған деп болжақды. Өзинин ата-бабаларын есимлик хәм хайуандар менен байланыстырыу, бул соларды тотем деп сыйлынуу болады. Өтпз қатан хаккында әпсана түрк қауымлери хәм халықлары арасында көп таралған. 1828-жылы илгиппаз И. Бичурин Абулғазыханнның мифтестипедети өтпз-қатанды гүндилердин Шаньюи (князды) Молдз менен салыстырып, екеулинин ұқсастығы бар екени хаккында сөз етеди. Өтпз-қатан әпсанасынын пайда болыуына, гүндилардын сияси турмысындағы ұақыялар себеп болған. Себеби, гүни князды Молданын турмысындағы ұақыялар өтпз-қатан хаккында әпсаналда қайталаналды. Мәселен: Молданын әкеси Тумынь, Өтпаздин әкеси Күнхан, Молдз хәм Өтпаздин әкелери менен ұрысып, оларды өлгирлип хаккишпикти ийелейди. Молдз өз халын сүйметени сыякы, Өтпз де биринши халын сүймейди. Демек, гүндилардын күрмында көп ғана түрк қауымлери болып, ерте ұақыттардан баслап, сол түркілер арасында хәр түрли түрде Молдз хаккында әпсананып хәр түрли вариантлары гүндилардын тотеми өтпз боғнашықтан, кейин аға Өтпз туурағы әпсаната айғанып кеткен. Молдз тарихий адам, ш Өтпз мификалык қажрман, сондықтан булар бир адам емес, бирак бул ески жылнамаларда, хәр түрли әпсаналарда айтылған ұақыялар бир дәуирди, бир ұақыды гүни князды Молданын турмысын сүүретлейди. Найнуллин кабиринен табылған гүнис қанытырланы өтпз, княздын тотем белгиси болған. Олай болса, гүни князды Молдз тотеми өтпз-батыр деген ат пенен де танылған болыуы керек. Олай болса, Молданын еки аты болған-Молдз хәм тотем аты Өтпз.

VI-XI асирлерде Өтпз қатан хаккындағы әпсана Әмиўларья хәм Сырдарья алабындағы өтпз қауымлери арасында көп таралды. Өтпз-қатаннын ұйғыр вариантында, Ай-қатан менен өтпазден, Өтпз тууылады. Бул бата ана сүтин ембей, мал рөши менен аўқатпанып, күшлн жипит болып ер жетисип, ұрыс-айқасларда хеш кимнен жонилмейди. Өтпз хәм оның еки халынан тууылған бата менен Рум хәм Урус (орис) жерлерине атланыска шығып, Едилден өткен. Атланыска шығыуы хәм батасына маг-мүлкти болгистирю менен ұйғыр варианты ұзылып қалады.

Өтпз-қатан анасынын аты Ай-қатан деп аталады. Бул жерде

Ай-кагун деп аталыудын орнына. Ай-каган деп адамнын атары берилген. Демек, Ай-каган атында халк адамнын образы берилген. Бул жерде руулык тотемнин сыйыныудан, ата-аната сыйыныуға, ата-бабанын руухына сыйыныуға өткөндө анаталды. VI-XII асирлерде Өтиз-каган хакында аясана, Арал агиралынданы Огуз-печенег хэм баска түрк кауимлери арасында көп таралды. Кердерлилер болса огуз кауимлеринин бириктесине косылган. Кердер каласынан табылган мыс канылтырдыты өгиз-буғанын суурутенини берилеси. Кердерлилердин арасында өгизди тотем деп түсиниушликтикни таралтанынан дерек береди. Хорезм оазиси халыклары бурыннан өгиздин керематлыгына исениген. Жаткан өгизди аркасынан сыйлап тургызыу керек, себеби ол керематлы хайуан. Өгизди биринши коска жеккен дийханшылардын бир-Дийхан баба деп есаплайды. Дийхан-бабанын руухына ийис шынгары, бауырсак пидирит, өгиздин шакырдына май жагаууғын болган. Егер өгиз, ири шакты кара мал ауырса, онын мойнына тумар байлап коятууғын болган.

Миздахкан орта асирлердин үлкөн калаларынын бири. Ол Хожелден 4-5 км кубла-батыста, Хожелден Гөне-Урешке баратуғын асфалт жолынын бойында жайласкан. Миздахкан еки төбеликтен туралы. Батысы Гаур кала, шыгысы Назлымхан сулуу макбарасы. Усы еки төбеликтин арасында кала кабирстаны жайласкан. Кабирстан 6 э. ш. IV асирден-хазирги күнге шекем пайдаланып келмекте. IX асирден бастап бурынты зардуштийлик дининин осуариялык кабирстаны, мусылман кабирстанына айланган.

XI-XIII асир басында Гаур калада жана цитадель (арк) салындаы хэм Гаур каланын шыгыс тараптери өздестириледди. XIII-XIV асирлерде Гаур каланын арка тарапнде Алтын Орда дауирине тийисли кала пайда болалы. Усы дауирде сыйыныу мемориад-архитектуралык курылыстар салындаы. Солардын бири-шыгыс төбеликтеги Назлымхан сулуу Мавзолейи (XIV асир) болалды. Калада алып барылган археологоялык казып изертлеулер натийжесинде, кала халкынын көше бойлап махаллелерге бөлининп жасадганы аныкланды. Махаллелердин майданы 1034x4148 кв. м тен келсди. Кала халкы өнөрментшилик хэм сауда менен шуғылланган.

Калада кураштылык өндирис орындары, темиршилик устаханасы хэм жузимнен ишимлик ислейтуғын өндирис орындарынын болганы аныкланды.

А.Ю. Якубовский орта асирдеги араб тилиндеги эдебиатларда айтылган Миздахканын хазирги Хожеш жанындагы Гаур каланын орнына тууры келетуғынын дегиллеп береди. Хорезмге монголдар топылысы алдында келген араб саихатшы географ Якут Туранджидан 3 фарсах (1621 шақырым) кашыкыкта киши Турандж жейлеккан деп жавады. Бирак ол Турандждын кайсы тарапнде киши Турандждын жайласуын жазбайды. Бирак Миздахкан Туранджидан 20 шақырым аркада жайласып, Якут айткан киши Турандж орнына тууры келеди. Якут өзненен бурынты Ибн-Рустем, Ал-Истахрий, хэм Ал-Магдисиийлердин жатган Миздахкан кала атын умылган болыуы керек. Олай болса, Миздахкан Хорезмнин киши пайтахты болалы.

1989-1991-жылдары Миздахканда XII-XIV асирлерге тийисли кулыгово-мемориадтык комплекстери аныктып үйренилди. Солардан Жумарт кассаб (XII-XIV асирлер), Халиф Ережес (XI-XIV хэм XVII-XVIII асирлер), Жазы мешит (XII-XIV асирлер), Калса мешит (XII-XIV асирлер), Шамун каби (XIII-XIV хэм XV-XIX асирлер), Ханака (XII-XIV асирлер) хэм Кырык почан макбарасы (XIV асир) болалды. Бул археолого-архитектуралык мифрас объектлер өзлеринин курылысы, материаллары хэм формасы жатынан баска естеликтерден айырылып туралды. Булардын салынган уакыты, керемикларыннын түри хэм формасы отардан табылган Жанийбек (1345-1346-жыллар) хэм Бердибек (1357-1358 - жыллар) уксаган Алтын Орда хандарынын басып шыгарган тегелелери тийкарында аныкланды.

XIV асирдин акырында Әмиудерья сууы Сарыкамыс тарапке алыуына байланысы, Миздахканда уакытша турмыс төмөлейди. Тек XIV асирдин II-ярмынан бастап Әмиудерья сууы бурынты делчыасы бойлап алып, Миздахкан мифроазисында халык кайта коньелеседди. Дийханшылык, өнөрментшилик хэм сауда осе бастайды.

XI-XIII асирлерде түшпенип рауажланган Кабат кала оазисы бойында Бул оазисты 1937-жылы А.П.Тереновский изерттеди.

1940-жылы, 1955-жылы ҳам 1966-1972-жылдары С.П. Толстов басшылыгы еткен Хорезм археолого-этнографиялык экспедиция казыу-изертлеу жумысларын алып барады.

Кабат кала оазисы территориясында турмыс VII-VIII асирлердин XIII асир басларына шекем дауам етеди. IX-X асирлерге тийисли көплеген керамикалар ушырасады. Оазистын түленип рауажланган уакыты Хорезмшахлар даулирине туура келеди. Хар бир феодал хәули-коргандлары 80-100x150-200м майданы ийе болган, еки этаждан турган. Жайлар белгилги бир режелге салынган. Кабат кала оазисиндеги калалар дегеретинде темиршилик, гулашлылык, дийше тарлаитугын өндирсе карханаглары ислеп турган.

Кабат кала мәдени катламдарынан гулад ылыслар менен бирге мыстан исленген күзе, айна паршалары хам Хорезмшах Мухамматтын 1213-1214 жылдары Бухарада басып ирелерден тентелери табылгы. Тарханага көплеген мыс, шийше буйымлары отта куйип, ерши көккени хам турак жайларынын отка жанганы аныканды.

Монголлар хәулап алмастан бурын Кабат кала жахсы гуллинип рауажланды. Кабат кала сууы мол, халкы тыгыз жасаган дийхемилтик оазиси болады. Бул жерде көплеген хәули корганлар, сарайлар 100 га жахын болып, Таукара кыалы бойинда жайласкан. Хәулилери 120-125 шакырым, еши 4-6 шакырым аралыкты алган дийхан хәулилери жайласкан. Бирак, бул хәулилер жахсы беккемлөнбеген. Олар тек ылай дийуалдар менен орадады. Турак жайлар ортасынан дөлиз бөнен бөлинип турган. Турак жайлардын үлкен бөлмелери майда текшелер менен бөзелген. Бул текшелер Көптер хана деп аталган. Бул көптерханадар сыйлы мийманларды күтиуге арналган. Оазистин орайы Кабат кала болып, онын жанында ханака, макбара хам кала койымшылыгы болган. Хорезм монголлар терепинен басып алыныуы менен оазисте турмыс токталды, суугаруу тараулары бузылды, көплеген хәулилер карабаханата ушырайды.

Жамшык кала. Естелик Әмиўдарьянын он терепинде, Султан Уайс тауынын Батыс етегинде, Беруний район территориясында жайласкан, майданы 12 га. Жамшык кала ерте антик дауиринде

салынды. Уакты-уакты менен тирининиги токтап, турмыс XII-XIV асирлерге шекем дауам етеди. Кала бийик минарлар менен беккемлөнген, дийуалдар менен оранган. Калада алып барылган казып изертлеулер негтийжесинде, кала өнерментшилик сауда орайы болганы аныканды. Калада гулашлылар хам тау көптерин кайта ислейтугы өнерментлер жасаган. Буны каланын мәдени кайта катламдарынан табылган Хорезмшахлар хам Алтын Орда кайларканын басып шыгарган тентелери, талыктан хам тастан исленген казанлар, бөзениу буйымлары дәлилейди.

Наринжан естелиги-Улгы Гулдирсиннен 6-8 км шакырым арка-батыста жайласып, майданы 500x500 м болган. Таздааржал канлынын жагасында орналаскан Наринжанды 1936-1937-жылы Я.Г. Гулямов хам Т. Мирзиязовлар изертлеп, каланын режесин тереинде.

Наринжан территориясы ерте орта асирге тийисли хәули болып, кейинирек адамлар онын дегеретине коньс басып, XIV асирде ол үлкен калага айналды. Сол XIV асирдин өзинде Наринжан бабара арнап үлкен макбара салынып, ол сыйынды орунына айланды.

Гургандж (Гөне Ургенш) 996-жылдан баслап Хорезмнин пайтахт каласы болган. Оны араблар Журжания деп атаган. Гөне Ургенштөн рауажлануына онын табийгый-географиялык жагдайы хам халыкаралык сауда жолынын кесилкеси жеринде жайласууы тасир етеди. Сауда жолдары Гөне Ургеншти Кавказ, Волга бойы калалары, Иран, Хиндстан хам Кытай менен байланыстыралды. Гургандж каланын мәдени катламынан табылган Иран хам Кытай форфорларын «Гургандж торуаасы» деп аталган Гургандж, Жайхун (Әмиўл-ры) бойындагы ен үлкен кала, онын халкы жүде көп деп жазылады. Захирша ал-Кавийний эрамыктаын I асирине тийисли Кытай жазба деректеринде (Улгы хань Уйм тарийхы) Юе-Гень аты менен бөлини В.В. Бартольд хам А.Ю. Якубовский (1928) Гургандж баш I асирде пайда болды деп жазды. Я.Г. Гулямов кала IX асирде курылган деп жуулак шыгарды. 1989-1992-жылдары Түркменстан археологы Х. Юсупов Гөне Ургенстин Кизик молда

төбелгинде кезип изертлеу жұмыстарын алып барып, қаланың бәдд. V-II осирлерге пайда болғанын анықтады.

XX осирдин 30-жылдары Гөне Урэнш қала естеликтерин изертлеуді Түркменстан тарихи институты ырымий хызметкерлери алып барды. Гөне Урэнштин айырым археологиялық комплекслерин изерттеген Н.М. Бочинский, Б.Н. Засыпкин, В.И. Пилывейскийлер болып, олар өзлеринин мифнетлеринде қала естеликтери хақында археологиялық хәм архитектуралық мағлыұматлар берген. Н.С. Тражданкина Гөне Урэнш естеликтерин изертлеп, қаланың құрылыс материалларын анализ қылып, бахалы мағлыұматлар береди.

1952-1956-жыллары С.П. Толстов басшылығында Хорезм археология-этнографиялық экспедициясы қазып изертлеу жұмыстарын алып барды. 1958-1959- жылдары, қалада изертлеу жұмыстарын архитекторлар А.Н. Виноградов, И.И. Ноткин, В.Н. Дюквачев хәм археолог Б. Тургуновлар дауам етти. Олар археология-архитектуралық құрылыстардың сақланыу дәрежесин, олардың өлшеу хәм ремонтка тарлау мәселелерине кәуіл болди.

Гөне Урэнш территориясы жула үлкен болған. Қала 1000 га майланга ийе болған, территориясында XII-XIII осирге тийисли құрылыс Фахр-ад-дин Разий хәм Шейх-Шерефа (Текеш) мавзолейлери жайласқан. Бул мавзолейлер бир-бирине ұқсайды. Фахр-ад-дин Разий хәм Хорезмшах Текеш мавзолейлери өзинин архитектуралық құрылысы менен Орта Азиядағы басқа архитектуралық құрылыстардан айырлып туралы.

Гөне Урэнштен мавзолейлердин бири Наджимад-ад-дин Кубра хәм Султан Али болалы. Бул еки мавзолей XIV осирдин I-ярымына туура келеди. Бирақ, архитектор И.И. Ноткин Султан Али мавзолейниниң киши көлемин хәм турпайылау құрылганын есапка алып, оны XVIII-XIX осирге тийисли деп шамалайды.

Гөне Урэнштин дүньяга белгилі археологиялық хәм архитектуралық мәдени мийрасынын бири Төрөбек ханым мавзолейи болалы. Ол XIV осирдин I ярымында құрылалы, яғни Хорезмде суфилар династиясынын хакимшилик сүрген дәуиринде. Төрөбек ханым мавзолейи Текештин мавзолейинен 0,5 шақырым батыста, Гөне Урэнштин күбә-батысында жайласқан.

226

Гөне Урэнштин аймағында Таш қала жайласып, майданы 60 га болған. Гөне Урэнштин орта осир естеликтери усы Таш қала шпинде жайласқан. Солардын бири, Таш қала ортасында жайласқан Каруан сарай деруазасы деп аталады. Каруан сарай өнерментшилер махалелеринин алды бети көше базарына қаратан. Каруан сарай өзинин архитектуралық құрылысы хағынан тек Хорезмдеги емес, ал Орта Азиядағы ен жақсы құрылыс болып есепланады. Бул естелик 1939-жылы архитектор Н.М. Бочинский басшылығында ремонтталады. Каруан сарай көлеми 22-23х22-23х5,6 см піскен қызғыш-сары тербишлерден салынады.

Минарет. Гөне Урэнштеги бизин дәуиримизге шекем сақланып келген минарет XIV осир басында салынады. Яғни, бул минаретты 1321-1333-жыллары Кутлук Темур салдыралы. Онын биікшиги 60 м. Ол Орта Азиядағы ен биік минарет болып есепланады. Гөне Урэнште буннан басқа екнши минарет болалы, бирақ ол XX осир басында кулайды. Бул минаретты 1011-жылы Хорезм шахы Абул Аббас Мамун ибн Мамун салдыралы. Минареттың фундаментиш 1952-жылы С.П.Толстов басшылық еткен Хорезм экспедициясы ашып изерттейди хәм онын XI осирге тууры келетүгынн анықлайды. Гөне Урэнштин естеликтеринен Ак қаланың корғаныс дийуаллары да киреди. Булар Темурийлер дәуирине шекем салынған.

XVI осирдин акырында Әмиулары сууынның Әмиулары дельтағына қарап бұрылыуы себепш, қалада тиришилик қысқарады хәм XVII осирден баслап сиясий орай Гөне Урэнштен Хиньқага көшеди.

Шемаха қала Гөне Урэнштен 50 шақырым батыста, Усирттин күбә жағасында жайласқан болып, майданы 28-32 га болған. Шемаха қала көп мүйешили формага ийе. Қала каруан жол бойында жайласып, үлкен сауда мәдени орайларынын бири болған. Қаланың мәдени қатламдарында ерте орта осирден баслап XIV осирге шекемги археологиялық табылмалар ұшырасалы. Қала халқы мәдделелерге бөлинип жасаған. Бул жерде рудашылық, шийсеззалик, зербершилик хәм теміршилик өндирис орындары болған. Қала орта осирлерге Кумкенд деп аталған. Бул естеликте 1948-жылы археологиялық қазып изертлеу

227

жумьяналары алып барылган. Н.Н. Вахтурева жергиликтин керамикалар менен бирге, Иранда ислеп шыгарылган керамикаларды, Кытайдан алып келинген фарфор буйымдарын табады. Бул табылмалар кала халкынын шыгыс елдер менен мелений хэм сауда байланыста болуп, халыкаралык саудада катнасканынан дерек берет. Булардан башка Хорезмнин орта асирдеги археологиялык мифте субъекти болган, майданы 6,5 га, квадрат формасын жобата ийе-Ярбекир каласы киреди. Ол Гөне Ургенштегн 60 шақырым кубла багыста жайласкан. Және бир естеликтери 15 га майданга ийе болган-Шехрдик хэм 10 гектарга шамалас майданга ийе болган-Замахшар болады. Замахшар аты араб типиндеги энебияларда X-XII асирден баслап ушырасады. Мәселен: ал-Магдиси калада торьма, үлкен базар хэм мешит бар десе, ал Саманий ал Бакувий; Замахшар-Хорезм ұялаатынын үлкен ауыл егаты болады,-деп жазып калдырады. Бул каладан шыгыска белгили Замахшир деген алым шыккан. Табылган археологиялык материаллар каланын IX-XIV асирлерге туура келетуянын аныктайды. Булардын тыскары Хорезмнин орта асир каладарына-Шах санем (жазба деректеринде Субуриа), Монликалы, Кетенлер, Пулжак (I ит), Бограхан, Военган (Ардахушмисан), Ишан-кала (Хиньа), Алма атышкан кала хэм баскалары да киреди.

Әмиуларьянын шеп жагасында Хорезмшахлар дәуири естеликтеринин бири, ески Бадак канал бойындалы хазирги Маннах ауылы аймагында жайласкан-Военган (Ардахушмисан) болады. Бул кала еки бөлнмгн турды. Шыгыс тәрәппи антик дәуірінде салынса, батыс тәрәппи орта асирде қайта тиклегіліп, онда XIV асирге шекем тиришилик дауам етеді. Ардахушмисаннын шыгыс даруазасы жанында, XII-XIV асирге тийісги шейх Хосон Савроний мақбарасы орналасқан. XII-XIII асирлерде Ардахушмисан аркалы өткен каруан жолы, Хорезмнин үлкен каладары болган Кыят хэм Гурнанджлы байланыстырған Ардахушмисаннын арка-шыгыс тәрәппинде Қалмак қырылган аты менен белгили болган кала кабирстаны жайласқан.

Хиньудан 18 шақырым шыгыста жайласқан Катта багыб ауылындагы Алма-атышкан кала, Хорезмшахлар дәуірінде Саяккан деп аталган. XIII асир бағында, бул калада болган

сархатшы Якут, Савканда мешит минареты болганын жазып калдырады.

Хорезмшахлар дәуірінде Хиньа, Замахшар, Хауарасп, Кыят каладары өнерментшиник хэм сауда орнылары болып «Удлы жипек жолы» аркалы, Еразия каладары менен байланыста болган. XI-XIII асирлерде Хорезм, Әмиуларьянын еки жагасын бойлап өткен каруан жолдар аркалы Бухара, Самарканд хэм Хорасан елдері менен тураклы сауда хэм мелений байланыста болады. Бухарадан шыккап каруан жолы бойлап, Фараб каласы жанынан дарьядан өтпн, Әмиуларьянын шеп жагасын бойлап XII-XIII асирлердегі Сенгир кала, Таш акыр, Кош кала, Ушкерген, Эшан, Рабат, Даякатын, Кетменчи, Дарган ата, Ак-рабат, Данишер, Хазьасп, Савкан, Хиньа аркалы өтпн Турғанджжа келип, оннан Шемеха каласы аркалы Устпртке көтеріліп, каруан жолы менен Волга дарьа бойы елдеріне барып жеткен.

Әмиуларьянын өт тәрәппинде, Хорезмнин Кыят каласынан шыккап каруан жолы Мешекин (Сагдал-рабат), Даш кала, Шак рабат, Сартарали, Кызыл рабат, Кукертли, Кыз кала, Жигит кала, Наргнз Кала аркалы өтпн, Бухара хэм Самаркандка баралды. Хорезмшахлар дәуірінде, каруан жолдарда жүрпүйін саудагер, жолбұшы, саяхатшылардын хэм дипломатлардык кеуипензипти сарланган.

XIII-XIV асирлерде Гөне Ургенштегн шыккан каруан жолдарын бойлап, Устпрт кенислігінде каруан сарайлар салынады. Олар катарына Булак, Уш кудык, Кос булак, Бел-үзін, Шұрык, Ай ата киреди. Каруан сарайлар жанында кудык хэм сарлабодлар, каруанларды суу менен тамийнлеген. Хорезм каладарынан қоныс елдерге кундыз, түлкі хэм каракуль терілерин хэм ок-жай, балык, гүлжи майы, гипем, кпшмиш, қаз қауын жеткіздіріліген.

IX-XIV асирлерде Орта Азия каладарынын майданы кенейген. Бухара 12-15 есе өсіп, майданы 400 гектарга, Самарканд 4-5 есе өсіп, майданы 1000-1200 гектарга, Кат 500 гектарга, Мары 1500 гектардан-1800 гектарга, Дарган 58 гектарга ген болады. XII-XIII асирлерде Орта Азия каладарында халык саны да көбейеди. Самаркандта 400000 адам, Марыда 700000, Гөне Ургенште 1 млн.

алам жасайды. Үлкен қалалар қубырлар арқалы суу менен тәминленіп, санитариялық жақтан тазалығы жақсы болды. Мұсылман қалаларында базар, мешит, минараалар хәм медреселер болады.

Орта асир қалаларын жергіліктік архитектуралар хәм өнеркәсіп усталар сағалды. Усталар қаланың дәруәза қалыдарына ойып нағиселер сағалды. Үлкен қалаларда хәкімнің басқаруы сарайы, мешит, медресе, ханақа, қаруан сарайлар, қитапхана, монша хәм жайлар жайласалы. Соның менен бір қатарда, өз еліне хызмет көрсеткен, халқына танылған ел азаматларына арнап жайлар хәм мақбаралар салыу дәстүр болған.

Орта асирдеги Орта Азия қалаларында, Батыс Европа елдеріне қарғанда ылым хәм мәдениет жақсы өседі. Адамдардың еркин ойлаушылығы жоқары дәрежеде боғалды. Солықтан да ағ-уқсаған дуньята танылған алымдар өсип шығалды. Хорезмнің Кат хәм Турғандж қалалары ылымди хәм мәдениет сайла орайға айланалды. Орта асир қалаларында жасатан ғұлапшы өнерментлер кумбәларда хәр түрлі формада ғұлап ыдысларын таярлап, қала базарларына шығарған. VIII асирден бастап Орта Азияда сырланған ыдыслар негене басалайды. Сары бойдың үстіне қоныр нағыслар салып неленген бағыя табаклар көп ушырасалды. Ғұлап ыдысларды сыртын ақшыл, қок, қызғыш, қара рендерге бояп пайдаланалды. Орта асир қалаларында темиршилик, зергершилик, пахта, жүн хәм жишектен киімлер тигіп, қала базарларында сағалды.

Турақ жайлардың полларына жайлар арасындағы көлесерге тас гербонилер төсеген. Бухара қаласында жайын сууарын жыйнайтуғын хәуизлер боған. Самарқандқа жер астынан қубырлар арқалы суу алып келінген.

Мәдениет. 712-жылғы Хорезмди араблар жаулап алғаннан соң, Хорезмнің Турғандж қаласы араблар қойған әмирлер тәреңнен басқарылалды. 995-жылғы Турғандж әмири Мамун I ибн Мухаммед ибн Иран, Қыт қаласындағы Афригид династиясын қулатып, өзін Хорезмшах дәст дағызалайды. 998-жылғы Мамун I

қайтыс болды. Али ибн Мамун хукімет басына келеди. Турғандж қаласы пайтахты болып тұрғанда, үлкен мәдениет орайға айланалды. Хорезм пайтахты болып тұрғанда, үлкен мәдениет орайға айланалды. 1009-жылғы Али ибн Мамун қайтыс болғаннан соң, оның орнына Абу-Т-Аббос Мамун II Хорезмшахлар тахтына отырды хәм ал-Беруниди сарайға шақырып, өзіннің сиясий мәслахәтшіси стип алды. Абу-Т-Аббос Мамун II жердеги менен ал-Беруний өз апаратына шығыстың белгіли алымдарын жыйнап, Бағдаттағы «Бағр ул-хикамата» уқсаған өз дәуириниң академиясын дәуәди. Бул дәуірде белгіли алым, тарихшы, шайыр, ұлама Абу Бакр Мухаммед ибн ал Аббос ал Хорезмий өзіннің ылымий мийнетлери менен дуньята белгіли болды.

Хорезмшахлар дәуірінде Гөне Ургенш күленип рәуажланалды. Қаланы алты метр бийикликтеги дийуалдар қоршап тұрған. Араб тарихшысы Мукаддасий (Х асир) Турғандж күн сайын көбейип бармақта, қала дәруәзасы алында ал-Мамун тәрепинен қурылған сарай дәруәзасына тен келетуғыны пүткіл Хорезмда жоқ Оның алғына ал Мамунның ұлы Али сарай қурылған. Сарай алында Бухарадағы майдан бар деп жағалды. Али ибн Мамун Гөне Ургенште мешитлер, медреселер, емлеуханалар салдыралды. Қала көшелерінде тазалық жәһәзә дәрежеде болған деп болжауға болады. Илимнің хәм мәдениеттің өсиіне сырт ешлер менен байланыслардың кеңейуі, олардың мәдениеттің хәм тилин үйренуі себеп болды.

Хорезмшах Мамун ибн Мамун академиясы (Маджлиси ылым)да Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сина, Сахл Масххий, Абу Наср ибн Ирак, Абу Саид ибн Ахмад ибн Мухаммед ибн Мискавайх, Абу хайр Хаммор, ал-Хорожкий, ибн Хамид Хорезмий, Абу Бакр Мухаммед Хорезмий хәм басқа алымдар ылымий нағметлеулер алып барған. Олар математика, геометрия, астрономия, химия, тәбияттану, философия, топырықтану, медицина, типтану, әлебият, тәлим-тәрбия, тарих, музыка, геодезия хәм басқа ылым тараулары менен шұғылланалды хәм келешекте уәй ылым тарауларының және де рәуажтануына өз үлесін қосқан.

Сиясий жағдайлар. Жоқарыда айтылғандай, Хорезм мемлекети Хорезмшахлар дәуірінде күленип рәуажланалды.

Экономика, мәдениет хәм сауда байланыслар тез өседи. Хорезм мамлекетинин территориясы да кенейип баралы, себеби Атсыздың улы Иль Арслан (1156-1172) Ниса хәм Дехистон җадаатын, Атсыздың ақлыты Алауатдың Текеш (1172-1200) Хорезмге Хорасан хәм Ирактың шығыс бөлімін, Текештың улы Алауатдың Мухаммад II (1200-1120) Хорезмге Мавераннахр хәм Газна җадаатын, Ираның батыс бөлімін хәм Азербайджанды қосып алады. Сондай қылып, XIII асир басында Хорезм аркада Сырдарыядан куболада Персияга шекем, батыста Азербайджан, шығыста Хиндстанга шекемги жерлерди ийелейди, улты империяга айланады. Хорезм озине Мавераннахрдан баска Мазандоран, Адран, Ширван, Карман, Мақран хәм таты баска улыўма саны 400-450 болған шахэр хәм җаитларды ийелейди. XIII асир басында Хорезм пайтахты Турандж ири өнерменттилик мәдениет хәм сауда орайына айланады. 1219-жылда бул жерде болған араб географы Якут, Жайхун корғанында жайласқан халқы көп хәм ең үлкен қала Турандж дейди. Ол Турандждан улты, бай, гөзғи пәхерди көрмедим деп жазады. Улты Хорезмшах дәуірінде Хорезмини сиясий-экономикалық хәм мәдениет рәўажлануының тийкарғы дереги дийханшылық, өнерменттилик хәм сауда болады. XII-XIII асирлерде Хорезминин улты мамлекетке айланғаны, онын орта асирдеги қалаларының санынан, қала жайларының сырты хәм ишкі безеўлерди, менит, медреселер хәм гулалшылық орайларынан көрһип турады.

XIII асирдин басында Монғолия хәм арка Қытай территориясында, Шығысхан басшылығында дүзилген Монгол империясына, Хорезмшах Мухаммад II дипломатиялық катнасықлар орнатты, сиясий хәм сауда байланысларын кенейтүү ушын, бир неше рет елшилер жибереди. Бирак, шығыстағы ең күшли, бир-бири менен баскелескен еки империясының сиясий маплеринин бир-бирине қарама-қарсы келиўи, бул иске кесепт береди. 1219-жылғы Шығысхан әскерлери Хорезмге басып киреди.

1220-жылы монғоллар Бухара хәм Самарқанд қалаларын ийелейди. Монғоллар жаўлап алыўи, Орта Азияда кейиншегик феодаллық катнасықлардың тез өсипте зыян тийгизеди. Мавераннахрдың экономикалық хәм мәдениет рәўажлануы

үзінше түседи. 1221-жылы бес айлық қамалдан кейин, Хорезминин пайтахты Ургенш душпанга бериледи. Елдин суўарыў тараўлары бузылады. Мары оазиси, Согдиананың көпшилик районлары хәм Хорезминин баска дийханшылық елатларында түрмис төменейди. Кабат қала оазиси хәм Гүлдерсин қала дегерендеги елатлар босап қалады.

XIII асирдин ортасында монғоллар Европаны жаўлап алғаннан сон, Джучи улысы, яғнай Монгол мамлекети пайда болады. Джучи улысына батыс Сибирь, Қазақстан, шығыс Европа, Джунь дәр्याсына шекемги жерлер қарайды. Бул жерлер Дешти-Қыпчак (Қыпчак даласы) деп аталады. Буниан баска бул мамлекетке, отырықшы елатлар хәм қала орайлары болған Арка Кавказ, Қырым, Молдавия, Волга бойы, Булгария, Орта Азия облыстары-Сырдарыяның төменги етектери хәм Хорезминин бир бөліми қарайды. Куба Хорезм, Қыят, Хийўа, Ардақушмисан (Ромитан), Хазарасп қалалары Шығысханның Шағатай бтасыпшы улысына өтеди. Арка Хорезм хәм онын қалалары болған Ургенш хәм Миздахкан Джучи улысы меншигине тийеди. Шағатай хәм Джучи улысларының шетарасы Турандж хәм Қыят қалалары арқалы өтеди. Кейин ала Джучи улысының тийкарында Түрк-монгол мамлекети пайта болады. Бул мамлекетти руслар «Алтын Орда» (Алтын Шагыр-Хан орны) деп атайды.

Алтын Орда мамлекети үш тарийхый дәуирди басынан кеширеди:

- 1- Алтын Орданың пайда болуў дәуіри (1242-1266-жылдар);
  - 2- Орданың рәўажлануў дәуіри (1267-1359-жылдар);
  - 3- Орданың кулаў дәуіри (XIV асирдин 60-80-жылдары).
- Алтын Орданың екінши дәуірінде, көпшели шарўа халықлар менен отырықшы қала өнермендлерди арасында мәдениет сауда байланыстын өсиўи менен экономикалық-мәдениет байланыслар өседи.

Ең дәслеп орда хәкимлери, оазисте жасаған отырықшы халықлардың қалаларын таялап, байлық топласа, XIII асирдин П-аршымынан баслап, монгол әкәуекегери дийханшылық елаттарына, онанғы қалаларға ғамхорлық ете баспайды. Бузылған қалаларды

кайта тиктел, салык жыйган байлыды. Джучи улусы Шыңгысхан империясынан бөлгөнгөнүн, 1270-жылы өз тегнесин басып шыгарды. XIII асирдин акырында Алтын Орда хандары, Монголия империясына салык берүүдө кыскартып, аүйсөкөн каржыны өзгөрүнө калтырды. Усы уақыттан басып калалардын саны өседи. XIII асир ортасында Орданын үлкөн калаларын Волгар, Ургенш (Хорезм) хэм Кырым кирсе, ал XIV асирде Сарай каласы раўажланды. Волга дарьсы дельтасында орналасады. Хан Ордасы Джучи улусынын орайына айланалы. Сарай каласы болса сиясий, экономикалык хэм мәдениый орайа айланалы.

Алтын Орда калаларынын тез көгөрүлип раўажланыуына, мамлекеттин басып алган елперинен алып келген олжа байлыктардан хэм бөндөлөрдүн күшинен пайдаланыуы себеп болалы.

Волга дарьсынын төмөнтү бойында жайласкан Сарай каласы улустын пайтахты болып (хазирги Селитренный каласы), ол хазирги Астраханьдан 100 шақырым жокарыда, Волганын Актуба орайы Жана Сарайга көшириледи. Ол капа хазирги Волгоград каласы жанында жайласкан. Буннан баска Алтын Орданын Волжский каласы, Волгоградтан 40 шақырым жокарыда, хазирги Саратов жанында жайласкан Увек, Хаухжи, Тархан (Астрахань) калалары болган. Ен дөөлөп Алтын Орда калаларынын сырттынан кортаныс дийуаглар салынбайлы. Тек, 1360-жылдан кейин, өз ара феодаллык гүреслер жыллары, калалар сырттынан ор хэм кашылар менен оралалы.

Алтын Орда калалары ишинде мешит, минарет, монша, өнөрмент маҳаллелери хэм тенте басып шыгаратууны сарайлар болалы. Калаларда пайдаланган сууларды ағызып жиберелуун канализациялар курылалы. Алтын Орда калалары консы елиер менен каруан хэм суу жоллары арканы сауда байланысларын алып баралы. Калаларда өнөрментшилик жакасы өседи, сырланган, сыроьз гулаг ыдылар исленеди. Темиршилик хэм шийшесазлык өнөр-ментшилик раўажланыалы. Сүйектерден хэм ағашлардан буйымдар исленеди, калалар сауда хэм мәдениый орайларга айланалы.

XIII асир акыры-XIV асирдин I-ярымында, Алтын Орда мемлекети экономикасы хэм мәдениеты гүлленип өседи. Усы уақытта көплеген, бурын сауда-экономикалык орайы болган калалар, шуыл елалар кайта тикленеди. Усы дәуирде Алтын Орданы Узбек хан хэм Жанибек хан (1312-1357-жыллар) бөккерды. Узбек хан (1313-1339-жыллар) дәуиринде ислам дини-Алтын Орданын мамлекеттик дини деп дағазаланды. Усы дәуирде Алтын Ордада, Орта Азиядагыдай мемориал сыйлынуу Атын Ордада, Орта Азиядагыдай мемориал сыйлынуу курылыслары көбөйдди. XIV асирдин I-ярымында Халжи Хусейнбек уксаган адамдар Алтын Ордада, Волга бойларындагы калаларда, мусылман елперинен барган, асиресе Хорезмнен келген жокары касипти өнөрмент усталар Алтын Орда калаларында өз колдонияларын пайда етип жасайлы. Орта Азиянын калаларында Узбек хан хэм Жанибек ханнын төнгелери көп ушырасады. Бурынгы калалардын территориясы кенейди, жана калалар пайда болалы. XIV асирдин I-ярымында Жайык хэм Чапап калалары курылалы. Алтын Орда калаларында мусылман архитектуралык ансамбльдери-мечет, медресе, ханака, мавзолейдери курылалы. 1321-1342-жыллары Хорезмди Кутлук Темур баскарады. Усы дәуирде Хорезмнин бас каласы болган Гоне-Ургенш мәдениый, сауда хэм диний орайга айланалы. Хорезм калалары аркалы өткөн халыкаралык керуан сауда жолы кайта тикленеди. Хорезм Алтын Орданын өн бай хэм мәдениетты ұшаватларынын бирине айланалы. Хорезмде жаңа тарийхий-архитектуралык курылыслар салтынады. Мәселен: Ургенштги минарет, Теребек ханым мешит-макбарасы, Миңдахкандыгы Назымхап сулуу макбарасы XIV асирде салынады. Ургеншти Шыгыс Европа калалары менен байланыстыратуун керуан жол бойларына, керуан сарайлар курылалы. Илим хэм мәдениет раўажланды. Алтын Орда хандары Жанибек (1357-жылы), Берлибек (1359-жылы) өлгөннен кейин, Хорезмде бийлик Коньратлы сулалар урим-лутагынын колдина өтеди. Сулалар Алтын Орда хандары атынан төнгелер басып шыгаралы. 1360-1370-жыллары басылып шыгарылган төнгелерде, төрт хандырын атлары жазылып, онда «патшалык кудайга тинисли» деген жазыу бериледи. Демек бул, Хорезм Алтын Орданын арым көрелти ұшават дәрежеде болган деген сөз. Хорезмди

басқарған Хусейн сулы хәм Юсуп сулылар Аттын Орда эмири Нангудай эмирдин бағалары болған. Ак сулы өзбек ханы Шакарбақтың қызына үйленип, оның менен тууысқан болады. 1336-жылы Хусейн сулы, Шататай ұлысына тийісін Хийўа хәм Қыят қалаларын жаулап алады. 1370-жылы Темур Мавераннахрды ийегейди. 1372-жылы Темурдың Шататай ұлысына тийісінли Қыят хәм Хийўа қалаларын қайтарып алыу ұшын Хорезмге болта жүриси келисим менен тамам болады. Келисим бойынша, Хийўа хәм Ыыят Темур мемлекетине өтеди хәм Юсуп сулының келисими менен Ак сулының қызы Ханзаданы, Өзбек ханның ақынты, Темурдың баласы Жахангирге алмақшы болады. Бирақ, Юсуп сулы уәдесин бузып, Қыят қаласын және басып алады. 1373-1374-жылдары Темур Қыят қаласын қайта басып алып, Ханзаданы Шахрисабәге жибереди. Бирақ, Хорезм сулылары 1376-1377-жылдары Хорезм хандығын қайта тиктемеқши болып, Бухара хәм оның догеретине атланыс жазап, халыққа жәбір береди. Натийжеде, Темур өз мемлекетинин арқа шеттарыларын беккемдеу ұшын 1376-жылдары үшпінши, 1379-1380-жылдары төртпінши рет Хорезмге атланыс жасайды. 1380-жылы Төне Ургеншти ийедеп, Хорезм өнерментлерин хәм алымдарын Шахрисабз хәм Самарқандқа алып кетедн.

Коньырат сулылары Хорезмди қайта тиклеу ұшын, Шататай жерлерине басып кирип, урыс алып барады хәм 1379-1380-жылдары тенге басып шығарады. Бул тенгелер базар айланьсында болады. Коньырат сулылар басқарған Хорезм 1380-1391- жылдары, гейде Алтын Орда ханы Токтамысқа қарсад, гейде Амир Темурға қарайды. 1388-жылы Темур Хорезмди пүткиллей өзине қаратады. Темур өлгеннен сон (1405), 1405-1406-жылдары Хорезм Алтын Ордаға қарайды. Шадыбек хан эмири Едиге Хорезмди басып алады хәм оның хәкими етип өзинин баласы Анканы тайынлайды. Шадыбек хан өлгеннен сон, Хорезм хәкими болып Джучи әуладьнан Бугуджин тайынланады. Бугуджин дәуиринде Хорезмде Шадибек, Пулад, Темурхан, Жалаладдин султанлары атыннан, Гүмистен тенгелер басылып шығарылады. 1406-жылы Хорезмди және Едиге басып алады. Хорезмнин хәкими етип өз ұлы

Мубаректин тайынлайды. Бунын кейин Хорезмди Темурдың ұлы Шахрух өзине қаратады хәм Хорезм Мавераннахрға қосылады.

Темур хәм Темурийлер дәуиринде Орта Азияда феодализм қалысықлар тез дауьажаннады. Темур хәм Темурийлер дәуиринде Самарқанд дүнья жүзиндеги ең сулыу қалалардың бирине айланады. Қалада өнерментшилик, илим, мәденият хәм сауда өседи. Архитектуралық құрылыстар болған мешит, медресе, қаруан сарай, Бибиханум мақбарасы, Шахи-Зинда, Гур амир, Ак сарай салынады. Гур амирде Темур хәм оның ұллары Мираншах, Шахрух, ақынты Улугбек, Мухаммад Султан хәм Пири Сайд Баракса жерленген.

Темур дәуиринде Самарқанд хәм Шахрисабз қалаларында архитектуралық құрылыстар салынды. Шайбанийлер дәуиринде де Самарқандта құрылыс тоқтамаса да, тийкарғы архитектуралық құрылыстар Бухарада болады. Бухара диньудалар менен қорпалады. Бухарада диний архитектуралық құрылыстардан мешитлер хәм медреселер салынады.

XVI әсирде архитектуралық құрылыстар салыу дәуам етеди. Мир Араб медресеси, Калон мешити, Абдуллахан мақбарасы салынады. Ташкентте Кокалдаш хәм Баракхан медресеси салынады.

XVII-XVIII әсирлерде архитектуралық құрылыстар, өткен әсирдин құрылысы дәуамына өседи. Самарқанд, Бухара, Кокан, Хийўа қалаларында көплеген құрылыстар болады. Құрылыстар теккен гербиштен салынады. XVII әсир ортасында Ургенш қаласы хаанри орнына көширилип, Хорезмде архитектуралық жаңа құрылыстар салынады.

XIII-XIV әсирлердеги кубла Арал бойы қалалары Ургенш, Мыздахкан, Хийўа, Қыят, Хазрасп, Шемахада бурынғудай мәдениет турмыс өседи. XVI-XVII әсирлерде Қаракалпақстанда Коньырат, Хожели, Шымбай қалалары пайда болады.

XI бap. ГҮЛАЛ ҮДЫСЛАРЫ МАТЕРИАЛЛЫК ДҮЙРҮС СЫПАТЫНДА

Материаллык мийраслар республикамыздын кен дашлары тарихый, архитектуралык хэм археологиялык естеликтерде иш ушырасалды. Усылардын арасында көзге көп көрин берилгү мийраслардын бири, гүлал ыдыслар болады. Адамзат булан 345 млн жыллар бурын ылайдан керекли ыдысларды иследи билмеген. Олар өз буйымларын камыс, жекен, тал шыбаларын токылган себеттерге салып, суйыктыктарды (сууды) ташу ушай хайуанат терисинен мес ислеп, кустың мөйек кабырчаларын пайдаланган. Әйемги дөуірде адамлар жабайы хайванлар анлап услаганнан сон, олардын төшин ең дөслеп ыйткөй жес, кейин ала отқа шала писирип жеген. Бурын адамлар өзлериники өң уақытын от-ошак дөтерегинде өткерген. Олар токсан себ, меринин сыртын ылай менен сыбал, кептирүүди үйрени. Бундай сыртты сыбалган себеттерге суу куйып көтүрүш болды. Болжайлар бойынша, усундай тажирыйбелер тийкөринде ылайдан исленген буйымлар ошакка түшп, отта күйип шыккан байлап, кейин ала ыдысларды ошакта отка куйларип ислетуге болды. Адамлар отырыкшы жөмөт болып, ылайдан ыдысларды хэм өңлирис өңимлерип ислеп шыгаруу ең дөслеп алдыгы дия еллеринде басланады. Егер ылайдан буйымлар ислә Туркия, Сирияның кубла районларында хэм Загрос түү еклеринде жасаган халыклар арасында б.з.п. 8-7 мыныншы жылларда басланса, алдынгы хэм Орта Азиядагы отырыкшы болып дийханшылык хэм шаруашылык пенен шугылданган халыктар арасында б.з.п. 6 мыныншы жыллардын басында исләды. Ылайдан буйымлар исләүди халыктар ойлап тапкәдеге де болжауылар бар.

Ылайдан исленген ыдыслардын бир нешесин жерин қылып, танлырга уксаган иши сыбалган курылысты ишине қатарластырып қойып, оған от жағып, ауызан бөкем етип бекитип, белгилли уақытка шекем жоқары төсөратында

тарланган. Буннан 5-6 мын жыллар бурын, ылайга жантак ямаса камыстың күлин қосқан. Үлкен ыдысларды таарлаганда, ылайға таза күм хэм майдаланган таслардыла қосқан. Таарланган ыдыслардын аузының төменги ернегинде ушы өткар ағаш ямаса суфектин жердеми менен сызылган жылан изи, ромб, үш мүйеш, ийрек хэм қыйсық нағыслар берилген. Келтеминар мәденияты ыдысларының сонгы басқышында, ылайдан исленген кейнара ыдыслардын аузының төменги ернегинде, реңли түз нағысы дайла болады. Бул, Келтеминарлардын Орта Азияның кубла районларындагы дийханшылык қәуимвери менен мәдениый байланыста болғанын дәлиллейди. Келтеминар мәдениятының сонгы басқышында, ылайдан исленген ыдыслар лента усқылы менен соғыла басалады. Әлбетте, неолит дөуири гүлалшылары булай жана усқылы үйренүүде узак уақытты, көп тажирыйбелерди бастан көширедди. Дөслеп тандыр ошакларда, кейин күмбиз печьлерде күйдирип гүлал ыдысларын исләуди үйренген. Бул адамзат жөмиегинде үлкен өзгерис болып есапланады. Әлбетте, гүлал ыдысларын исләу, ең дөслеп дийханшылык пенен шугылданган, отырыкшы болып жасаган қәуимлердин арасында пайда болады. Көшпелилердин көшин қонып жүриуи негійжесинде, бундай ислер менен шугылданыуға уақыты болмаған. Қолдан таңдыр ошакта ылайдан ыдысларды исләудин сапасы, бронза дөуиринде бир қанша жақсыланады, оның формасы хэм түрлери көбейеди. Кубла Арал бойында бронза дөуири б.з.п. II мыныншы жыллардын II-ярымын өз ишинде алады. Усы уақытта кубла Арал бойы халыктарының экономикасында әдәуир ағға илгерісүйишлик болады. Дийханшылык хэм шаруашылык келип шығады. Демек, халықтың бул еки тарауы есе басалады. Қарақалпақстанда бронза өсири археологиялык жақтан әдәуир ертеректеги суу жарған, әдәуир кеширектеги Тазабағжап хэм ең сонғы Әмирабад мәдениетлары болып бөлинсди. Бул мәдениетлардын естеликтери көбирек жайласқан орны Төркуз, Еликкала хэм Беруний районлары болады. Бронза дөуирийин тарийхы, Қарақалпақстан археологиясында жақсы үйренилген. Бронза дөуиридеги Кокча, Жекке Парсан уксаган қоныс орынларынан хәр қыйлы формалагы ылайдан исленген күзе, кесе, табақ, түбәклер

табылды. Табылган ыдыслардың сыртқы ауыз еріккелери үш мүшеши нағыстар менен бөзелген. Көлемі үлкен ыдысларды азык-ауқат салып койыу ушын пайдаланған. Егер, бурды ыдыслардың түби дөңгелек жерге койғанда қолайсыз болған болса, бронза асиринде түбин жыпнак етип исейлди.

Б.э.ш. VI асирден басыап кубла Арат халықтары өз тарихында классык қатнасықтардың көплегенін хам дәуір ертерек формадағы мәмлкет болғанығын сыпатлайтуғын жана дәуірге өтеди. Усылай сиясий ұақыя жүз берген ұақытларда, үлкен-үлкен қаладар пайда болды. Усы қаладар халқы махәшпелерге бөлинип жасайды. Бул дәуірде өнерментшилик дийханшылықтан бөлинип шығады. Усы дәуірлердеги ен үлкен қаладардан Гүзели қыр, Базар қала, Ичан қала, Акшакан, Үлкен Гүлдіреин хам Хазарасп есапланады. Бул қаладарды қазып изерттегенде көп ғана гүлал ыдыслары хам минет куралдары табылды.

Кубла Арат бойы өнерментлері, көбинше қаладардың дегерегине, суудың бойларында өзлеринин кумбыз печылерин салып, гүлал ыдысларын қала базарларына шығарып, жергілікли халықлардың өнермент бұйымдарына болған талабын қанаатландыруға хәрекет еткен. Көнеи көшпелі шаруалар менен хам бұйымдары, өзлерине керекли мал өнімдерине алмасқан. Б.э.ш. V-III асирлер хам бизин ұрамыздың I-IV асирлерине ийисли гүлал өнерментлеринин өнтірис орындлары Базар қала, Қыргыз қыз қала атирапынан хам Омидурдының шеп жатасындағы Хумбуз тепеден хам Түйемайын дегерегинен табылды. Өнерментлер үлкен хум, түзе, кесе, чайник, саркум хам казан ыдысларын қызғыш хам сары-кызыл ренде бояған. Усы дәуірде гүлалшылық шаркынан кен қолданылады. Гүзелдердин кундақлары арыстанның хәйкелі менен бөзеледи. Б.э.ш. II асирдин акырынан басыап, кубла Арат бойы ешгерине көшпелілер араласа бастайды. Усынан байланысты гүлал ыдыслардың да формасы хам рени өзгереді. Бурынғы гүзенин кунданғын арыстан хәйкелери менен бөзеу кемейип кетеди. Өнерментлердин ислеген ыдысларында, көшпелілерге тән болған кошқар хам шошқалардың сүуретлери ұшырасады.

IV-VIII асирлерде кубла Арат бойы халықтары феодальник қатнасықтардың орналыуы дәуирин басынан кеширеди. Хорезмде VII-IX асирлерде мәмлкет пайда болды.

Кубла Арат бойының басым көпшилиги VII-X асирлерде, Хорезмдин бийлеп келген жергілікли династиялар дүзген мәмлкет куралына киреди. Жергиликли династия өзинди урыу басшысы Афригиттың аты менен атады. Ерте орта асирде Хорезмнин арка-батысында гөресиз Хамджерд деп аталған мәмлкет болған, сондықтан да тарих мийнетлеринде оны Хамджерд депшайты деп атайды. Және Кердер ұағайты өмир сүрген. Бұған Омидурды дегуасындағы Дарсан (Ток қала), Миздахкан (Гүлр қала), Корганша, Кердер (Хайуан қала) қалалары кирген. Бул дәуірде алеттегилей гүлал ыдыстарын қолда таярлап, оннан пайдаланыу дәуім еткен. Өнерментлер үлкен хум ыдысларды түзе, бадиы, қазаналарды таярлаған. Буларды таярлауда ылайлардың арасына хум ямаса сол ыдыслардың өзлерин жуада майдалап қосқан. Кубла Арат бойы гүлалшыларының IX асирден басыап ыдыслардың сыртларын көкшіл, бағылт, сарғыш хам қызыл рендеги бояулар менен бояған. IX-XV асирлерде гүлалшылық жүзде өседі. Табак-көселердин ишлерин гүлди гүлдер менен сырлап бояды. Бул гүлалшылардың сырланған ыдыслары кубла Арат бойында жайласқан Гүлр қала, Кыят, Шемаха, Ичан қала, Кердер, Ток қаладарди көп ұшырасады. XIII-XIV асирлерде кубла Арат бойы өнерментлери қоныр хам кара рени ыдыс бұйымдарын көшпелі ишарады. Кубла Арат бойы қала хам ауылпарынан табылған гүлал ыдыслар хазир үлкемиздин музейлеринде, тарих, археология хам этнография институтының археология бөлімінін фондында сақланбақта.

Сондай етип, әйкемги гүлал ыдысларының әхминетин неге-ден ибарат? Бириншиден, гүлал ыдыслар, олардың сынықлары археологлар ушын сол изерттеумен қоныс, ауыл, қалалардың мәдениет қатламдарының жасын анықтауға жардыр береді. Себеби, хәр бир дәуірлерге тийисли гүлалшылық технологиясы, ыдыслардың формасы, бояуы хам нағыслары болған. Сотан қарап, археологлар хәр бир табылған гүлал ыдыслардың қайсы дәуірде исленгенін айттып бере алады.

сакланыуы мүмкин ямаса суу жуулы, ызгар тартып ылайға араласкыт жок болып кетиуи де мүмкин. Естеликтердин мәдений катламдары самал, жазуы, сел суулары көп тесир етпейтууын калын кум астында, курак үнгир жерлерде жаксы сакланалды.

Мәдений катламдар бир неше асирлер дәуамында кем-кемнен көбейип, бирнеше он метрге жететууын калындыкларды пайда етеди. Мәселен: Месонотамия калаларынын мәдений катламы 30 м, Москвада 8 м, Афросиаб каласынын мәдений катламдары 15-20 м, Хийфа каласынын мәдений катламы 6.5-8 м, Койкырылган калада 4-5 м, Кердер каласында 3.5-4 м, Куйик калада 2.3-2.5 м. Бир мәдений катламларға ийе болган археологиялык естеликтер де ушырасалды. Олар узак эмес белгили бир кыска дәуирде пайда болып, кейин пайдаланылмаган естеликтер де болган. Бундай мәдений кабаттын калыныгы 9-23 см ден аспайды. Бундай бир мәдений катламы естеликтерге: Жанбас кала, Антика кала, Аыз кала, Хорезм ұлаятынын Циват районындағы Топтырак кала киреди.

Айырым жагдайларда мәдений катламдардын еки аралыгында, адамлардын материалдык калдыклары болмаган таза топырак катламдары ушырасалды. Бундай топырак катламдар пайда болган ұякытлары, сол естеликтерде адамлар жасамай, тиришиликтин үзликке түскенлигин аныталады. Бундай катламдар жууылган катлам деп аталады.

Мәдений катламдардын хам жууылган катламдардын биринин үстин бири басып, белгилн бир катлам катарда жайласыуы естеликтин стратегиясы деп аталады (стратиграфия-латында *stratum*- катлам, *grafis*-рекше жазуу деген мәниги белгийейди). Демек, стратиграфия-мәдений катламдарды үйренип жазуу деген мәниги аныталады.

Мәдений катламдардын ен төменинлиги катламы болган таза топырактан (жерлин) үстинги кабаты, ятныи адамлардын материалдык калдыклары араласпаган таза жер (топырак, кум, таслак) материк деп аталады. Материкте ятныи адамлар жасамаган жерлерде хеш кандай археологиялык буйымлар табылмайды.

Мәдений катламдар менен жабылган жердин үстинги самал менен топырактын араласкан кабаты-топырак деп аталады. Сонын

ХП бап. АРХЕОЛОГИЯЛЫК ОБЪЕКТЛЕРДИ ИЗЕРТЛЕУ ТАРИХЫ

Орта Азия халыктарынын материалдык хам мәдений естеликтерин үйрениу XIX асирдин II-арымынан басланады. Туркстанды патша Россиясы жаулап алганынан сон, бул жерге хэр түрли кәсиптеги адамдар келип, олар арасында жерликки халыктын тарихый хам мәдений мийрасларына болган кызынуушылардын саны да артады.

Б.В. Бартольд, В.А. Жуковский, И.В. Веселовский хам шыгысты изертлеуши А.Л.Кун, В.Л.Вяткин, Н.Н.Остроумов, И.Т.Пословский хам тагы баскалар, Туркстаннын археологиялык естеликтерин, жерликки халыклардын бай тарихын хам кол жазбаларын үйрениу менен шугуылданады.

Б.В. Бартольдтын башшылыгында хам ушынысы менен 1895-жылы Ташкенте «Туркстан археология хуьескерлер дөгереги» дүзинип, онын Уставы кабыл етилди. Дөгерек ағзатарынын Туркстандагы археологиялык естеликтерди үйрениудеги не усылдарынын кемшиликтерине карамастан, олар Туркстан халыктарынын тарихый хам архитектуралык естеликтерин үйрениуге кен жол ашты хам айтарлыктай табысларға еристи. Жерликки миндий үлкетаныушылардан Акрам Аскаров, М. Мирмухаммедовлар уы жолда хызмет кылып үлес косты.

XX асирдин 30-жылдарынан баслап, Озбекстан аймагында археологиялык естеликтерди тураклы казып изертлеу жұмыстарын Я.Г. Фуломов, В.А. Шинкин хам тагы баскалар алып барды. Каракалпакстандагы археологиялык естеликтерди анаулы ис жоба менен казып изертлеу XX асирдин 20-жылдардын акыры, 30-жылдардын басында басланады. 1928-жылы Каракалпакстан аймагында А.А. Мелков башшылыгында этнографиялык экспедиция жұмысы алып барды. Бул экспедиция ағзалары Шымбай районы аймагында ерте орта асирдеги Куйик каладан тенте хам каланын Зардуштийлик көбирсетин тауып, оннан табылган тас хам алебастрдан исленген төрт мүйешли кутышаларды

(осеуариялардан) алып, Санкт-Петербургтағы рус музейине тапсыралы.

1928-1929-жылдары илмипаз А.Ю. Якубовский Гөне Ургенштің Хожези кысыынын батыс тәрениндеги Гаур каланы хам онын шыгыс жатып жайласкан XIV асир естелиги Назымхан сулуу ярым жер кты ханака хам макбарасын изертледі. Натийжеде, Гаур каланы X-XI асирлердеги араб-парсы тарийхый-географиялык әдебиятинда Миндахкан деп атаганын дәлилдеди.

1934-жылы М.В.Воеводский Әмударыянын төменги алабынын шеп тәрениде жайласкан хам раўажланган орта асирге жататуғын Замашур (Змахшур) каласын казып изертлеп, каланын IX-XII асирлерге тиисли мәлений катламдарын ашты.

1931-жылы Каракалпакстанда коллеккли илмип-изертлеу институты ашылар, онын тарийх бөлиминин хызметкери А.А.Гнездиго 1932-1934-жылдары Каракалпакстан Республикасы үлкестаныў музей хызметкерлери Торченский, Бродский, Гиппиуслар менен бирликте Эрес кала, Думан кала, Аяз кала, Толырак кала, үшүн Гүлдүрсин кала дегеретинен хәр түрли археологиялык материалдарын хам тентгелерин жыйнады. 1936-жылдын баҳарынан бөслап Каракалпакстан аймагында археологиялык естеликлерди казып изертлеу жұмысларын, өзбекстанда әйкеги материаллык мәденият естеликлерин изертлеп үйрениў айында компететинин илимий хызметкерлери Я.Г. Гүломов хам Г. Миргязовлар алып барды. Олар, Манғыт каланын аркалыгы тәренинде жайласкан Куба тауданы Зардуштийлик диний тәлияттагынын дәстүри бойынша жерленген осеуариялык көбүстанды казып изертледі, Хорезминин ислам динине шекемти мәденияттын ашлады.

1937-жылы Я.Г. Гүломов хам А.И. Тереножкина Пилкада, Улкен Гүлдүрсин, Бүркіт кала, Тесик кала, Уй кала, Жилдик кала хам бунан баса да 60 тан астам орта асирге жататуғын әулиелердин дегеретинен археологиялык табылмалар хам тентгелер жыйнап, таяк жылдар даўамында казып изертлейтуғын естеликлердин түра аныктады.

XX асирдин 30-жылдары археологиялык илимий изертлеу жұмыслары өзбекстаннын баска да ұлаятларында алып барылды.

1932-1933-жылдары Ферғана оазисинде Б.А. Латанин, 1934-жылы археолог Г.В.Григорьев Ташкент дегеретинде хам Янгиюль районында Каўышы мәденияттынын естеликлерин изертледі. 1934-жылы А.Ю.Якубовский Зарафшаннын орта хам төменги алабында, А.Н.Вернштам Кыргызстан хам Ферғанада, 1934-1937-жылдары М.Е.Массон башыларындагы археологиялык казып изертлеулер Ахатгаран оазисинде хам Термиз каласында алып барылды. В.А.Шиникан Бухара оазисинин батыс тәрениндеги ерте орта асирге тиисли археологиялык естеликлерди казып изертледи.

Зардуштийлик Орта Азия, Азербайжан хам Иран халыкларынын әйкеги дини. Зороастуштр преке ше соз болып зороастр пайгамбарынын аты менен атаганы. Иран тилинде улштра-туге мәнисинде, зардуштра-туйкеш мәнисинде бергеди. Зороастризм дининин басы карамаглы китабы «Авесто» болады. Буи динге исениушпиглер, дуньяны жақсылык кудайы Ахуремазда («Ормузд») хам жаманлык кудайы Ангро-Манто (Ахриман) кудайларынын арасындагы мөнтгилик түрес деп түсинеди.

XX асирдин 50-60-жылдары Ферғана аймагында Россия мамлекетлик Эрмитаж экспедициясы (Н.Г.Горбунова) хам Россия илмипер академиясынын Ленинград бөлим экспедициясы (Ю.А.Зданинпровский) изертлеу жұмысларын алып барды.

Өзбекстаннын кубла ұлаятлары (Сурхандарья, Кашкарарья) естеликтерин казып изертлеу жұмысларын, өзбекстан мәденият үзирлиги жанындагы Хамаз атындагы көркем өнер илим-изертлеу институты (Г.А.Путяченокка, Э.В.Ртвеладзе) алып барды.

1937-1969-жылдары Каракалпакстан, Хорезм ұлаятты хам Түркменстаннын Гапшаўыз ұлаятты аймактарындагы археологиялык естеликлерди казып изертлеу жұмыслары профессор С.П.Толстов Хорезм археолого-этнографиялык экспедициясы аты менен байланысды. С.П.Толстовтын шолкеместирдиушпиглик уақыбы, экспедициянын табыслы ислеўине алып кетди. Онын еккинши дунья жүзелик урыстан бурынғы жыллардан-ак ири илимий жанадыкларынын бири, кубла Арал бойы халыкларынын алыс дәуирлердеги болган нүткил бар тарийхый дәуирлерин кайта тиклеп, толык кәлипинде баылап берилгенде ели Ол кубла Арал аймагында жана тас

(неолит) дауиринен феодализмге шекемги айкемги Хорезм мәдениятын ашты. С.П. Толстовтын 1948-жылы баспадан шыккан «Айкемги Хорезм» хэм «Айкемги Хорезм цивилизациясы изинен» деген илимий мийнеттеринде, археологиялык экспедиция дауамында табылган отада бай материаллар улуммаластырылып, Хорезм хэм шүткыл Орта Азия халыкларынын айкемги хэм орта эсирлердеги тарихый рауажланыуу жоллары илимий жууммаккан, археологиялык материаллар тийкарында антик дауиринин болгаланыптын илимий деректер менен дэлиллел берди.

С.П.Толстовтын мийнеттеринде Орта Азиядагы отырыкшы дийхан халыкларынын хожалык турмысынын тийкары болган, Эмидурьянын төменги агыбында бурын пайдаланган кен сууфарыу тараулары сөз етилгенди.

1946-1950-жылдары Бизин эрамыздын II-III эсирлериндеги дөм алыс сарайлары хэм сыйынмуу орайы болган Топырак калада кен көлемде археологиялык изертлеулер алын барылды. Усы жуумасылардын барысында мүсипчилик хэм сууретчилик өнерлеринин эжайын үлгилери табылды. Айкемги Хорезм типинде жазылган хожалык хужжетлеринин бир туттин сарай архиви биринши рет табылды.

1960-1969-жылдары С.П. Толстов башшылыгындагы экспедиция азадлары, Эмидурья хэм Сырдарьянын айкемги дельта бойларында кылдырып изертлеулер жүргизип, жүзлеген жана археологиялык естеликлер ашты. Жана археологиялык естеликлерди табууда хэм оларды археологиялык картага туспирнуде, Хорезм экспедициясы самолеттан кен пайдаланды. Эсиресе, Сырдарьянын эски дельталары болган Жанадарья хэм Кууандарья алабларынан кошпели сак хэм алпесняк кауимдеринин естеликтери болган-Ширик рабат каласын, Тегискен, Уйгарак койымшылыгы орынлары ачылып, олардын кага хэм кабирлеринен алынган археологиялык табылмалар б.э.ш. XIII-IX эсирлерге тийисли екенин хэм бул кауимлердин Едил, Жайык бойы, Сибирь кенислигинде кошпели савромат хэм скиф кауимлери менен туракты мәдениий байланыста болганы аныктанды.

С.П. Толстов Хорезмде алын барган археологиялык-геоморфологиялык изертлеулер тийкарында, тек тарихый естеликлерди самолет жердеми менен олардын сууретин алып, топографиялык картага салып коймкстан, бурынғы сууларып пайдаланылып, кейин таслап кеткен хунарлы егислик жертерди картадан халык хожалыгында пайдаланыудын зарурлыгын өз уақтында айтып көрестти.

С.П. Толстов башшылыгында Хорезм археологиялык экспедициясынын качып изертлеуи натийжесинде, Республикамыздын аймагында Топырак кала, Койкырылган кала, Жанбас кала, Аыз кала, Велеудин тагы баска да коптеген халкымыздын тарихый мәдениий мийраслары дунья жүзи даымдарына кеннен белгиле болды. С.П. Толстовтын «Айкемги Хорезм» (1948), «Айкемги Оке хэм Яксирт дельталары бойлап» (1962) хэм тагы баска илимий мийнеттери шыгыс елдердин хэм батыс Европа халыкларынын типине дүрөрылып баспадан шыкты. С.П. Толстовтын Хорезминин айкемги естеликлерди хаккында Лондон университетинин археология институтында, Кембридж, Оксфорд, Париж, Рим хэм Болмбей университеттеринде оқыган лекциялары, кубла Арал бойы халыкларынын айкемги тарихытын кеннен белгиле болууда мүмкиншилик туудырды. Соңгы жыллары археологиялык естеликлерди казып изертлеудин С.П.Толстовтын шакирттери дауам етти.

1937-1940 хэм 1947-1950-жыллары өзбек археология академик Я.Е. Фуломов, кубла Арал бойы калаларынын топографиясы хэм сууларыу тарауларынын тарихын үйрениу менен шүтыланды. Усы тийкарында Я. Фуломов 1957-жылы «Хорезминин сууларылыу тарихый айкемги дауирден бизин күнимизге шекем» деген кен көлемди мийнет жазды. Китаптин Хорезмде колдан сууларып дийханшылык етнудин б.э.ш. II мынъншы жылдарда пайда болдып, б.э.ш. III-II хэм б.э. I-IV эсирлеринде үлкеп сууфарыу каналдардын курылганы аныктанады. Кубла Арал бойында сууларыу тарауларынын рауажланыуун хэм канал б.э.ш. VI-III жылдарда жайбаскан естеликлер менен байланыстырып изертленеди.

1969-1985-жыллары кубла Арал бойы археологиялык естеликтерин казып изертлеу жуумасыларын С.П.Толстовтын

шакиртлари Б.А. Андрианов, М.И. Итгина, А.В. Виноградов, М.Г. Воробьева, Е.Е. Неразник, В.И. Ванноберг, Л.М. Левина, Ю.А. Рапопорт ҳам баскалар даўам етти. Олардин катнасмъуи менен Койкырылган қала, Топырак қала, Қапарас археологиялык объектлери толынтырак казып изертленди.

1958-жылдан бастап, Каракалпакстанда археологиялык естеликлерди изертлеуге, Өзбекстан илимлер академиясынын Каракалпакстан комплекси илим-изертлеу институты косылды.

1959-жылдын декабринен бастап, Өзбекстан илимлер академиясынын каракалпак филиалы, (хазирде белим) шөлкемлесип, онын тарих, тил ҳам адабият институтынын курамында археология ҳам этнография сектори дүзилди. 1968-1970-жыллары усы сектордын илимий хызметкерлери А.В.Гудкова ҳам В.Н.Ягодина Арал бойы ҳам Өмийдерья дельтасы алабындагы археологиялык естеликлер болган Дарсан (Төк қала), Корганша, Пулжай, Томар қала, Вограхан, Кердер (Хайўан қала) ҳам тағы баска археологиялык объектлерди изертлеп, оларды толыграфийлик картга түсиреди. 1970-жылдан бастап археология ҳам этнография секторы, археология бөлимине айланып, хазир Өзбекстан илимлер академиясынын Каракалпакстан бөлиминин тарих, археология ҳам этнография институтынын караўында естеликлерди казып изертлеу жұмыслары алып барылмақта.

1972-1985-жыллары каракалпак археологиялары Устирт кенислитинде айнекти ҳам жана тас дәуирлеринин естеликлерин, савромат, сармат, массагет кошпели шаруа каўимлеринин кабирлерин таўып казып изертледи. Устирттин шығыс кенислитинде жабайы хайўанларды (кулан, кийик) камап устайтуғын «аран» деп аталган айнекти ҳам орта сенурлерге тийисли орындларды таўып изертледи. Сонгы жыллардагы кубла Арал бойында алып барылган изертлеулер натийжесинде, республикамызда археологиялык естеликлердин картгасы дүзилди. 1988-1991-жыллары каракалпак археологиялары Хорезм ўалаятынын антик дәуиринде кубла Хорезмнин гулаг өнерментшпильеринин орайы болган Хумбуз төбе естелигин алты ҳам де Хорезм оазисиндаги ен айнекти қалаларынын бири болган Хитўа қаласынын 2500 жылта толган жасын аяккалды. Кыдырып

изертлеу натийжесинде, Хорезм ўалаятынын археологиялык картасы дүзилди.

XX осирдин акыры-XXI осир басында Өзбекстан ҳам Каракалпакстан археологиярынын үлкен бир толлары өсип шықты. Олардан академик ҳам тарих илимлеринин докторлары А.А. Аскарлов, А. Мухаммеджанов, У. Исламов, Ю.Ф. Бураков, Р.Х. Сулейманов, М. Касимов, Э.В. Ривалдзе, А. Сагдуллаев, М. Журакулов, М. Исмаилов, Б. Матобоев, В.Н. Ягодина, М. Мамбетуллаев, Е. Бижанов, М.Ш. Кыдырғиязов ҳам тарих илимлеринин кандидатлары А.Анарбаев, А. Бердимуратов, Г. Хожаниязов, К. Абдуллаев, М.Туретбеков ҳам тағы баскалар белгиди.

Хазир Өзбекстан ҳам Каракалпакстан аймагында Өзбекстан илимлер академиясынын Я.Г. Гудомов атындагы археология институты аылдылары, Өзбек-АКШ, Өзбек-Япония, Өзбек-Польша, Өзбек-Италия, Өзбек-Россия, Өзбек-Германия, Өзбек-Франция, Каракалпак-Австралия қоспа экспедицияларын дүзип, халықмыздын отыш тарихын кен көлемде изертлемекте. Бул қоспа экспедиция табылмалары халық аралық көргизбе музейлерге керсетилемекте. Каракалпакстан аймагындагы археологиялык естеликлерди, Өзбекстан илимлер академиясы каракалпак бөлиминин тарих, археология ҳам этнография институтынан баска, Бердак атындагы Каракалпак мамлекетлик университетинин археология кафедрасы алымлары Миздахкан естелигинде, Әжинияз атындагы Нөкис мамлекетлик педагогикалык институтында «Тарих» кафедрасы «Кердер» қаласында казып изертлеулер жұмысын алып бармақта. 1995-2010-жылдары тарих, археология ҳам этнография институтынын археология бөлими Норрания университети менен айнекти Хорезмнин антик дәуириндеги естеликлерди болган-Ташкырман оазисиндеги Акпдахан (Қазақлы жаткан) естеликлерин биргеликте казып үйренди. 1991-жылы ЮНЕСКО тәрәпинен шөлкемлестирилген халық аралық «Уллы жипек жолы» экспедициясы Каракалпакстандагы Миздахкан, Аыз қала, Топырак қала, Кыят, Улды Гүлдирын қалалары арқалы отти. Бул Каракалпакстан

археологларнинг халык аралык байланышта болып, ғамхорлыкта ислеп атырғанын далиллейди.

Бул жоқарыда аты аталган археологлардың көпшилиги, хазирде Орта Азияның етмиш тарихының түрли дэурлерди бойынша изертлеу жұмыстарын алып бармақта. Кейинги ғарезизлик жылдары Өзбекстан хэм Карақалпақстанда археология илими және де рэуажланды. Бизин реслубликамыз аймағына көпшеген Европа хэм Азия илимпазларының кирип келиуи хэм жергиликли археолог алымдар менен биргеликте археологиялык экспедициялар алып барыуы себепли, Өзбекстан хэм Карақалпақстан археологиясы жэхан археологиясының держесине котерилди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Каримов И. А. Тарихий хотирамиз келажак йук. - Ташкент, 1998.
2. Каримов И. А. Баркамол авлод-Узбекистон тарихкигининги пайлавори. - Ташкент, 1998.
3. Каримов И. А. Баркамол авлод оруви. - Ташкент, 1999.
4. Каримов И. А. Жайхун сохилдаги абдий шахар// Хавфизлик ва тинчлик учун курашмок керак. 10-том. - Ташкент, 2002.
5. Авдусин Д. А. Основы археологии. - М., 1989.
6. Археология. - М., 2006.
7. Акишев К. А., Кувшев Т. А. Древняя культура сакв и усуней долины реки Или. - Алмата. 1963.
8. Аннаев Т. Ж., Шайгуллаев Ш. Сурхалдар тарихидан лавхалар. - Ташкент. 1997.
9. Альбум Л. И. Багалык тепе. - Ташкент. 1960.
10. Альбум Л. И. Живоний Африсияба. - Ташкент. 1975.
11. Атагарриев Е. Средневековый Дехистан. - Д., 1986.
12. Археологиялык ислелования в Узбекистане 2000, 2001, 2002, 2003 годы, Самарканд, 2003, Ташкент, 2002-2004.
13. Археология СССР. Неолит СССР. - М., 1984 стр. 9-99.
14. Античные и раннесредневековые древности южного Узбекистана. - Ташкент, 1989.
15. Аскаров А. Сашлигтепа. - Ташкент, 1973.
16. Аскаров А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. - Ташкент, 1977.
17. Аскаров А. А., Бураков Ю. Ф., Квириквелии О. Р., Рагиповский В. В. Теоретические и методологические проблемы исследования в археологии. - Т., 1988.
18. Археология Приаралья, вып. 1-VII, Ташкент, 1982-2008.
19. Археология Узбекистана, №1, Самарканд, 2010.
20. Археология СССР, Мезолит СССР, - М., 1989, стр. 149-186.
21. Археология СССР, палеолит СССР, М., 184, стр. 302-346.
22. Аскаров А. А., Ширинов Т. Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. - Самарканд, 1993.
23. Археология СССР. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. - М., 1985, стр. 178-457.

24. Анербаев А., Анхисет-столица древней Ферганы. - Ташкент, 2013.
25. Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ахатов Т.А. Средневековое городище Жайык. - Алматы, 2005.
26. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. том II, часть 2. - М., 1962.
27. Бартольд В.В. Работы по отдельным проблемам Средней Азии. Соч. том I. - М., 1963.
28. Бартольд В.В. Тохарстан. Соч. том III. - М., 1965.
29. Белицкий А.М., Бенгониц И. Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. - Л., 1975.
30. Бунятов Э.М. Государство Хорезмшахов Ануштегинидов. - М., 1986.
31. Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. - Ташкент, 1982.
32. Вайнберг Б.И. Этногеография Турана. - М., 1999.
33. Гулкова А.В. Ток-казал. - Ташкент, 1964.
34. Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. - Ташкент, 1957.
35. Гофуров Б.Г. Талжики, древнейшая, древняя и средневековая история, Т. I, II. - Душанбе, 1989.
36. Городище Топрак-кала. - М., 1981.
37. Глазуричанная керамика Согда (втор. Пол. VIII-нач. XIII вв.) - Ташкент, 1979.
38. Дюркуаулов М.Д. Самаркандская стоянка и проблема верхнего палеолита в Средней Азии. - Ташкент, 1987.
39. Дюркуаулов М.Д., Холматов Н.И. Мезолит и неолит Среднего Зарафшана (Хорезмская культура). - Ташкент, 1991.
40. Древняя и средневековая археология Средней Азии. - Ташкент, 1990.
41. Шишкина Г.В. Дальверзинтепе-Кушанский город на юге Узбекистана. - Ташкент, 1981.
42. Зашеипровский Ю.А., Древнеземледельческая культура Ферганы. МИА, №18. - М., 1962.
43. Исламов У.И. Обширская культура. - Ташкент, 1980.
44. Исмаилов М.Х. Истоки городской культуры Самаркандского Согда. - Ташкент, 2002.

45. Исмаилов М.Х., Сулайманов Р.Х. Еркүрган. - Ташкент, 1984.
46. История и археология Турана, №1, Самарканд, 2013.
47. История и материальная культура Каракалпакстана. - Нукус, 2006.
48. История и материальная культура Каракалпакстана. - Нукус, 2006.
49. История материальной культуры Узбекистана, вып. 1-38, Ташкент, 1959, 2012.
50. Исламов У. Пещера Мачай. - Ташкент, 1975.
51. Касымов М.Р., Многослойная палеолитическая стоянка Кувьбулак в Узбекистане. МИА, №185, Москва, 1972.
52. Кабанов С.К. Нахшеб на рубеже древности и Средневековья (III-VII вв.) Ташкент, 1977.
53. Кабиров А., Саидулгаев А., Урта Осен археологияси. - Ташкент, 1990.
54. Кароматов Х. Узбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. Ташкент, 2008.
55. Кавалгазский А.П., Книга Ахмета Ибн Фадлана и его путешествия на Волгу в 921 - 922 г. Херасков 1951.
56. Клыршинов М.Ш. Материальная культура городов Хорезма XIII-XIV в.в., Нукус, 1989.
57. Литвинский Б.А., Селов А.В. Тениш-шах. Культура и связи кушанской Бактрии. - М., 1983.
58. Материалы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР, вып. I, М., 1959.
59. Мухамеджанов А.Р., Адылов Ш.Т., Мирзаахмедов Д.К., Семенов Г.Л. Городище Пайкенд. - Ташкент, 1988.
60. Мирсатов Т.М. Горные разработки в эпоху камня. Ташкент, 1977.
61. Мамбетгулаев М., Турбеков М. Кубла Арал бойи халыктары тарихынан, вып. I-III, Нукус, 1997-1999.
62. Материалы Хорезмской экспедиции, вып. 1-7, М., 1959-1963.
63. Масбод В.М. Древнеземледельческая культура Маргиваны, МИА, №73, №1, 1959.
64. Масон В.М. Средняя Азия и Трениый Восток. - М.-Л., 1964.

65. Мағаббаев Б.Х., К истории культуры Ферганы в эпоху раннего средневековья, Ташкент, 2009.
66. Литвинский Б. А., Зеймаль Т. И. Дажинастае. - М., 1971.
67. Лунина С.Б. Города Южного Согда. - Ташкент, 1986.
68. Любин В.П. История древнейшего человечества на территории СССР (Первые люди на Кавказе и Средней Азии) - Д., 1985.
69. Раслопова В.И. Жилница Пенджикента - Д., 1990.
70. Ртвеладзе Э.В., Древние монеты Средней Азии. - Ташкент, 1987.
71. Сагдуллаев А. Кадимги Урта Осмё тарихи. - Ташкент, 2004.
72. Сатъикова Н. Музейное дело в Узбекистане. - Ташкент, 1975. - С. 45.
73. Сарашегин В.И., Древние земледельцы Афганистана. - М., 1977.
74. Смагулов Е. Древний Сауран. - Алматы, 2011.
75. Смирнов К.Ф. Сапроматъ. - М., 1984.
76. Сулейманов Р.Х. Древней Нахшаб, Самарканди - Ташкент, 2000.
77. Ставиский Б.Я. Кушанская Бактрия: проблемы и культура. - М., 1977.
78. Сулейманов Р.Х. Статистическое изучение культуры прота Оби-Рахмат. - Ташкент, 1972.
79. Сагдуллаев А.С. Усадьбы древней Бактрии. - Ташкент, 1987.
80. Сагдуллаев А. Поход Александра Македонского в Согдиану. - Ташкент, 2007.
81. Сагдуллаев А.С. Кадимги Узбекистон или эзма манбалари. - Ташкент, 1996.
82. Мамбетуллаев М., Туребеков М., Юсупов О. Каракалпакстан тарихий. - Некис, 2010.
83. Топрак-када. Дворец. - М., 1984.
84. Толстов С.П. Древний Хорезм. - М., 1948.
85. Толстов С.П. По древним делатам Окса и Яксарты. - М., 1962.
86. Труды Южно-Туркменистанской археологической экспедиции, тт. I-XVIII. Ашхабад, Ленинград, 1949-1981.
87. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции Т.Т. I-XV. - М., 1952-1986.
88. Туребеков М. Оборонительные сооружения древних поселений и городов Согда. - Нукус, 1990.
89. Ташкенбаев Н.Х. Сулейманов Р.Х. Культура древнекаменного века долины Зарафшана. - Ташкент, 1980.
90. Узбекистон тарихи I китм. - Ташкент, 1997.
91. Филианович М.И., Ташкент: Зарождение и развитие города и городской культуры. - Ташкент, 1983.
92. Федоров - Давыдов Г. А. Общественный строй Золотой Орды. - М., 1973.
93. Федоров - Давыдов Г. А. Золотоордынские города Поволжья. - М., 2001.
94. Федоров - Давыдов Г. А. Искусство кочевников Золотой Орды. - М., 1976.
95. Хожаниязов Г. Кадимги Хорезм мудоффа иншоатлари (мил. Ав. VI асрдан мил. IV асрдаргача). - Ташкент, 1977.
96. Ходжайов Т.К., Мамбетуллаев М.М. Раннесредневековые некрополи Куюкада. - М., 2008.
97. Ходжайов Т.К. Антропологический состав населения эпохи бронзы Сапалдигепа. - Ташкент, 1977.
98. Ходжайов Т.К. К палеоантропологии древнего Узбекистана. - Ташкент, 1980.
99. Ходжайов Т.К. Этнические процессы в Средней Азии в эпоху средневековья. - Ташкент, 1987.
100. Художественная культура Средней Азии IX-XIII веков. - Ташкент, 1983.
101. Шалекенов У.Х. V-VIII ғасырдағы Баласагун қаласы. - Алматы, 2006.
102. Шарипов Т. Орудия производства и оружие эпохи бронзы Средне-азиатского Межкуречья. - Ташкент, 1986.
103. Шинкина В.Д., Варахша. - М., 1963.
104. Яголин В.Н., Ходжайов Т.К. Некрополь древнего Миздахкана. - Ташкент, 1970.

Мамбегуллаев М. М., Туребеков М.

АРХЕОЛОГИЯ

«Miraziz Nukus» ЖШЖ бағалаханасында басылды.
Өзбекстан Республикасы баста сөз хәм хабар арчлтигинин
2013-жыл 10-майдағы № 11–3059 лицензиясы.
Көлеми 16. Баста табак. Кәгәз көлеми 80x84 1/16
Буйыртпа №95-14. Тиражы 100 нуска

архитектурадык курылыстары болып Бухарадагы Диторан хэм Мотаки Агторан кураган мешитлер сеплэнди. Олар бир неше бөлмелерден ибарат болып, үсти гүмбәзленип жабылган. Бул дәуирде мабарашар кам хэм пискен гербишлерден арагастырып өрлигели. Марыдагы Султан Санжар, Гөне Ургенштеги Ид-Арыслан хэм Текештин мабарасын буған мысал бола алады.

Өнерментшилликте темиршилик, шийшесазлык, тоқымашылык хэм гулагылык өседи. IX-X асирлерден баслап шийше ислеп шыгаруу, өнерментшилликте тийкаргы орында туралы Афрасиаб, Варахша, Кердер хэм Миздахканнын мәдений катламларында көптеген шийше буйымлар табылып үйренилди. Ташкент каласынан оптика табылды. Шийшеге кан сазып койуу тажирийбеси басланды. Ренсиз хэм ренгли шийшелер хожалыкта кеннен пайдаланылган. Олардан косметикалык буйымлар да исленген. Темиршилик калта хэм адуылларда тендей рауажланды. Темирден миннет сураглары, уйге, хожалыкка керекли буйымлар болган кулып, дышак, бапта, орак хэм баска затлар исленген.

Бул дәуирде гулагылык та кала хэм адуылларда жақсы өскен. Калаларда гулаг өнерментшиллик махаллелери болган. IX-XI асирлерде гулаг ыдысларын сырап, нагыслап ислеткен Гулаг ыдысларды шарықта тарлап, оларга турли антоб ашык, көк, кара, кызыл хэм баска ренглер берилген. Ыдысларга геометриялык сетка, штрих, сызык, дуудайы хэм есимлик нагысларын гейде хайуан, куш, багык жылан хэм баска жаныварлардын сууретлерин де салган. XII асирдин акыры-ХІІІ асир багына барып гулагышылыктын сапасы бир калыпша төменлейди.

XII-XIV асирлерде калалар аркалы сауда хэм мәдени байланыслар күшейеди. Жазба хэм археологиялык материаларга каратанда IX-XIV асирлерде Хорезмде 40 дан асырам орта асирлер калалары болган. Олардын ишиндеги үлкен калаларынын бири Кыят (Кат) каласы. Кала үлп бөлнимпен-арк, шахрстган хэм рабаттан ибарат болган.

Кыят (Кат) каласы хэзирги Беруний каласы болып, онын аты Ат-Таврий (VIII асир), Белозурий ат-Исгхрий (930-933-жыллар) хэм Ат-Маглисий (985-жыл) мийнеттеринде ушырсады. Кыят каласынын аты обдастытын аты менен, гейде Хорезм ямаса Ат-

Фир, Фид, Кас деп те аталган. 996-жылда шекем Кыят Хорезмнин пайтахты болган. Кыят сиясий, мәдени хэм сауда орайы болган. «Худуд ал-Алем» мийнетинин авторы Кыят хаккында: «Кыят Хорезмнин бас каласы. Туркстан Гузлернин (огузлар) деруэзасы. Түрклер менен сауда хэм товарларды алмастыруутын орын» - деп жазады. Бул Кыят каласынын көнеси көшпели шаруа халыклары үшын да сауда хэм мәдени орайы болганын дегиллейди. Каланы Африкилер Урим-путарына кирген хукимдарлар баскарган. 996-жылдан кейин Хорезмнин пайтахты Гурганджга (Гөне Ургенш) өткеннен кейин Хорезмде Кыят каласынын орны төмендей баслайды. Сонын үшын да 1353-жылы Кыят каласында болган Ибн Батутта Кыятты сулуу кала болса да киши көринелди, деп тәрйиллейди. Кыят каласы хаккында кыскаша мағлыушат шыгысты изертлеуши Ал-Кун хэм Н. Караиче жазып калырады. 1937-жылда археолог А.Н. Тереножкин Кыят каласынын сакланган дийуалдарын өшеп тексереди. Өткен асирдин 60-жыллары Кыят каласынын археология жумыслары өткерилген бөлөги.

Өмүндүрвьянин дегилшине ушырап, бир неше рет бузылады. Каланын Омидүрвьянын дегилшине ушыраганын, Кыят каласында туушып өскен уллы илимпаз ат-Беруний өз мийнетинде жазып калдырады. Ат-Берунийдин айтууынаша Кыят беккем корган кала болган. Кала биринин ишине бири салынган; бийик үш пахса хэм гербиш дийуаллар менен орапган. Хакимнин саудады сарайы бийик болып, дийуаллардан шыгып көрнип турган. Кыят каласында жасаушы адамлар арасында илимпазлар, окумысты инсандар, өнерментлер, курылысшылар, сазенделер хэм тауиплер көп болган. Орта асир авторлары калада үлкен мәденияттын болганын, калада базар, адам бойы келетугын тастын үстине орнатылган агаш үстиндери бар деп жазады. Бизин дәуиримизге шекем каланын тек кубла-батыс мүйешиндеги дийуаы сакланган. Естелик тууры мүйешли формана ийе болып, улууума майланы 44 та ибарат. Каланын кубла-батысында арк болган. Батыс дийуалдарынын узлыныгы 621 м, кубла дийуаы 712 м, арка хэм шыгыс дийуаллары 660 м ге тен. Сырткы дийуалдары ирын дөнгелек минаралар менен беккемленген. Минаралардын арасы 33-34 м ге тен. Минараларды сырткы дийуалдан 6 м шыгып

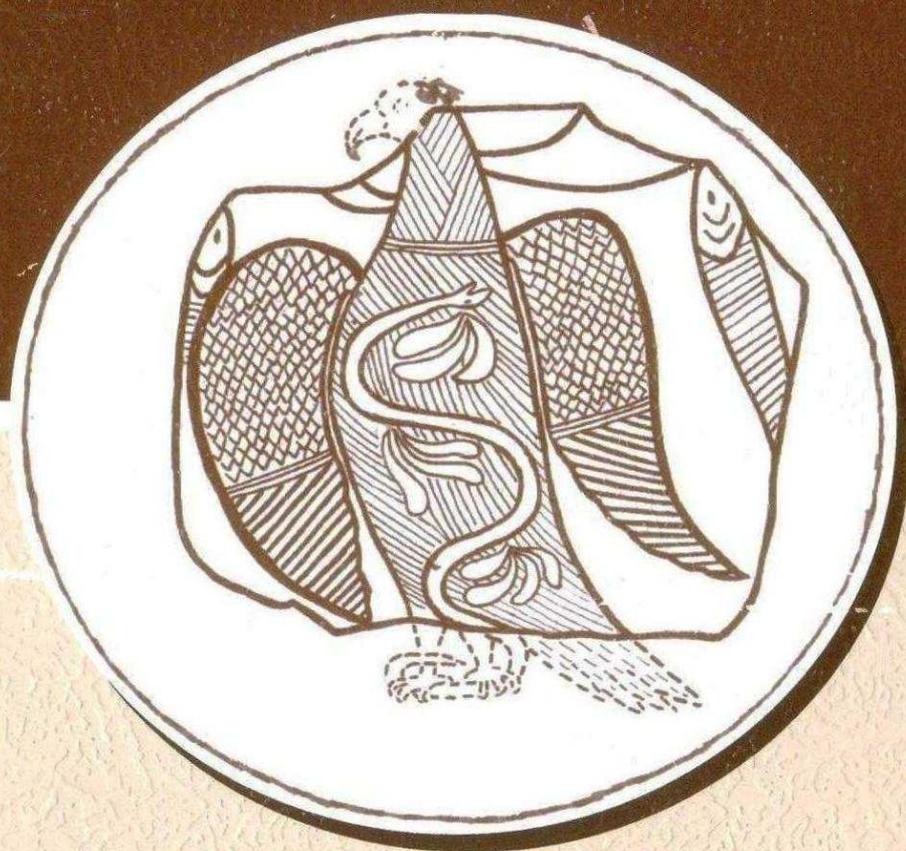
XI бап. ГҮЛАЛ ҮДЫСЛАРЫ МАТЕРИАЛДЫК МИЙРАС СЫНАТЫНДА

Материалдык мийраслар республикамыздын кен далашарында тарихый, архитектууралык хэм археологиялык естеликлерде көп ушырасалы. Усылардын арасында көзге көп көринме бермейтуугы мийраслардын бири, гулаг ыдыслар болады. Адамзат буннан 3-1,5 млн жыллар бурын ылайдан керекли ыдысларды ислеуде болмеген. Олар өз буйымларын камыс, жекен, тал шыбыкларынан токылган себеттерге салып, суйыктыкларды (сууды) тасыу ушын хайуанат терисинен мес ислеген, кустын майек кабыршакларынан пайдаланган. Эийемги дауирде адамдар, жабайы хайуандарды анлап ушлатаннан сон, олардын гошин ен дөслөп шийкилей жесе, кейин ала отка штаа писирип жеген. Бурын адамдар өзлеринин көп уакытын от-ошак дөгеретинде өткерген. Олар токылган себ. . . теринин сырттын ылай менен сыбап, кептириуде уйренген. Бундай сыртты сыбаган себеттерге суу куйып колугутын болган. Болжаулар бойынша, усындай тажирийбелер тийкарында, ылайдан исленген буйымлар ошакка тушип, отта куйип шыкканын байкап, кейин ала ыдысларды ошакта отка куйдирип ислеитугын болган. Адамлар отырыкшы жемезт болып, ылайдан ыдысларды хэм ондирис өнимдерин ислеп шыгаруу ен дөслөп алдыны Азия ешперинде басланады. Егер ылайдан буйымлар ислеу Туркия, Сириянын кубла районларында хэм Загрос тау етеклеринде жасаган халыклар арасында б.з.ш. 8-7 мыныншы жылларынды басланса, алдынты хэм Орта Азиядагы отырыкшы болып дийханшылык хэм шаруашылык ненен шугылланган халыклар арасында б.з.ш. 6 мыныншы жылларын басында басланады. ылайдан буйымлар ислеуде халылар ойлап тапкан, -деген де болжауылар бар.

ылайдан исленген ыдыслардын бир нешесин жерди казып, тантчрга уксаган иши сыбынан курылыстын ишине катарластырып койып, онан от жағып, ауызын бекем етип бекитип, белгили уакытка шекем жокары температурада

таптырган. Буннан 5-6 мын жыллар бурын, ылайга жантак ямаса камыстын кулин коокан. Улкен ыдысларды таыраганда, ылайга таза кум хэм майдаланган таслардыла коокан. Таыраганга ыдыслардын ауызынын төменги ерчетинде ушан өткюр алаш ямаса суйектин жердеме менен сызылган жылган изи, ромб, үш мүйеш, ийрек хэм кыйык намыстар берилген. Кеттеминар меденияти ыдысларынын сонгы баскышында, ылайдан исленген гелиара ыдыслардын ауызының төменги ернетинде, ренди түз пагысы пайда болады. Бул, Кеттеминарлардын Орта Азиянын кубла районларындагы дийханшылык кеуимлери менен медений байланыста болганын далилдейди. Кеттеминар медениятынын сонгы баскышында, ылайдан исленген ыдыслар лента усылы менен сонгыла баслайды. Элбетте, неолит дауири гулагшылары бундай жана усылды уйрениуде узак уакытты, көп тажирийбелерди бастан кеширеди. Дөслөп тандыр ошакларда, кейин кумбыз печылерде куйдирип гулаг ыдысларын ислеуде уйренген. Бул адамзат жемийетинде улкен өзгерис болып есепланады. Элбетте, гулаг ыдысларын ислеу, ен дөслөп дийханшылык ненен шугылланган, отырыкшы болып жасаган кеуимлердин арасында пайда болады. Көшпелелердин көшин конып жүриуде натийжесинде, бундай ислер менен шугылланыуда уакыты болмаган. Колдан тандыр ошакта ылайдан ыдысларды ислеудин саласы, бронза дауиринде бир канша жақсыланады, онын формасы хэм түрлери көбийеди. Кубла Арал бойында бронза дауири б.з.ш. II мыныншы жыллардын II-ярымын өз ишине алады. Усы уакытта кубла Арал бойы халыктарынын экономикасында әлеуир алға илгерлеуиптик болады. Дийханшылык хэм шаруашылык келип шыгады. Демек, хожалыктын бул еки тарауы есе баслайды. Каракалпакстанда бронза асири археологиялык жақтан әлеуир ертеректеги Суужарган, әлеуир кешпректеги Тазабаржап хэм ен сонгы Әмирабад медениятилары болып бөлинеди. Бул медениятилардын естеликтери көбийрек жайласкан орны Төрткүз. Елликкала хэм Беруний районлары болады. Бронза дауиринин тарихы, Каракалпакстан археологиясында жақсы уйренилген. Бронза дауириндеги Кокта, Жекке Парпан уксаган коньес орынтапынан көр кыйлы формалары ылайдан исленген күзе, кесе, табак, түбеклер

АРХЕОЛОГИЯ

Нөкис—2014